

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVYERSITETI

MAMATQULOV B.X., SHAKIROVA N.A.

INVESTITSİYALAR

STATISTİKASI

O‘quv qo‘llanma

O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlarining “5A231401 – Statistika (tarmoqlar va sohalar bo‘yicha)” mutaxassisligi magistrari uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan

TOSHKENT – IQTISODIYOT – 2020

KIRISH

Respublikamiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning turli jabhalarida ulkan ahamiyatga molik yutuq va natijalarga erishib, jahon hamjamiyatida tobora yuksak mavqega ega bo‘lib bormoqda. Bunda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tomonidan iqtisodiyotni rivojlantirish borasida belgilab berilgan strategik maqsadlar va ularga bosqichma-bosqich erishish bo‘yicha aniq ishlab chiqilgan vazifalarning izchil amalga oshirilishi muvaffaqiyatlar asosi bo‘lib xizmat qilmoqda.

2018- yil davomida davlat aktivlari sotilishi bo‘yicha ro‘yxatga olingan 1172 ta oldi-sotdi shartnomasi bo‘yicha 240,9 million. AQSH dollari va 1846,8 milliard. so‘m miqdorida investitsiya kiritilishi nazoratga olingan. SHulardan, 18 ta shartnoma xorijiy investorlar bilan tuzilgan. Yuqoridagi shartnomalarga ko‘ra, bajarilgan investitsiyalar umumiy miqdori 130,6 million. AQSH dollari va 1009,0 milliard. so‘mni tashkil etdi. Investitsiya kiritish davrida 11950 dan ortiq yangi ish o‘rinlari yaratildi. Amaldagi shartnomalarga ko‘ra, yil boshidan investorlar tomonidan 9,4 million. AQSH dollari va 353,3 milliard. so‘m investitsiya kiritilishi belgilangan bo‘lib, haqiqatda kiritilgan investitsiyalar hajmi 20,1 million. AQSH dollari va 447,0 milliard. so‘mni tashkil etdi¹.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev: - “Yoshlarimizga munosib ta‘lim berish, ularning ilm-fanga bo‘lgan intilishlarini ro‘yobga chiqarishimiz kerak. Shu maqsadda maktabgacha ta‘lim tizimini rivojlantirishimiz, o‘rta va oliy o‘quv yurtlarining moddiy-texnik bazasini, ilmiy va o‘quv jarayonlari sifatini tubdan yaxshilashimiz kerak.

Xalqimiz salomatligini mustahkamlash, sog‘lom turmush tarzini qaror toptirish, biz uchun hayotiy muhim masaladir. Takror aytaman, tinchlik va sog‘liqni ta‘minlasak, qolgan hamma narsaga erishamiz.

Nogironligi bo‘lgan shaxslar, boquvchisini yo‘qotganlar, yolg‘iz keksalar, umuman, ko‘makka muhtoj qatlamlarni qo‘llab-quvvatlash, albatta, ustuvor vazifamiz bo‘lib qoladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyot va sanoat vazirligi ma‘lumotlari

Kelgusi yilda tadbirkorlik, biznes uchun yanada qulay muhit yaratish, yangi ish o'rinlari tashkil etish, aholi daromadlarini ko'paytirish, pensiya ta'minotini yaxshilash bo'yicha ham ko'p ishlar qilishimiz lozim.

Shularning barchasini hisobga olib, 2018 yilda boshlagan ishlarimizni mantiqiy davom ettirish va yuksak bosqichga ko'tarish maqsadida, men kirib kelayotgan yangi – 2019- yilga **“Faol investitsiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili”**, deb nom berishni taklif etaman² - deb ta'kidlab o'tdi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini isloh qilish maqsadida puxta o'ylangan investitsiya dasturlari va loyihalari qabul qilindi va ular izchil amalga oshirilmoqda. 2018- yil mamlakatimizda 161 ta yirik sanoat obyekti ishga tushirildi. Bu 2018- yilda qo'shimcha 1,5 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Masalan, Toshkent issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz qurilmasi barpo etildi. Bu esa qo'shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi.

2018- yilda jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 60 719,2 mlrd. so'm (dollar ekvivalentida 11,9 mlrd. AQSH doll.) asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi va 2016- yilga nisbatan 107,1 %ni tashkil qildi.

Asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi 1995- yilga nisbatan 8,7 marta, 2000- yilga 5,8 marta, 2005- yilga 4,6 marta, 2010- yilga 182,2 % va 2015 yilga nisbatan 115,3 %ga ko'paydi.

YaiM ga nisbatan asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar 24,4 %ni tashkil etib, 2016- yildagi ko'rsatkichga nisbatan 0,2 % punktga ko'paydi (1995- yilda 29,4 %, 2000- yilda 22,9 %, 2005 yilda 19,9 %, 2010- yilda 24,6 % va 2015- yilda 24,3 %ni tashkil etgan edi)³.

Respublikamiz iqtisodiyotida bozor munosabatlari qaror topayotgan hamda mulkchilikning turli shakllariga mansub korxonalarda asosiy kapitalga

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so'zi, 29.12.2018 yil, №271-272 (7229-7230).

³ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik axborotnomasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

investitsiyalarni kreditlash muammolari tijorat banki uchun katta ahamiyat kasb etmoqda.

Mamlakatimizda muqobil energiyadan foydalanish bo'yicha aniq loyihalar ishlab chiqildi va amalga oshirishga kirishildi. Masalan, Namangan viloyatida 2 ta kichik gidroelektr stansiyasini qurish ishlari xitoylik xamkorlar bilan Uchqo'rg'on va Pop (Chodak) tumanlarida amalga oshirilmogda, xuddi shunday yana 7 ta kichik GES loyihalari viloyatda ishlab chiqilmogda. Quyosh elektr stansiyasini qurish loyihasi ham ishlab chiqilmogda. To'raqo'rg'on issiqlik elektr stansiyasining qurilish ishlari amalga oshirilmogda. Natijada 2020- yildan boshlab vodiyning elektr energiyaga o'sib borayotgan talabini to'la qondirishga erishiladi.

Kelgusida elektr energiya ishlab chiqarish qayta tiklanadigan manbalardan olinishi nazarda tutilmogda. Energiya resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish uchun mamlakatimizda energetika tizimini isloh qilish, bu borada aniq loyiha ishlab chiqish zarurligi Prezidentimiz tomonidan aniq ko'rsatib berildi.

Mamlakatimiz iqtisodiyotini hududiy va tarmoq tarkibini iqtisodiy siyosat manfaatlarini yo'lida tartibga solish maqsadida investitsion jarayonlarni moliyalashning bozor mexanizmlarini yo'lga qo'yish iqtisodiy taraqqiyotning dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmogda.

Ushbu keng miqyosli vazifalarni hal etish O'zbekiston iqtisodiyotiga asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etishni statistik o'rganish uslubiyoti bilan bog'liq bo'lgan ilmiy izlanishlarni olib borishni talab etadi.

Investitsiyalar iqtisodiyotning muhim tarmog'i hisoblanadi. «Investitsiyalar statistikasi» esa «Iqtisodiy statistika»ning ajralmas qismidir. Uning vazifasiga investitsiyalarning hajmi, tarkibi va dinamikasini tavsiflash, muayyan investitsiyalar loyihalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan mablag' manbalari va o'lchamini o'rganish, bu boradagi faoliyatni amalga oshirish shakllari va uslublarini, investitsiyaning samaradorlik ko'rsatkichlarini tahlil qilish va statistik ko'rsatkichlar orqali investitsiyalar xavf- xatarini baholash kabilar kiradi.

Investitsiyalar, uning alohida turlari, hosil bo'lish manbalari, foydalanish yo'nalishlari, qoplash shakllari va muddatlari investitsiyalar statistikasining obyekt sifatida o'rganiladi.

Investitsiyalar statistikasida mahalliy va xorijiy, asosiy kapital, aylanma mablag'lar, yaxlit kapital investitsiyalarga, uy-joy, ijtimoiy-madaniy investitsiyalarga mulk shakllari bo'yicha, hududiy subyektlar, vazirlik va boshqarmalar hamda iqtisodiyotning tarmoqlari bo'yicha investitsiyalar alohida holda o'rganiladi.

Investitsiyalar sohasiga oid barcha faoliyat turlari va hodisalarning o'zaro bog'lanishlari hamda ularning umumiy qonuniyatlarini «Investitsiyalar statistikasi» o'rganadi. Zamonaviy texnika vositalari qo'llanayotgan, investitsiyalar ishlab chiqarishini yagona jarayonga aylantirish, loyihalash, investitsiyalar ishlarini jadallashtirish, sarf-xarajatlar qiymatini pasaytirish, obyektlar qurish va ishlab chiqarish quvvatini o'zlashtirish muddatlarini qisqartirish talab etilayotgan sharoitda bu fanning ahamiyati yanada ortadi.

Soha mutaxassislari, olimlar tomonidan bildirilgan asosli mulohazalarni e'tiborga olgan holda tuzatilib, o'quv qo'llanmani keyingi nashrlarda mukammallashtirib boriladi. Mualliflar ushbu o'quv qo'llanmani yozishda yaqindan yordam bergan prof. Nabiyev X.G., dots. Ayubjonov A.H. va boshqalarga minnatdorchilik bildiradi.

I bob. “INVESTITSIYALAR STATISTIKASI” FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI

- 1.1. Investitsiyalar statistikasi haqida tushuncha.
- 1.2. «Investitsiyalar statistikasi»ning vazifalari.
- 1.3. Investitsiyalar mahsuloti statistikasi

1.1. Investitsiyalar statistikasi haqida tushuncha

Investitsiyalar ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi tarmoqdir. Uning provard mahsuloti ishlab chiqarish va noishlab chiqarish asosiy fondlarining ishga tushirilishi, ishlab turgan korxonalarni texnik jihatdan qayta jihozlash, kengaytirish, ularni zamon talabiga muvofiq qayta qurish hisoblanadi.

Investitsiyalar ko'plab tarmoqlar va ishlab chiqarish jabhalari bilan chambarchas bog'langan bo'lib, uning taraqqiyoti hal qiluvchi darajada sanoat taraqqiyotiga bog'liqdir.

Investitsiyalar moddiy ishlab chiqarish tarmog'i sifatida alohida ahamiyatga ega. Bu soha, avvalo, mahsulotning o'ziga xosligi, ya'ni yaratilgan joyidan qo'zg'almasligi, hajmi, og'irligi, har turliligi va murakkabligi bilan ajralib turadi. Investitsiyalar ishlab chiqarishi nafaqat investitsiyalar tashkilotlari, balki buyurtmachilar, loyihalash tashkilotlari, material va konstruksiyalar yetkazib beruvchi korxonalar, rejalashtirish tashkilotlari va boshqa muassasalarga bog'liqdir.

«Investitsiyalar statistikasi» miqdor ko'rsatkichlari yordamida tarmoq ishlab chiqarishida namoyon bo'lgan hodisa va jarayonlarning ichki bog'lanish hamda rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadi.

Investitsiyalarda hosil qilingan mahsulotlarning hajmi, turlari, sifati, mehnat resurslari, ish haqi, mehnat unumdorligi, asosiy va aylanma fondlar kabi iqtisodiy kategoriyalar tarmoq statistikasi tomonidan raqamlar yordamida o'rganiladi.

«Statistika» ishlab chiqarishni rejalashtirish bilan uzviy bog'liq bo'lib, ilmiy asosga ega reja ko'rsatkichlari, statistik ko'rsatkichlar yordamida belgilanadi.

Respublikamizda investitsion faoliyat sohasida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish hamda qabul qilish jarayonida ilg'or axborot-kommunikatsiya

texnologiyalari va dasturiy mahsulotlarni qo'llashga asoslangan innovatsion yondashuvlarni joriy etish bugungi kunda iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini jadal rivojlantirish va davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirishga yo'naltirilgan islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri hisoblanadi.

Yuqorida keltirilgan holatlar davlat boshqaruvi tizimi, iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni isloh qilish sharoitida resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlovchi, loyiha boshqaruvi prinsiplariga asoslangan qarorlar qabul qilish mexanizmlarini ishlab chiqish va nazorat qilishning zamonaviy shakl va uslublarini joriy etishni talab qiladi. Ushbu kamchiliklarni tezkor bartaraf etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 2018- yil 24- iyulda "O'zbekiston Respublikasida loyiha boshqaruvi tizimini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon imzolandi. Ushbu farmonga asosan davlat dasturlari amalga oshirilishini, moliyaviy mablag'lar sarflanishini boshqarish mexanizmlarining samaradorligi va shaffofligini yanada oshirish, shuningdek 2018-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar loyihasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Loyiha boshqaruvining yagona milliy axborot tizimi yaratilishi nazarda tutilgan. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq O'zbekiston Respublikasi o'z iqtisodiy va investitsiya siyosatini yurita boshladi. Shu munosabat bilan, tegishli huquqiy baza yaratildi. 1992- yildayoq ikki qonun – "Xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar to'g'risida"gi va "Xorijiy investorlar huquqlarini himoyalash kafolatlari va chora-tadbirlari to'g'risida"gi qonunlar qabul qilinishi ham shundan dalolat beradi.

"Bunda o'zlashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning 53,3 foizi korxonalar va aholining o'z mablag'lari, 15,3 foizi xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar va kreditlar, 10,3 foizi tijorat banklari kreditlari va boshqa qarzlar, 4,5 foizi davlat byudjeti, 4,7 foizi davlat maqsadli jamg'armalari hamda 4,7 foizi

O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobidan moliyalashtirildi.

O'z navbatida, iqtisodiyotga yo'naltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar hisobidan mutlaqo yangi, yuqori texnologiyalarga asoslangan sanoat tarmoqlari, xususan, neft-kimyoy, kimyoy, avtomobilsozlik, qishloq xo'jaligi va temir yo'l mashinasozligi, farmatsevtika, elektrotexnika, to'qimachilik sanoati, zamonaviy qurilish materiallari ishlab chiqarish va boshqa sohalar izchil rivojlanmoqda⁴.

Shu nuqtai nazardan investitsiyalashning hozirgi ahvolini alohida ko'rib chiqish bugungi kun talablaridan biri hisoblanadi.

Amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar va modernizatsiya siyosati quyidagi ijobiy natijalarga olib keldi:

1.2018- yilda mamlakatimizda to'liq makroiqtisodiy barqarorlik va milliy iqtisodiyotimizni yuqori o'sish sur'atlari ta'minlandi:

- ✓ inflyatsiya darajasi yiliga 7-8%dan oshmagan holda saqlanib kelindi;
- ✓ milliy valyutamiz barqarorligi tobora o'sib borayotgan oltin-valyuta zaxirasi (OVZ) bilan mustahkamlanib kelmoqda. Faqat 2014- yilning o'zida OVZ 1,6 mlrd. AQSH doll.ga o'sdi;
- ✓ O'zbekiston Respublikasining jami davlat tashqi qarzi bugungi kunda YAIMning 18,5 foizdan oshmaydi, ichki qarzlar esa mavjud emas. Bunday jami tashqi qarz ko'rsatkichi Jahon bankining barcha asosiy mezonlari bo'yicha "juda o'rtamiyona" deb tasniflanadi.
- ✓ 2002- yildan beri byudjet kamomadi YAIMning 1%dan oshmagan bo'lsa, 2005- yildan beri profitsit bilan ijro etilmoqda;
- ✓ real YaIMning o'sish darajasi oxirgi 9 yil mobaynida 8%dan yuqori bo'lib kelmoqda, jumladan 2009- yilda – 8,1%ni, 2010- yilda - 8,5%ni, 2011- yilda - 8,3%, 2012- yilda – 8,2%., 2014- yilda - 8,1%ni, 2015- yilda – 8,0%ni va 2016- yilda 7,8%, 2018- yilda 5,3 % ni tashkil etdi.

⁴ m.cbu.uz/uzc/monetarnaya-politika/. Monetar siyosatning 2017- yilga mo'ljallangan asosiy yo'nalishlari bo'yicha ma'ruzasi.

1.1.1-jadval

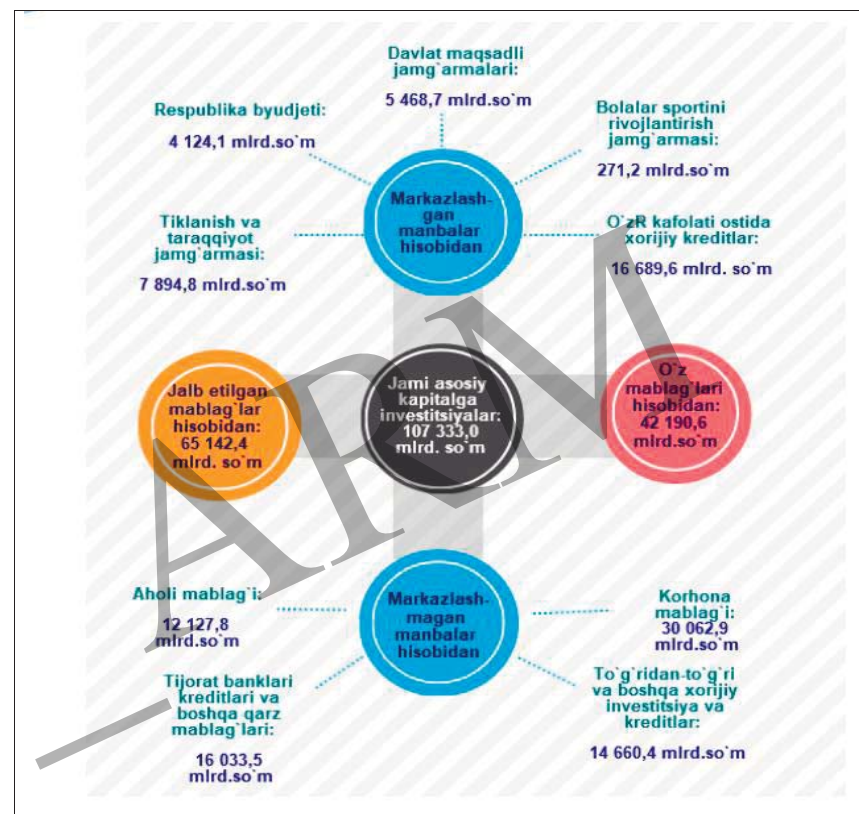
Yalpi ichki mahsulotning ishlab chiqarish tarkibi, foizda

(1- yanvar holatiga)

№	Ko'rsatkichlar	Mlrd. so'm		2017- yilga nisbatan %da
		2017- yil	2018- yil	
I.	Yalpi ichki mahsulot	198871,6	249136,4	105,3
	<i>Shu jumladan:</i>			
	<i>Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati</i>	<i>178053,1</i>	<i>233829,8</i>	<i>105,3</i>
	<i>Maxsulotlarga sof soliqlar</i>	<i>20818,5</i>	<i>25306,6</i>	<i>105,3</i>
II.	Tarmoqlarning yalpi qo'shilgan qiymati	178053,1	223829,8	105,3
	Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	32276,8	43149,8	102,0
	Sanoat (qurilishni qo'shilgan holda)	58546,0	74876,1	104,8
	Sanoat	45398,0	59650,9	104,6
	Qurilish	13148,0	15225,2	105,6
	Xizmatlar	87230,3	105803,9	106,9
	Savdo, yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar	19833,2	25773,9	103,9
	Tashish va saqlash, axborot va aloqa	21113,0	24553,2	108,9
	boshqa xizmat tarmoqlari	46284,1	55476,8	107,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining 2017- 2018 yillar ma'lumotlari asosida tuzildi.

Mineral xomashyoning boy manbalaridan oqilona foydalanish bilan bog'liq iqtisodiy taraqqiyotning o'zbek modelini amalga oshirish maqsadida sanoat siyosati yuritilgan va avvalo, strategik muhim sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga qaratilgan edi.

1.1.1-rasm. 2018- yilda O'zbekiston Respublikasida asosiy kapitalga investitsiyalar⁵

Mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi 8,6 % punktga kamayib, 67,9 %ni yoki 72 884,6 mlrd. so'mni tashkil etdi.

O'z mablag'lari hisobidan moliyalashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar tarkibida korhona va tashkilotlar mablag'i ulushi salmoqli bo'ldi – 30 062,9 mlrd. so'm yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 28,0 %i.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik axborotnomasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Aholi mablag'lari hisobidan jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 11,3 %i yoki 12 127,8 mlrd.so'm o'zlashtirildi (1.1.1-rasm).

Aynan shu davrda ancha puxta o'ylangan investitsiya siyosati olib borilishi tufayli quyidagi asosiy vazifalar amalga joriy etildi:

- sanoat mahsulotining muhim turlarini o'zimizda ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish evaziga import mahsulotlar o'rnini bosilishiga va natijada valyuta resurslari ancha tejalishini ta'minlash mumkin bo'ldi;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish evaziga eksportga asosan xom ashyo chiqarilishi va qo'shilgan qiymat ulushi katta bo'lgan mahsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Mamlakatimizning eksport salohiyati o'sishiga erishish imkonini bermoqda;

- moliya infratuzilmasi shakllantirilishi uchun zarur shart-sharoit vujudga keltirildi, zamonaviy telekommunikatsiya vositalarini yaratishga muvaffaq bo'lindi.

Shuningdek, investitsiya siyosatini amalga oshirishning O'zbekiston Respublikasida keng qo'llanilayotgan quyidagi asosiy mexanizmlari diqqatga sazovordir.

Islohotlarning uchinchi bosqichiga mo'ljallangan dasturlar amalga oshirilishi investitsiya muhiti jonlantirilishini taqozo etdi.

O'zbekiston Respublikasi asosiy kapitalga investitsiyalarga asosiy e'tiborni qaratmoqda. Bu esa ishlab chiqilayotgan investitsiya dasturlari asosida davlat iqtisodiyotni konkret ishlab chiqarishlarni qo'llab quvvatlash hamda ijtimoiy vazifalarni hal etishda yordam beradigan investitsiya loyihalarini moliyalayotganida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Mamlakatimizda aniq maqsadli pul-kredit siyosati ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda. Bunday siyosat O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tijorat banklaridan vositachi sifatida foydalanib, markazlashtirilgan kreditlar berayotganida o'z ifodasini topmoqda.

Shu bilan birga, bu markazlashtirilgan kreditlar tegishli yil investitsiya dasturiga kirgan loyihalarni amalga oshirishga ajratilmoqda.

Mo'ljallangan loyihalarni muvaffaqiyatli, shu bilan birga, amalga oshirish maqsadida Markaziy bank foiz stavkalariga ta'sir o'tkazishning turli vositalaridan foydalanib, taqdim etilayotgan asosiy kapitalga investitsiyalarni yanada arzonlashtirmoqda.

O'zbekistonda investitsiya muhitini moliyalashning asosiy manbalari qanday. SHu bilan birga, tijorat banklarining mablag'lari qanday o'rin tutadi, degan savollar yuzaga keladi.

Bu savollarga javob berish uchun iqtisodiy o'sishga erishish imkonini beradigan asosiy kapitalga investitsiyalarning asosiy tarkibiy qismlarini aniqlab olish lozim. O'z vaqtida Keyns Dj⁶. ta'kidlaganidek, yuksak investitsion faollik yo'li bilan iqtisodiy o'sishni ta'minlash mumkin.

“Bunga jalb etiladigan investitsion resurslar hajmini ko'paytirish hamda ulardan moddiy ishlab chiqarishning ustuvor sohalari va ijtimoiy sohada mumkin qadar samarali foydalanish hisobiga erishsa bo'ladi. Ichki jamg'armalar (korxonalar va aholi jamg'armalari), davlat byudjeti mablag'lari hamda xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar investitsion resurslar manbalari hisoblanadi. Jamg'arma darajasi esa, iste'mol bilan daromad orasidagi nisbat sifatida shakllanadi. Bu esa, mamlakatda yuritilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy siyosatga bog'liq bo'ladi”⁷.

Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiy taraqqiyoti investitsion faollik bilan iqtisodiy o'sish borasidagi aloqadorlik bir xilda emas. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy faollikka bog'liq bo'lgani holda, o'z navbatida iqtisodiyot taraqqiyotining har bir konkret bosqichida mamlakatning real imkoniyatlarini belgilab beradi. YAIM o'sishi sur'atlari qancha yuqori bo'lsa, investitsion resurslarni kengroq vujudga keltirish va shu asosda samarali investitsiya siyosatini yuritish uchun imkoniyatlar shuncha ko'proq bo'ladi.

Boshqacha qilib aytganda, iqtisodiy faoliyatning aniq sohalardagi xalqaro tajriba o'rganilayotganda ko'rib chiqilayotgan namunalar bizning mamlakatimizda yuzaga kelgan vaziyatga mos ekanligi shubhadan holi bo'lishi g'oyat muhimdir.

⁶ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Москва, “Прогресс”, 1978 йил.

⁷ Газизбеков Д.Г. Как привлечь иностранные инвестиции. // Жизнь и экономика. 8-сон 1991 йил.

SHuni nazarda tutib, Osiyodagi Janubiy Koreya, Singapur, Tayvan va Tailand kabi “yangi industrial mamlakatlar”ning sanoatga oid siyosatini ko‘rib chiqish kerak. Bu mamlakatlar muvaffaqiyatining asosiy omillari quyidagilardan iborat: chuqur agrar islohotlar o‘z vaqtida o‘tkazilgani; eksportga mo‘ljallangan faol siyosat yuritilishi; iqtisodiyot ancha erkinlashtirilgani va natijada iqtisodiy o‘sishni davlatga qarashli emas, balki xususiy korxonalar ta‘minlagani; davlatning iqtisodiyotga aralashuvi ma‘muriy yo‘l bilan majburlashga emas, balki kuchli iqtisodiy rag‘batlantirish vositalariga asoslanganligidir.

Boshqacha qilib aytganda, O‘zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotni erkinlashtirish chora-tadbirlari amalga oshirilayapti. Bu esa, iqtisodiy islohotlar uchinchi bosqichining asosini tashkil etadi. Ayni paytda byudjetdan tashqari mablag‘lar, jumladan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘z mablag‘lari va tijorat banklarining kreditlari ham asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashning asosiy manbalari bo‘layotgani jahon tajribasidan ko‘rinmoqda. SHundan kelib chiqib aytish mumkinki, O‘zbekiston Respublikasida investitsiya jarayonini qayta qurishda byudjet hisobidan moliyalashdan asta sekin voz kechib, subyektlar, tijorat banklari va boshqalarning o‘z mablag‘lari hisobidan moliyalashga o‘tilishi kerak⁸.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, investitsiya muhitini byudjet tomonidan moliyalashning mavjud tizimi boqimandalik kayfiyatini yuzaga keltiradi. Bunday holatga barham berish uchun, bizningcha, mamlakatdagi investitsiya muhitini moliyalashning butun tizimini qayta ko‘rib chiqish kerak bo‘ladi. Avvalo, byudjet tomonidan moliyalash o‘rniga past, imtiyozli foiz stavkalari bilan davlat tomonidan moliyalashga o‘tilishi kerak. Shuningdek, davlat byudjetidan mablag‘larni tekinga berishdan voz kechilishi hamda tijorat banklari kreditlaridan kengroq foydalanilishi lozim. Bank krediti ulushi oshirilishi moliyalash natijalari uchun javobgarlikni oshirish imkonini beradi, chunki kredit kengayishi munosabati bilan bank risklari darajasi oshadi.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, byudjet mablag‘lari cheklangan, ular asosan joriy ehtiyojlarga yo‘naltirilayotgan, respublikamizdagi investorlar o‘z

⁸ Газизбеков Д.Г. Как привлечь иностранные инвестиции. // Жизнь и экономика. 8-сон 1991 йил.

sarmoyalarini ishlab chiqarishga yo‘naltirishdan manfaatdor bo‘lmayotgan sharoitda investitsiya siyosati faollashtirilishi, davlatning qulay investitsiya muhiti barpo etish va iqtisodiyotni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini shakllantirishdagi rolini oshirish talab qilinadi.

Davlat tomonidan tartibga solishning shunday tizimi yaratilishi lozimki, bunda investitsiya siklining barcha bosqichlarida – ustuvor yo‘nalishlarni rivojlantirishga real moliyaviy mablag‘lar olishdan to‘g‘ri jahon bozorida raqobatlasha oladigan tayyor mahsulot ishlab chiqarish va sotishgacha iqtisodiy vositalardan foydalanilsin.

Investitsiya muhitini davlat tomonidan tartibga solish, bizningcha, yakkahokimlikka qarshi muhit yaratish, raqobatni rag‘batlantirish, kichik va o‘rta biznes korxonalarini keng qo‘llab-quvvatlash, samarali soliq siyosati yuritish yo‘nalishida bo‘lishi kerak.

Tijorat banklari va xo‘jalik yurituvchi subyektlar investitsion faolligi oshirilishi sug‘urta va fond bozori, garov huquqi va ipoteka sohasi, ayniqsa ajratilgan kredit mablag‘lari qaytarilishi kafolatlari oshirilishi bilan bog‘liq qonunlar va me‘yoriy hujjatlar bazasini rivojlantirishda yordam bergan bo‘lur edi.

Qo‘yilgan maqsadlarga erishish uchun davlat tarkibiy o‘zgartishlarning qulay barqarorligini hamda ular bozor mexanizmlari tizimida o‘zaro muvofiq bo‘lishini ta‘minlaydigan qulay shart-sharoit yaratishi lozim. Bunda iqtisodiyotning davlatga tegishli va xususiy sho‘‘balari investitsiya muhiti ishlashi hamda o‘zini o‘zi tartibga solib turishini ta‘minlaydigan bozor mexanizmi iqtisodiy vositalari adekvat aks ettirilishi zarur.

Bugungi kunda O‘zbekistonda davlat tomonidan ta‘sir ko‘rsatishning tijorat banklari va investitsiya fondlari kabi tijorat tuzilmalari mablag‘laridan investitsiyalash maqsadida foydalanishga qaratilgan iqtisodiy vositalari amalda ishlatilmayapti. Bunday mexanizmni yaratish uchun imtiyozli kreditlarning aniq foiz stavkalari belgilab qo‘yilishi, ular davlat investitsiya dasturining ustuvor yo‘nalishlari bo‘yicha takomillashtirish lozim.

1.2. «Investitsiyalar statistikasi»ning vazifalari

Bozor iqtisodiyotining samaradorligi, ko'p qirraligi va taraqqiyoti mamlakat hamda viloyat miqyosida investitsiya siyosatining qanchalik bajarilishga bog'liq. Kapital investitsiyalar ishining yaxshilanishi kapital qo'yilma samaradorligining oshirilishini talab etadi. Investitsiyalar iqtisodiyotning boshqa sohalari kabi faqat qo'shimcha kuch va zahiralarni jalb etish hisobiga rivojlanishi mumkin emas.

Bugungi kun vazifasi ishlab chiqarish zahiralari, mashina va jihozlar hamda kapital qo'yilmaning har bir so'midan to'liq va imkoniyati boricha maqsadga muvofiq foydalanishdir.

«Investitsiyalar statistikasi»ning vazifalariga asosan ishlab chiqarish samaradorligini o'rganish, ishlab chiqarishning ichki manbalarini aniqlash, ishlab chiqarishda erishilgan yutuq va kamchiliklarni aniq ma'lumotlarda ko'rsatish, ishlab chiqarish bo'yicha olingan natijalarni taqqoslash va boshqalar kiradi.

Investitsiyalar mahsuloti kapital qo'yilma bilan uzviy bog'liqdir. Kapital qo'yilma deganda davlat tomonidan investitsiyalarga va uskunalarni sotib olish uchun ajratiladigan mablag' (pul) tushuniladi. Demak, kapital qo'yilma kapital ishlar va tayyor asosiy fondlar predmetlarini sotib olish uchun ishlatiladi. Investitsiyalar ishlari kapital ishlarning bir qismi bo'lib, imoratlar va inshootlar qurishdan iboratdir.

1.3. Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot statistikasi

Investitsiyalarni kiritib, ishlab chiqarishi faoliyatini rivojlantirish natijasida yaratilgan moddiy buyumlar yig'indisi investitsiyalar mahsuloti hisoblanadi. SHunga ko'ra, investitsiyalar mahsulotiga binolar hamda inshootlarning kapital ta'mirlash ishlari qiymati kiradi. Investitsiyalar mahsulotlari ishlab chiqarish ko'chmas xarakterga ega bo'lib, u yaratilgan joyida qoladi.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot o'zining tayyorligi darajasi bo'yicha tayyor investitsiyalar obyektlari, tugallanmagan investitsiyalar va ishlab chiqarishga bo'linadi.

Tayyor investitsiyalar obyektlari – ekspluatatsiyaga topshirilgan obyektlardir.

Investitsiyalar obyekti bosh rejada ko'rsatilgan ishlarning hammasi to'liq bajarilganidan hamda obyektning ishga topshirish shartnomasi tuzilganidan so'ng tayyor hisoblanadi.

Bino va inshootlar bir qancha alohida ajralmas qismlardan iboratdir.

Investitsiyalarning bunday qismlari obyektning konstruktiv elementlari, deb ataladi.

Tugallanmagan investitsiyalar – konstruktiv elementlarining ayrimlari bitkazilib, obyektning qurishga bergan tashkilot tomonidan qabul qilingan investitsiyalar obyektidir. Tugallanmagan investitsiyalar ishlab chiqarish konstruktiv elementlari bo'yicha ish boshlanib, hali oxiriga etkazilmagan ishlar hajmidan iborat. Masalan, binoda pol qoqish, eshik va rom o'rnatish ishlari boshlanib, oxiriga etkazilmagan, ammo hisobot oyi tugagan, shu sababli bunday ishlar bo'yicha sarflangan barcha xarajatlar tugallanmagan investitsiyalar ishlab chiqarishiga kiritiladi.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulotlar natural va qiymat holida hisobga olinadi. Natural o'lchov birligi qurib bitkazilgan va ishga tushirilgan investitsiyalar obyektlari va ayrim investitsiyalar ishlarining bajarilgan hajmi bo'yicha qo'llanadi.

Natural o'lchov birligi investitsiyalarning bir turdagi mahsulotlari yig'indisini aniqlash, alohida investitsiyalar ishlari bo'yicha reja ko'rsatkichlarining bajarilishini kuzatish, ishga tushirilgan obyektlarning quvvati va foydali hajmi ko'rsatkichlarini aniqlash, alohida ishlar bo'yicha mexanizatsiya darajasi va boshqa qator iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash imkonini beradi.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulotlar umumiy hajmiga tavsif berish, uning dinamikasini o'rganish strukturasi aniqlash uchun mahsulotlar qiymat holida hisoblanishi lozim. Investitsiyalar mahsulotining qiymat ko'rsatkichlari investitsiyalarning yalpi va sof mahsulotlari ko'rsatkichidan iboratdir.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot – hisobot davri ichida investitsiyalar ishlab chiqarishida yaratilgan mahsulot qiymatining yig'indisidir.

SHunga ko'ra, investitsiyalar yalpi mahsulotiga hisobot davri ichidagi tayyor investitsiyalar obyektlarining qiymati (sotib olib o'rnatilgan uskunalar qiymati bunga kirmaydi), hisobot davrining oxiri bilan boshiga qadar bo'lgan tugallanmagan va tugalangan investitsiyalar ishlab chiqarish qoldig'i qiymatining farqi (Q,-) hamda bino va inshotlarining kapital ta'miri qiymatlari kabilar kiradi.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot hajmiga ishlab chiqarish obyektlariga o'rnatilgan texnologik va energetik uskunalar qiymati qo'shilmaydi, chunki, ular sanoat mahsuloti hisoblanadi. Investitsiyalar obyektiga o'rnatilgan sanitariya texnikasi, ventilyasiya va suv chiqaruvchi uskunalar, kanalizatsiya asbob-uskunalar investitsiyalar obyektning normal ishlashi uchun zarur bo'lgan elementlar hisoblanganligi sababli ularning qiymati investitsiyalar mahsuloti qiymatiga qo'shiladi. Investitsiyalar yalpi mahsuloti xo'jaliklar kategoriyasi bo'yicha aniqlanadi. Investitsiyalar natijasida yaratilgan sof mahsulot – ish davomida investitsiyalar ishlab chiqarishida yangidan yaratilgan qiymatdir. Sof mahsulot hajmi investitsiyalarning yalpi mahsuloti qiymatidan shu yalpi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan materiallar xarajati qiymatini chiqarish yuli bilan aniqlanadi.

Qisqacha xulosalar

«Investitsiyalar statistikasi»da asosan ishlab chiqarish samaradorligi, sof mahsulotning kelib chiqishi o'rganiladi.

«Investitsiyalar statistikasi» miqdor ko'rsatkichlari yordamida tarmoq ishlab chiqarishida namoyon bo'lgan hodisa va jarayonlarning ichki bog'lanish va rivojlanish konuniyatlarini o'rganadi.

Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulotlarning hajmi, turlari, sifati, mehnat resurslari; ish haqi, mehnat unumdorligi, asosiy va aylanma fondlari kabi iqtisodiy kategoriyalar tarmoq statistikasi tomonidan raqamlar yordamida o'rganiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. «Investitsiyalar statistikasi»ning predmeti nimalardan iborat?
2. «Investitsiyalar statistikasi»ning qanday vazifalari bor?

3. Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot qanday nomlanadi?
4. Kapital investitsiyalar statistikasining tarkibiy qismlari nimalardan iborat?

II bob. KAPITAL QO'YILMALAR VA ULARNING TARKIBI

STATISTIKASI

REJA:

- 2.1. Kapital qo'yilmalar qoplanish muddatini aniqlash
- 2.2. Asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etish uchun yaratilgan shart-sharoitlarni statistik tahlili
- 2.3. Mamlakat investitsion muhitini statistik tahlil qilish
- 2.4. Investitsiya loyihalarini kreditlashning statistik tahlili

2.1. Kapital qo'yilmalar qoplanish muddatini aniqlash

Kapital qo'yilmalar o'zini qoplashining haqiqiy muddati ma'lum bir davr hisoblanishi mumkin, ya'ni bu davr mobaynida haqiqiy olingan foydaning summasi investitsiya summasiga tenglashadi.

O'zini qoplash muddati quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$T_q = T_1 + T_r + T_a$$

Bu yerda: T_q - kapital qo'yilmalarning muddati; T_1 - ishga tushirilgan yilda obyektning ishlashi uzunligi (yilning qismlarida). U quyidagi formula bilan aniqlanadi: $m/12$ (m - obyekt ishga tushirilgan yildagi oylar soni); T_m - qo'yilmalar soni; T_a -qoplash muddati tugaydigan yilda ishlash vaqti uzunligi. Buning o'zi quyidagi formula bilan aniqlanadi:

$$T_a = \frac{\sum IX \cdot \sum II_k}{II_k}$$

Bu yerda: $\sum IX$ - investitsiyaning umumiy hajmi; P_n - obyektni ishga tushirgandan xarajatlarni qoplash tugallangan yilgacha bo'lgan davrda jamg'arilgan foyda summasi; P_k - qoplash muddati tugaydigan yildagi foyda miqdori. Qoplash muddati ko'rsatkichi asosida haqiqiy samaradorlik koeffitsienti hisoblanadi:

$$K_{ca.m} = \frac{1}{T_k}$$

Bu nisbiy ko'rsatkich bo'lib, u kapital qo'yilmalar haqiqiy o'zlashtirilgan qismining o'rtacha qanday qismi har yili foyda hisobidan qoplanishini ko'rsatadi.

Haqiqiy qoplash muddatini hisoblaganda investitsiyalar hajmi (kapital qo'yilmalar) va foyda doimiy narxlarda ifodalanadi, chunki bunda narxning o'zgarish ta'siri bartaraf qilinadi.

Qoplash muddatini hisoblash ma'lumotlari 2.1.1-jadvalda berilgan.

2.1.1-jadval

Investitsiyani amalga oshirish variantlari

Korxonalar	Ishga tushirish vaqti	Investitsiyalar va joriy qilish xarajatlari (IX), mln.so'm	Loyihadagi quvvati (mahsulotning yillik ishlab chiq.),ming tonna (N)	Hissali kapital qo'yilmalar, ming so'm ($K_{his.}$)
1	30.03.99y	6800	100	68,0
2	30.11.99y	5200	80	65,0
3	28.10.98y	7400	110	67,3

Yillar bo'yicha doimiy narxlarda hisoblangan foyda 4-jadval ma'lumotlarida xarakterlangan (mln. so'm).

2.1.2-jadval

Korxonalarda yillar bo'yicha olingan foyda to'g'risidagi ma'lumotlar (doimiy narxlarda, mln.so'm)

Yil	1- korxon		2- korxon		3-korxon	
	bir yillik foyda	o'sib boruvchi yakuniy foyda	bir yillik foyda	o'sib boruvchi yakuniy foyda	bir yillik foyda	o'sib boruvchi yakuniy foyda
2013	-	-	-	-	200	200
2014	600	600	500	500	1600	1400
2015	1500	2100	1600	2100	2400	3800
2016	1800	3900	1900	4000	2600	6400

2017	2200	6100	2000	6000	2800	9200
2018	2500	8600	2220	8600	3000	12200

Investitsiyalarning qoplanish muddatlari:

$$1 - \text{korxonada} : T_k = \frac{9}{12} + 3 + \frac{6800 - 6100}{2500} = 4,03 \text{ йил}$$

$$2 - \text{korxonada} : T_k = \frac{1}{12} + 2 + \frac{5200 - 4000}{2000} = 2,68 \text{ йил}$$

$$3 - \text{korxonada} : T_k = \frac{2}{12} + 3 + \frac{7400 - 6400}{2800} = 3,824 \text{ йил}$$

Haqiqiy samaradorlik koeffitsientlari korxonaga bo'yicha quyidagicha bo'ladi:

$$1 - \text{korxonaga} : K_{\text{сам}} = \frac{1}{4,03} = 0,248;$$

$$2 - \text{korxonaga} : K_{\text{сам}} = \frac{1}{2,68} = 0,373;$$

$$3 - \text{korxonaga} : K_{\text{сам}} = \frac{1}{3,524} = 0,284.$$

Aniqlangan ko'rsatkichlar asosida quyidagi xulosaga kelish mumkin: mablag'lar qo'yishning samarali varianti ikkinchi korxonaning investitsiyalari bo'lib, unda kapital qo'yimlarining qoplanishi tezroq amalga oshayapti, hissalari kapital mablag'lari esa eng kam.

Statistikaning vazifalariga faqat alohida obyektlarni barcha xarajatlar samaradorligini xarakterlashning o'ziga kirmay, balki bu jarayonni ularning majmui bo'yicha ham amalga oshirish kiradi.

Samaradorlikning bunday umumlashgan tavsifini kapital qo'yimlarni qoplashning o'rtacha haqiqiy muddati ko'rsatkichi beradi va quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$\bar{T}_k = \frac{\sum T_k N}{\sum N}$$

Bu yerda: T_k – alohida obyekt, korxonaning kapital qo'yimlarni qoplash muddati; N – alohida obyektning ishlab chiqarish quvvati.

Kapital qo'yimlarning o'rtacha haqiqiy muddatini quyidagi formula bilan ham aniqlash mumkin:

$$\bar{T}_k = \frac{\sum IH}{\sum \frac{IH}{T_k}} = \frac{\sum IH}{\sum \frac{IH}{T_k}}$$

Bu yerda: IH – korxonadagi kapital qo'yilmalar; P – korxonaga bo'yicha kapital qo'yilmalar qoplanishi davridagi o'rtacha yillik foyda.

Birinchi ko'rsatkich o'rtacha arifmetik tortilgan formula bilan hisoblangan bo'lib, u bir turdagi korxonalar guruhi hamda mahsulotning umumiy hajmi uchun mo'ljallangan, ikkinchisi esa o'rtacha garmonik tortilgan formulasi bo'yicha topilgan bo'lib, u ancha keng obyektlar bo'yicha va kapital qo'yilmalarining umumiy hajmiga mo'ljallangan.

Oldingi misolimizning ma'lumotlari asosida o'rtacha qoplash muddati ko'rsatkichlari hisobini keltiramiz:

2.1.3-jadval

Korxonalar	Qoplash muddati (yil), T _q	Ishlab chiqarish quvvati (ming t.) N	T _q x N
1	4,030	100	403,0
2	2,680	80	214,40
3	3,524	110	387,64
Jami	-	290	1005,04

$$\bar{T}_k = \frac{\sum T_k N}{\sum N} = \frac{1005,04}{290} = 3,5 \text{ yil}$$

2.1.4-jadval

O'rtacha qoplash muddatining hisobi (ikkinchi usul)

Korxonalar	Kapital qo'yilmalar, mln. so'm (IH)	Qoplash muddati yil (T _q)	$\sum \frac{IH}{T_k}$
1	6800	4,030	1687,3
2	5200	2,680	1940,3
3	7400	3,524	2099,9
Jami	19400	10,234	5727,5

$$\bar{T}_k = \frac{\sum IH}{\sum \frac{IH}{T_k}} = \frac{19400}{5727,5} = 3,4 \text{ yil}$$

2.2. Asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etish uchun yaratilgan shart-sharoitlarni statistik tahlili

Iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga to'plagan mablag'lari hajmiga ko'ra, O'zbekiston tijorat banklari uch guruhga bo'linishi mumkin. Bular – katta, o'rtacha va kichik banklardir. Mamlakatimizning barcha banklari O'zbekiston hududida amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarida muayyan darajada qatnashmoqda.

Bank kreditining investitsiya muhitini moliyalashda ishtiroki shakllari belgilanayotganda mamlakatimizdagi mavjud me'yoriy-huquqiy asos, amalga oshirilayotgan investitsiya siyosati, iqtisodiyot alohida subyektlarining investitsion faolligi darajasi, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashning eng ko'p qo'llanilayotgan mexanizmlari, soliqqa tortishning mavjud qoidalaridan, bank tizimi qay darajada rivojlangani, kafolatlar hamda imtiyozlar tizimi va boshqalar hisobga olinishi kerak. Ayni paytda, bank kreditining investitsiya muhitini moliyalash manbai sifatidagi roli, avvalo, mamlakatdagi jamg'armalar hajmi o'sishiga, pul va valyuta bozorlari holatiga, xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligiga bog'liqdir.

Bundan tashqari, asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashdagi tijorat banklari ishtirokining darajasi shu sohadagi raqobat muhitiga (asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashda o'z mablag'laridan foydalana oladigan investitsion va boshqa tuzilmalar mavjudligi), shuningdek mamlakatda yuritilayotgan pul-kredit siyosatiga, jumladan iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining foiz siyosatiga bog'liq bo'ladi. 2016- yilning yanvar–dekabrda asosiy kapitalga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning umumiy hajmi milliy valyutada 49 476,8 mlrd.so'mni (AQSH

dollari ekvivalentidagi hajmi – 16,7 milliard AQSH dollarini) yoki 2015- yilning mos davriga nisbatan o‘shir sur‘ati 109,6 foizni tashkil qildi.

Hudular kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar o‘zlashtirilishi bo‘yicha o‘tgan yilning mos davriga nisbatan eng yuqori o‘shir surati 84,6 %ga ko‘payish Navoiy viloyatida kuzatildi. Bu asosan qimmatli metal konlarini o‘zlashtirish bo‘yicha investitsiyalar bilan bog‘liq. Namangan viloyatining o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 171,2 % o‘shir To‘raqo‘rg‘on tumanida issiqlik elektr stansiyasi qurilish bilan bog‘liq. Jizzax viloyatida ham o‘tgan davrlarga nisbatan investitsion faollik yuqori darajada oshib, dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarga xizmat ko‘rsatish, sport, dam olish va ko‘ngil ochishni tashkil etish sohasidagi faoliyat kabilarda o‘zlashtirilayotgan investitsiyalar ushbu hududda o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmini o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 155,9 % bo‘lishini ta‘minladi.. (2.1.1-rasm).

2.1.1-rasm. 2018- yilda asosiy kapitalga investitsiyalarning o‘shir suratlari⁹

Tijorat banklarining asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashdagi ishtiroki darajasi belgilanayotganda ularning investitsiya siyosati hisobga olinishi zarur. Tijorat banklarining investitsiya siyosati deganda bank samarali faoliyat olib

⁹ O‘zbekiston Respublikasining 2018- yil 1- yanvar holatiga statistic axbarotnomasining dastlabki ma‘lumotlari asosida tuzildi.

borishini ta‘minlash, bajarilayotgan bank operatsiyalari foydaliligini oshirish, ularning yo‘l qo‘yish mumkin bo‘lgan xatar darajasini saqlab turish maqsadida asosiy kapitalga investitsiyalar portfelini boshqarish loyihagini ishlab chiqish hamda amalga oshirishga qaratilgan barcha chora-tadbirlar tushunilishi kerak.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tashabbusi bilan iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, davlat korxonalarini, kichik va o‘rta biznes korxonalarini muhitining eng muhim elementlaridan biri sifatida bank asosiy kapitalga investitsiyalari roli kuchayib borayapti. Bank asosiy kapitalga investitsiyalari yordamida ishlab chiqarish o‘shirishga erishilmoqda, aholi turmush darajasini oshirish uchun shart-sharoit yaratilmoqda.

O‘zbekiston tijorat banklari investitsiya muhitini moliyalashda tobora faolroq qatnashayapti. Biroq, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, katta mablag‘lari bor yirik banklarga bunday moliyalash ishlarini amalga oshirmoqda. Mamlakatimiz banklari orasida O‘zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki eng katta bank hisoblanadi.

Milliy bank yillik hisobotlari tahlilidan ko‘rish mumkinki, mazkur bank investitsiya loyihalarini moliyalashga har yili juda katta mablag‘larni yo‘naltirmoqda. Investitsiya muhitini moliyalashdan ko‘zlanadigan asosiy maqsad O‘zbekiston korxonalarini mahsulot ishlab chiqarishini kengaytirilishini ta‘minlovchi investitsiya dasturlarini amalga oshirishdan iboratdir.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida bank kreditining roli yanada kuchayishi bilan bog‘liq yangi tamoyillar yuzaga keladi. Bunga quyidagi omillar yordam beradi:

- bozor munosabatlari kengayishi sharoitida kredit munosabatlari tizimida kreditning eng zamonaviy shakli bo‘lgan bank krediti katta o‘rin tutadi va u investitsiya muhitini moliyalashda muhim rol o‘ynaydi;

- yangi sharoitda bank kreditining kontokorrent kredit, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, kredit yo‘nalishlari, overdraft kabi turlari rivojlanadi. Bu esa, ulardan istiqbolli investitsiya loyihalari moliyalanishini tashkil etishda foydalanish imkonini beradi;

- yangi bank texnologiyalari rivojlanishi banklarda muddatli depozitlar (yuqori foizli) va “Talab qilib olinguncha” depozitlarining afzal tomonlarini oʻzida uygʻunlashtirgan yangi depozit hisobvaraqlari paydo boʻlishiga olib keladi. SHU munosabat bilan kredit resurslari bozoriga pullarni jalb etish koʻlamlari kengayadi, bu esa banklarning koʻproq mablagʻlarini investitsiya loyihalarini moliyalanishiga jalb qilish imkonini beradi;

- kredit kartochkalari, toʻlov kartochkalari shaklidagi va boshqa zamonaviy bank texnologiyalari kengayishi pul mablagʻlarini bank hisobvaraqlariga jalb etish hamda ularni kredit resurslariga aylantirish uchun imkoniyat yaratadi. Elektron pullardan foydalanilishi banklarning kredit potensialini kengaytirish imkonini beradi, bu potentsaldan esa investitsiya sohasida foydalanish mumkin boʻladi;

- pul-kredit munosabatlarini tartibga solish usullari takomillashtirilishi kreditni investitsiya loyihalarini moliyalashning asosiy manbalaridan biriga aylantirish uchun imkon beradi. Markaziy bank tijorat banklarining emissiya imkoniyatlariga kredit evaziga taʼsir koʻrsatishi mumkin va bu muomalaga pul chiqarish koʻpayishi yoki kamayishiga olib keladi hamda pul oborotini boshqarish osonlashadi. Shunday qilib, iqtisodiyot erkinlashtirilayotgan va islohotlar chuqurlashtirilayotgan sharoitda kredit davlat tomonidan boshqarish obyektiga aylanadi, bu esa, davlat samarali kredit siyosati yuritish evaziga tijorat banklarining katta kredit resurslari mamlakatdagi investitsiya muhitini moliyalash uchun jalb etilishini ragʻbatlantira olishi mumkinligini anglatadi.

Yuqorida bayon etilganlarning barchasidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- iqtisodiyot erkinlashtirilayotgan vaziyatda ham davlatning pul-kredit sohasidagi tartibga soluvchilik roli saqlanib qolishi kerak;

- hozirgi sharoitda Markaziy bank qayta moliyalash stavkasi pasaytirilishiga yordam beradigan pul-kredit siyosati ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi lozim. Bunday qilish iqtisodiyotning xoʻjalik yurituvchi subyektlariga investitsiya loyihalarini moliyalash uchun tijorat banklarining koʻproq kredit resurslarini jalb etish imkonini beradi;

- ishlab chiqilayotgan davlat dasturlarida iqtisodiyot tarkiban qayta qurilishi bilan bevosita bogʻliq boʻlgan eng istiqbolli tarmoqlar belgilab qoʻyilishi hamda bu tarmoqlarda investitsiya loyihalarini moliyalash uchun pasaytirilgan foiz stavkalari belgilanishi kerak.

2.3. Mamlakat investitsion muhitini statistik tahlil qilish

Bank kreditlarining moliya resurslari tuzilishidagi ulushi katta emas. Buning sabablari bir nechta. Avvalo, berilgan kreditlarni himoyalashning huquqiy vositalari kuchaytirilishi taqozo etiladi. Kredit berayotganda tijorat banki risk darajasi ham katta boʻlgan daromadlilik bilan kamroq daromad keltiradigan, lekin risk darajasi ham past boʻlgan aktivlar likvidligini tarozining ikki pallasiga qoʻyib, birini tanlaydi. Mijozning kredit buyurtmanomasi koʻrib chiqilayotganda va amalga oshirish uchun qabul qilinayotganda tijorat banki kredit taʼminotining shaklini ham hisobga olishi kerak va shu munosabat bilan, taklif etilayotgan garovning likvidlik darajasiga eʼtibor qaratiladi.

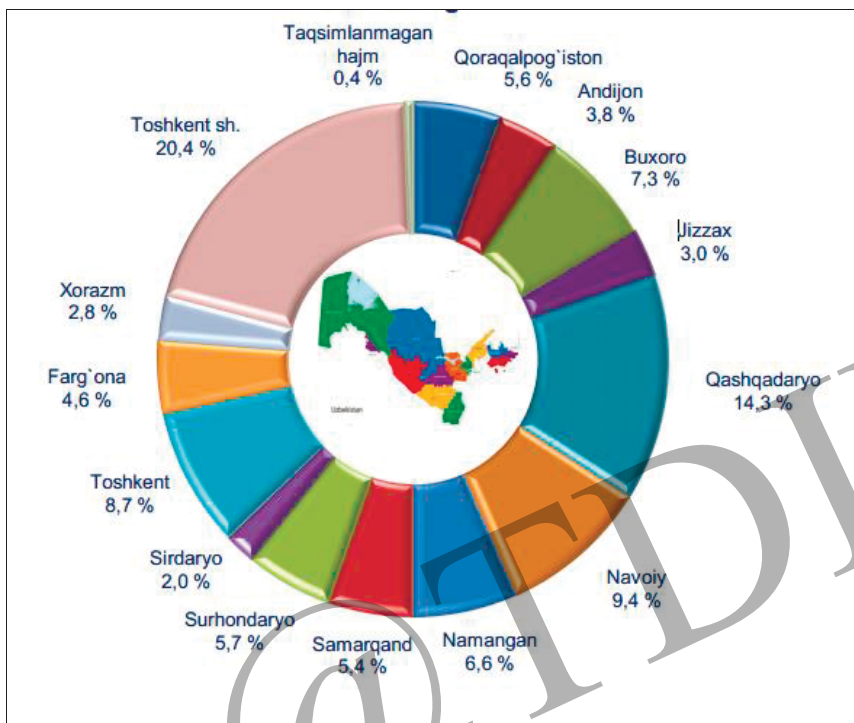
Garov toʻgʻri rasmiylashtirilishi kredit qaytarilishining muhim jihati hisoblanadi. Tijorat bankining barqarorligi iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, xoʻjalik yurituvchi subyektlar investitsiya muhitini moliyalashda foydalanish uchun etarli kredit resurslarini toʻplash qobiliyatiga taʼsir koʻrsatadigan yana bir muhim omil qarz oluvchi toʻgʻrisidagi maʼlumotlar toʻgʻriligi va toʻliqligidir.

Buxoro viloyatida asosiy kapitalga investitsiyalar oʻtgan yilga nisbatan keskin tushishi - 50,4 %. Bu albatta oʻtgan yillarda ushbu hududda yirik investitsiya loyihasi – gazni qayta ishlash zavodi kompleksi qurilishi boʻyicha investitsiyalarning katta boʻlgani bilan izohlanadi.

Jami asosiy kapitalga oʻzlashtirilgan investitsiyalarning hajmidagi ulushiboʻyicha hududlar kesimida Toshkent shahri hamon yetakchilik qilmoqda. Ushbu hududda jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 20,4 %i oʻzlashtirildi.

Qashqadaryo va Navoiy viloyatlarida ham katta hajmdagi investitsiyalar o'zlashtirilib, Respublika bo'yicha jami investitsiyalar hajmidagi ulushi mos ravishda 14,3 va 9,4 %ni tashkil etdi.

Xorazm hamda Jizzax viloyatlarida investitsiyalarning Respublikadagi ulushi 2,8 va 3,0 %ni tashkil etgan bo'lsa, Sirdaryoda bu ko'rsatkich bo'yicha eng kami bo'ldi – 2,0 %.(2.2.1-rasm)

2.2.1-rasm. Jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmida hududlarning ulushi¹⁰

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning o'zlashtirilishi: iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish

¹⁰ O'zbekiston Respublikasining 2018- yil 1- yanvar holatiga statistic axbarotnomasining dastlabki ma'lumotlari asosida tuzildi.

hisobiga tog' – kon sanoatida 12405,3 mlrd. so'm (jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmidagi ulushi 20,4 %), shu jumladan xom neft va tabiiy gaz qazib chiqarish faoliyat turida 11139,7 mlrd. so'm (18,3 %), ishlab chiqarish sanoatida 8746,8 mlrd. so'm (14,4 %), shu jumladan oziq – ovqat, ichimlik va tamaki mahsulotlari ishlab chiqarish muhiti turida 1265,4 mlrd. so'm (2,1 %), tekstil mahsulotlari va kiyim ishlab chiqarish muhiti turida 1446,4 mlrd. so'm (2,3 %), kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish muhiti turida 838,9 mlrd. so'm (1,4 %), boshqa nometal nomineral mahsulotlar ishlab chiqarish faoliyat turida 1102,8 mlrd. so'm (2,8 %), metallurgiya sanoatida 1305,6 mlrd. so'm (2,2 %), elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash va havoni konditsiyalash faoliyat turida 5262,5 mlrd. so'm, (8,7 %), qurilish muhiti turida 2472,3 mlrd. so'm (4,1 %), tashish va saqlash faoliyat turida 5298,2 mlrd. so'm (8,7 %), ulgurji va chakana savdo, motorli transport vositalari va mototsikllarni ta'mirlash faoliyat turida 2850,5 mlrd. so'm (4,7 %), axborot va aloqa faoliyat turida 1891,2 mlrd. so'm (3,1 %), professional, ilmiy va texnik faoliyat turida 781,7 mlrd. so'm (1,3 %), ta'lim sohasida 1188,4 mlrd. so'm (2,0 %), jami faoliyat turlaridan tashqari turar joy qurilishida 10874,5 mlrd. so'm (17,9 %) investitsiya va kreditlar o'zlashtirildi (2.2.1-jadval).

2.2.1-jadval

Xorijiy investitsiya va kreditlarni o'zlashtirilishi

(amaldagi narxlarda)

(2018 yil 1 yanvar holatiga)

Ko'rsatkichlar	Xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi, mlrd. so'm		Xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar, nisbatan % da	
	jami	shu jumladan, kreditlar	jamiga	asosiy kapitalga investitsiyalar
O'zbekiston Respublikasi	16309,0	4786,0	100,0	26,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	268,6	30,9	1,6	12,0

viloyatlar:				
Andijon	197,3	58,1	1,2	8,8
Buxoro	8256,9	450,0	50,6	75,0
Jizzax	125,2	34,2	0,8	8,7
Qashqadaryo	1950,9	377,7	12,0	19,2
Navoiy	385,0	339,0	2,4	13,8
Namangan	1088,4	1005,7	6,7	35,7
Samarqand	114,5	68,5	0,7	3,5
Surxondaryo	512,8	373,0	3,1	17,4
Sirdaryo	76,1	19,9	0,5	5,7
Toshkent	781,8	634,7	4,8	18,2
Farg'ona	191,8	40,4	1,2	8,1
Xorazm	197,5	129,3	1,2	11,8
Toshkent sh.	2162,2	1224,6	13,2	18,8

Mamba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha ma'lumotlari asosida tuzildi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, xorijiy investorlar investitsiya muhitini moliyalash uchun katta imkoniyatlarga ega. Biroq, yuqorida bayon etilganlardan ko'rinadiki, O'zbekiston chet ellik investorlar uchun o'z jozibadorligiga ko'ra boshqa mamlakatlardan orqada qolmoqda. Sug'urtalashning yangi tizimini barpo etish mamlakatimizga xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etish choralaridan biridir. Chet el asosiy kapitalga investitsiyalarini himoyalash uchun iqtisodiy vaziyat barqarorlashtirilishi, qonuniy-huquqiy baza takomillashtirilishi, bu yerda olingan daromadlarni olib ketishni kafolatlash, shuningdek kreditlarni sug'urtalash bo'yicha O'zR Markaziy banki ishtirokidagi ishonchli tashkiliy-moliyaviy muassasalar bo'lishi zarur. O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki huzurida rezerv valyuta fondi (jumladan xususiy valyuta investorlari uchun) tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo'lur edi. Bu fond O'zbekiston tijorat banklari hisobidan, shuningdek har qanday investitsiya loyihalarini (jumladan qo'shma loyihalar)ni amalga oshirish uchun ajratilgan xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar hajmining kamida 3% miqdoridagi ajratmalar hisobidan to'ldirib borilishi kerak.

2018 - yilda 16309,0 mlrd. so'm yoki 2016- yilga nisbatan 128,3 % asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar o'zlashtirildi.

2.2.2-rasm. 2018- yilda asosiy kapitalga xorijiy investitsiyalar¹¹

Hozirgi sharoitda Taraqqiyot banki mahsulot eksportiga mo'ljallangan qudratli sanoat bazasi yaratishga yo'naltirilgan uzoq muddatli loyihalar bilan shug'ullanishi kerak. Bu bankning moliyaviy resurslari O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining, xalqaro moliya muassasalari (Jahon banki, Yevropa taraqqiyot va tiklanish banki, Xalqaro valyuta fondi va boshqalar)ning uzoq muddatli kreditlari hisobidan shakllantirilishi mumkin. Tijorat banklari o'rtasidagi raqobat muhitini saqlab turish maqsadida Taraqqiyot banki korporativ mijozlarga xizmat ko'rsatishi hamda hisob-kitob va joriy hisobvaraqlarni yuritishini taqiqlab qo'yish maqsadga muvofiq bo'ladi.

2018- yil yanvar-dekabrida xorijiy investitsiya va kreditlarning o'sish sur'ati yuqori bo'lib, shu yil yanvar-sentyabriga nisbatan 18,2 % punktga ko'paydi, bu albatta, Kandim konlar guruxini ishlab chiqarishga tayyorlash va gazni qayta ishlash zavodini qurish loyihasining bajarilishi bilan bog'liq.

Xorijiy investitsiya va kreditlarning jami asosiy kapitalga o'zlashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi 22,1 %dan 26,9 % ga ko'payib, o'tgan yilgi ko'rsatkichga nisbatan 4,8 % punktga oshdi, mos ravishda: Buxoro

¹¹ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik axborotnomasi (2017 y) ma'lumotlari asosida tuzildi.

viloyatida 75,0 % (20,7 % punkt), Namangan viloyatida 35,7 % (10,7 % punkt), Surxondaryo viloyatida 17,4 % (6,5 % punkt), Xorazm viloyatida 11,8 % (5,2 % punkt) hamda Toshkent shahrida 18,8 % ini (2,4 % punktga) xorijiy investitsiya va kreditlar tashkil etdi.

Shu bilan birga, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, quyida keltirilgan hududlarda xorijiy investitsiya va kreditlarning kamayishi kuzatildi: Qoraqalpog'iston Respublikasida 12,0 % (33,7 % punktga kamayish), Qashqadaryo viloyatida 19,2 % (9,5 % punkt), Sirdaryo viloyatida 5,7 % (2,6 % punkt), Farg'ona viloyatida 8,1 %ni (2,7 % punkt) tashkil etdi (2.2.2-rasm).

Xorijiy investitsiya va kreditlarni o'zlashtirish Qarz oluvchilarning kredit qobiliyati past sharoitda tijorat banklariga ular taqdim etgan kreditlardan samarali foydalanilishi va bu kreditlar so'zsiz qaytarilishini nazorat qilishning qo'shimcha vositalari zarur bo'ladi. Buning uchun sarmoyalar birlashtirilishi va ayni paytda integratsiyalangan yirik tuzilmalar tashkil qilinishi kerak. Har bir konkret holatda yagona tuzilma tashkil etish maqsadida bank sarmoyasi sanoat korxonalariga tegishli yoki boshqa, masalan, qishloq xo'jaligi sarmoyasi bilan integratsiyalanishining bevosita sabablari turlicha bo'lishi mumkin. Biroq, bunda umumiy tub sabab shundan iboratki, bunday integratsiya investitsiya salohiyatini bir joyga jamlashning eng tabiiy usuli va resurslarni jalb etishning samarali yo'li hisoblanadi. Sarmoyalar integratsiyalanishini xo'jalik yurituvchi subyektlarning investitsion ehtiyojlari taqozo etadi, chunki mavjud tarqoq mablag'lar bu ehtiyojlarni qondira olmaydi. Ayni paytda tijorat banklari va boshqa tuzilmalarning sarmoyalari birlashtirilishi resurslarni bir joyga to'plash hamda bu potentsialdan muhim investitsiya loyihalarini amalga oshirishda foydalanish imkonini beradi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, jahon amaliyotidan ko'rishimiz mumkinki¹², katta mablag'larga ega bo'lgan va qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb eta oladigan tijorat banklari moliya-sanoat uyushmalarini tashkil etish tashabbuskorlari bo'lishi kerak.

¹² Банковское дело и финансирование инвестиций. Том I. Том II. под редакцией Н. Брука. - М.: Перспектива –1995 йил

“Moliya-sanoat uyushmalari to'g'risidagi nizom”da belgilab berilganidek, guruh – kredit-moliya muassasalarining, investitsiya tashkilotlari, korxonalarining, boshqa muassasa va tashkilotlarning xo'jalik yurituvchi uyushmasidan iborat bo'lib, mazkur uyushma ishtirokchilarining moddiy va moliyaviy resurslarini qo'shish yo'li bilan saomoyalarni birlashtirish asosida daromad olish maqsadida faoliyat yuritadi. Mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, har qanday tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalar (aksiyadorlik jamiyati, mas'uliyati cheklangan tashkilot, kichik xususiy korxonalar va h.k.) moliya-sanoat uyushmalarining ishtirokchisi bo'lishi mumkin. Guruh tarkibiga moliya-kredit muassasalari (tijorat banklari) va boshqa muassasalar, investitsiya tashkilotlari, shu jumladan xorijiy tashkilotlar ham kirishlari mumkin. (Nizomning 3-bandi).

Nizomda ta'kidlanganidek, tijorat banklari moliya-sanoat uyushmalarining a'zolari bo'lishlari mumkin. Bunda tijorat banklari mulkining guruh ustav fondidagi qismi mazkur fondning 10 %idan oshishi mumkin emas. Bizning fikrimizcha, tijorat bankining moliyaviy-sanoat guruhi ustav sarmoyasidagi ishtirokining bunday cheklanishi unchalik to'g'ri emas. Chunki hozirgi kunda O'zbekistondagi tijorat banklari mo'maygina real mablag'larga egadirlar. Shuning uchun ham tijorat banklarining moliya-sanoat uyushmalari ustav sarmoyasidagi ulushini 50% bilan cheklashni maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz, ya'ni, banklarning guruh muhitidagi ishtiroki darajasi ancha yuqori bo'lishi kerak. Faqat shu tariqa O'zbekistonda moliya-sanoat uyushmalarini tuzish va rivojlantirish ishlariga tijorat banklarini jalb etish mumkin.

O'zbekistonda moliya-ishlab chiqarish uyushmalarini shakllantirish va rivojlantirishga doir tavsiyalarni hisobga olib, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga, quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- moliya-ishlab chiqarish uyushmalari iqtisodiyotning eng istiqbolli tarmoqlariga mansub investitsiya loyihalarini moliyalash uchun qo'shimcha mablag'lar jalb etishda yordam berishi mumkin;
- bunday uyushmalar tashkil etilishi natijasida kengaytirilgan ishlab chiqarishning yopiq sikli yuzaga kelib, iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta

qurish hisobiga, bunda ishlab chiqarishni dastlabki moliyalashdan boshlab foyda olinguncha va undan takror moliyalash manbai sifatida qayta foydalanguncha bo'lgan bosqichlar qamrab olinadi, natijada jami risklar kamayadi;

- moliya-ishlab chiqarish uyushmalari tashkil etilishi sharofati bilan iqtisodiyotning ustuvor tarmoqlarida katta investitsiya resurslarini jamlash mumkin bo'ladi;

- moliya-ishlab chiqarish uyushmalari muhiti mintaqaviy darajada kengayishi mintaqa resurslarini staregik vazifalar bajarilishiga jalb etishda yordam beradi hamda yangi ish o'rinlari barpo qilish uchun shart-sharoit yaratadi;

- moliya-ishlab chiqarish uyushmalari shakllantirilishi va ular ishlashi uchun zarur huquqiy bazani yaratish. Bunda birinchi navbatda investitsiya loyihalari taqdim etilayotganda soliq imtiyozlari va davlat yordami ham berilishi masalalarini ko'zda tutish talab qilinadi.

Bayon etilgan so'nggi xulosa munosabati bilan investitsiya muhitida qatnashuvchi tijorat banklarini soliqqa tortish masalasi juda dolzarb muammo bo'lib qolmoqda. Bu, avvalo, tijorat banklarini soliqqa tortishga doir davlat siyosatining xarakteri va yo'nalishlari to'g'risidagi masala qanday hal etilishi bilan bog'liq. Bu muammo muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega, chunki bizning mamlakatimizda asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalash sohasidagi banklar muhitini davlat tomonidan tartibga solishning soliqqa doir jihatlari deyarli tadqiq etilmagan. Bundan tashqari, tashkil qilish taklif etilayotgan moliya-ishlab chiqarish uyushmalari o'z tarkiblariga kirgan tijorat banklarida katta resurslarni to'plab, iqtisodiyotda yuz berayotgan makroiqtisodiy va kon'yunktura jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.

2.4. Investitsiya loyihalarini kreditlashning statistik tahlili

Iqtisodiyot tarmoqlarini tarkibiy qayta qurish hisobiga O'zbekiston mustaqillikning dastlabki kunlaridayoq sanoat ishlab chiqarishini yuksaltirish muammosiga duch kelgan, chunki mamlakatda engil sanoat, oziq-ovqat sanoati, kimyo sanoati hamda boshqa tarmoqlarga mansub ko'pgina ishlab chiqarishlar bo'yicha tarmoqlararo hamda tarmoq tijorati va mehnat taqsimotining respublika

doirasidagi tizimi yo'q edi. Tayyor mahsulot chiqaradigan tarmoqlar qiyosiy salmog'i juda past bo'lib, jahon bozorida raqobatlasha oladigan mahsulot ishlab chiqarish deyarli bo'lmagan.

Hisob-kitoblarga ko'ra, 2018 - yilda o'zlashtirilgan xorijiy investitsiya va kreditlarning YaIM ga nisbati 6,5 % ni tashkil etib, o'tgan yilga nisbatan 1,2 % punktga ko'paydi.(2.3.1-rasm)

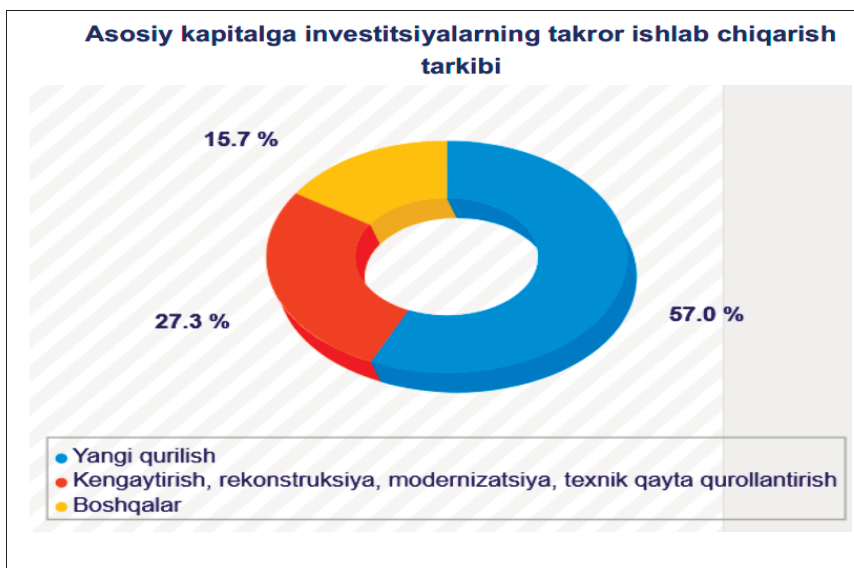
O'zlashtirilgan jami xorijiy investitsiya va kreditlarning dollar ekvivalentidagi qiymati hisob-kitoblarga ko'ra, 3184,6 mln. AQSH dollarini tashkil etib, undan 2420,4 mln. AQSH dollari to'g'ridan-to'g'ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlarni tashkil etdi (2016 yilga nisbatan 40,7 % ga o'sish).

Olib borilayotgan investitsion jozibadorlikni oshirishga qaratilgan chora tadbirlar natijasida to'g'ridan-to'g'ri va boshqa xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalarning o'zlashtirilgan hajmi 2018 yilning yanvar-dekabrida 33,2 % punktiga ko'payib, 12395,2 mlrd. so'mni va jami asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi 20,4 % ni tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalarning texnologik tarkibida qurilish montaj ishlari bo'yicha 53294,2 mlrd. so'm o'zlashtirilgan bo'lib, jami investitsiyalarning 49,7%ini tashkil etdi, mashina, uskuna va inventarlarga investitsiyalar 42624,6 mlrd.so'm (jami investitsiyalarfagi ulushi 39,7 %) va boshqa xarajatlarga 11414,2 mlrd. so'm(10,6 %) o'zlashtirildi.

Hududlar kesimida jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmida qurilish-montaj ishlaining ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Xorazm viloyatida kuzatildi – 69,7 %. Bu mazkur hududda dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va bu sohalarga xizmat ko'rsatish, transport, shahar joylarda turar joylar qurish kabi faoliyat turlarida jadal ishlar olib borilayotgani bilan izohlanadi.

Buxoro viloyatida Hauzak va Shadi konlarini o'zlashtirish, Qo'ng'iro't hududida geologiya qidiruv ishlarining olib borilishi natijasida ushbu hududdagi qurilish-montaj ishlari ulushining katta – 69,6 % bo'lishiga xizmat qildi.

2.3.2-rasm. 2018- yilda asosiy kapitalga investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tarkibi¹³

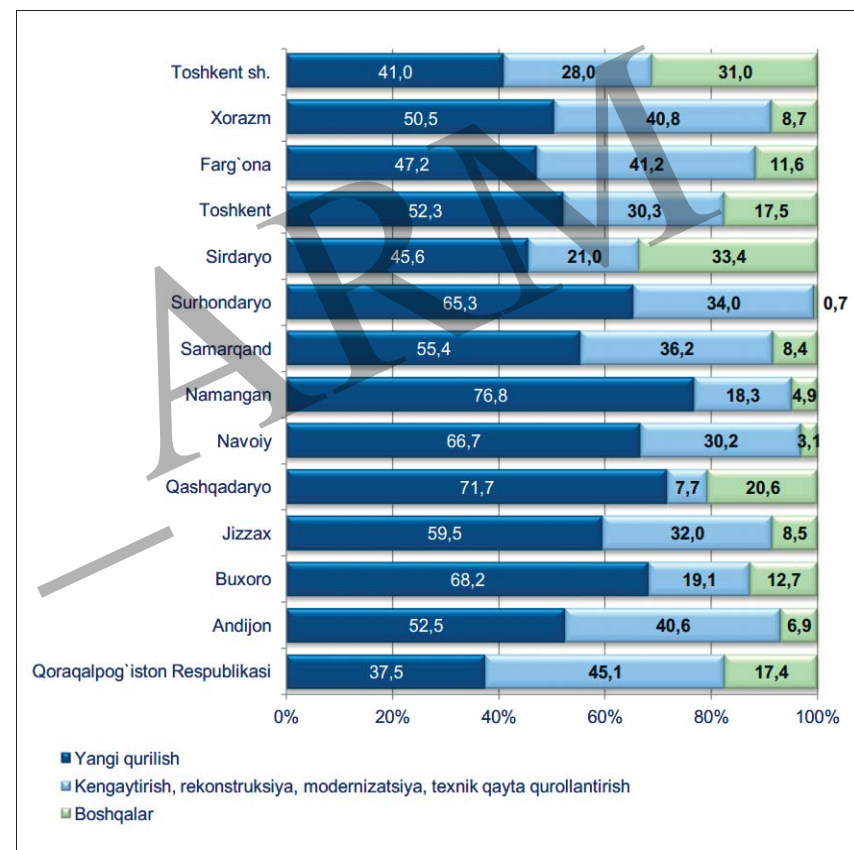
Joriy davrda ham asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning katta qismi yangi qurilishga yo'naltirildi. Yangi qurilishga yo'naltirilgan investitsiyalar hajmi 61093,8 mlrd.so'mni tashkil etib, jami o'zlashtirilgan investitsiyalarning 57,0 %ini tashkil etdi.

Iqtisodiyotda mavjud obyektlarni kengaytirish, rekonstruksiya qilish, modernizatsiyalash va texnik qayta qurollantirishga yo'naltirilgan investitsiyalar 29326,5 mlrd.so'mni tashkil etdi va Respublikada jami o'zlashtirilgan investitsiyalarning 27,3 %ini tashkil etdi. Qolgan 15,7 %, yani 16912,7 mlrd.so'm boshqa xarajatlarga yo'naltirildi.

Yangi qurilishga yo'naltirilgan investitsiyalarning jami investitsiyalardagi ulushi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkich Namangan viloyatida kuzatilib, u 76,8%ni tashkil etdi. Bu Kandim konlar guruhini o'zlashtirish va gazni qayta ishlash kompleksining qurilishi bilan bevosita bog'liq. (2.3.2-rasm)

¹³ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik axborotnomasi (2018 y) ma'lumotlari asosida tuzildi.

Shuningdek, ushbu ko'rsatkich Buxoro viloyatida 68,2 %, Navoiy viloyatida 66,7 %ni, Qashqadaryo viloyatida 71,7 %ni, Surxondaryo viloyatida 65,3 %ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichning eng past darajasi hamon Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatilmoqda va u 37,5 %ni tashkil etdi.

2.3.2-rasm. 2018- yilda O'zbekiston Respublikasining hududlar kesimida takror ishlab chiqarish tarkibi:¹⁴

Ta'kidlab o'tish lozimki, bugungi kundagi hisob-kitoblarga ko'ra, 2018- yilda o'zlashtirilgan to'g'ridan-to'g'ri xorijiy asosiy kapitalga investitsiyalar va kreditlarning YaIM ga nisbati 5,0 %ni tashkil etib, 2016- yildagi ko'rsatkichga

¹⁴ O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining statistik axborotnomasi (2018 y) ma'lumotlari asosida tuzildi.

nisbatan 1,3 % punktga ko'paydi. 2016 yilda umumiy maydoni 12 413,5 ming kv.m. bo'lgan 86,4 mingta uy yoki 88,8 mingta kvartira (2015 yilning yanvar–dekabriga nisbatan 106,4 foiz), shu jumladan qishloq joylarida 9 000,6 ming kv.m. (105,1 foiz) uy–joy foydalanishga topshirildi.

Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha xorijiy investitsiya va kreditlar eng ko'p o'zlashtirildi: xom neft va tabiiy gaz qazib chiqarish faoliyat turiga jami o'zlashtirilgan xorijiy investitsiya va kreditlarning hisob-kitoblarga ko'ra 56,5 % ini tashkil etib, 2016- yilga nisbatan 25,6 % punktga ko'paydi, mos ravishda axborot va aloqa faoliyat turiga 9,5 %ni tashkil etib 2016- yilga nisbatan 2,3 % punktga ko'paydi.

Quyidagi iqtisodiy faoliyat turlariga xorijiy investitsiya va kreditlar kamaydi: tashish va saqlash faolitida 9,0 % (4,1 % punktga kamayish), elektr, gaz, bug' bilan ta'minlash, havoni konditsiyalash muhitida 2,4 % (9,9 % punkt), kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish muhitida 1,9 % (13,9 % punktga kamayish).

Ta'kidlab o'tish lozimki, jahon tajribasi barcha sohalarda, jumladan, kasalxonalar, ambulatoriya – poliklinika muassasalari va qishloq vrachlik punktlarini yangi qurish va qayta tiklashda 495,3 mlrd. so'mlik asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi va bu sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohasida o'zlashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning 53,6 foizini tashkil qildi.

Oliy ta'lim muassasalari, litseylar va kasb–hunar kollejlarini qurish va qayta tiklashda 386,8 mlrd. so'mlik asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi va bu ta'lim sohasiga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning 32,7 foizini tashkil qildi.

Mintaqalarda bozor infratuzilmasini intensiv rivojlantirish, umumta'lim va ixtisoslashtirilgan maktablarni qurish va qayta tiklashda 323,0 mlrd. so'mlik asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi yoki ta'lim sohasiga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning 27,3 foizini tashkil qildi.

Suv quvurlari qurilishiga 312,7 mlrd. so'm, shundan davlat byudjeti mablag'lari hisobidan 158,2 mlrd. so'm (umumiy hajmning 50,6 foizi), chet el asosiy kapitalga investitsiyalari va kreditlari hisobidan 101,2 mlrd. so'm (32,4 foizi), aholi

mablag'lari hisobidan 31,6 mlrd. so'm (10,1 foizi), korxonalar, tashkilotlar va boshqa manbalar hisobidan 21,7 mlrd. so'm (6,9 foizi) o'zlashtirildi.

Gaz tarmoqlari qurilishiga 12,9 mlrd. so'm, shundan aholi mablag'lari hisobidan 9,7 mlrd. so'm (75,2 foizi), korxonalar va tashkilotlar mablag'lari hisobidan 3,2 mlrd. so'm (24,8 foizi) o'zlashtirildi.

Tijorat banklari tomonidan ajratilayotgan investitsion kreditlar hajmi 2016 yilda ham barqaror sur'atlarda o'sib bordi. Mintaqalarda bozor infratuzilmasini intensiv rivojlantirish orqali «2015-2019 yillarda ustuvor ravishda iqtisodiyotning sanoat tarmoqlarini tarkibiy o'zgartirish, modernizatsiyalash va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, zamonaviy infratuzilmani shakllantirishga qaratilgan Davlat dasturlari»ga kiritilgan investitsion loyihalarni moliyalashtirish maqsadlariga yo'naltirilmoqda.

Xususan, 2016- yil davomida korxonalarini modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash maqsadlariga tijorat banklari tomonidan jami 12,2 trln. so'm yoki 2015- yilga nisbatan 1,2 barobar ko'p investitsion kreditlar ajratildi.

Asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarda turar joy qurilishiga o'zlashtirilgan asosiy kapitalga investitsiyalar 10874,5 mlrd. so'mni yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmida 20,0 % ni tashkil etdi.(2.3.3-jadval)

2.3.3-jadval

Yangi qurilish va rekonstruksiya hisobiga turar joylar va ijtimoiy obyektlarni ishga tushirish

Ko'rsatkichlar	Barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan:			
	Ishga tushirildi		2017yilga nisbatan % da	
	Jami	jumladan qishloq joylarda	jami	jumladan qishloq joylarda
Turar joylar umumiy maydoni, ming kv.m.	11293,2	7825,4	100,1	96,0
ulardan: yakka tartibdagi turar joylar	9023,5	6236,8	100,2	99,8
Namunaviy loyihalar asosida qurilgan yakka tartibdagi turar joylar	1663,8	1584,8	87,6	x
Kasalxonalar	4208	235	41,7	21
Poliklinikalar (QVP larni qo'shgan holda), qatnov	7655	3675	77,4	334,1

Umumta'lim va ixtisoslashtirilgan maktablar, o'quvchi o'rni	94465	48727	106,2	114,5
Suv tarmog'i, km	2665	2167,3	106,8	108,2
Gaz tarmog'i, km	222,3	141,1	71,2	66,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha ma'lumotlari asosida tuzildi.

Ta'kidlab o'tish lozimki, mintaqalarda bozor infratuzilmasini intensiv rivojlantirish orqali 2018- yilda umumiy maydoni 11293,2 ming kv.m. (2016- yilga nisbatan 100,1 %) bo'lgan 91,7 ming xonadonga ega 78,7 ming turar joylar ishga tushirildi, ulardan 7825,4 ming kv.m. (96,0 %) qishloq joylarda ishga tushirildi.

Kommunal soha obyektlari qurilishida 2665,0 km suv tarmog'i (2167,3 km qishloq joylarda) va 222,3 km gaz tarmog'i (141,1 km qishloq joylarda) ishga tushirilib, ular 2016 yilga nisbatan mos ravishda 106,8 va 71,2 % ni tashkil etdi.

Qishloq joylardagi suv va gaz tarmoqlari 2016 yilga nisbatan 108,2 % va 66,5 % ni tashkil etdi. (2.3.3-jadval)

Bunda ko'rsatilayotgan moliyaviy xizmatlar, jumladan, ajratilayotgan kreditlar hajmining jadal sur'atlarda oshishi ham muhim omil bo'lmoqda.

Tijorat banklari tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlariga berilgan ushbu kreditlar 2016- yilda iqtisodiyotimizning turli sohalarida 200 mingdan ziyod ish o'rinlari tashkil etishda muhim omil bo'ldi.

Kredit tashkilotlari muhitini tartibga solish va nazorat qilish tizimini takomillashtirish borasida amalga oshirilgan ishlar

O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq Markaziy bank tomonidan omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, respublika bank tizimi likvidligi hamda uning barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida banklar muhiti ustidan tizimli nazorat olib borilmoqda.

Ularning jahon bozorlarida raqobatbardoshligi tijorat banklarining likvidligi bo'yicha belgilangan me'yorlar va talablarni hisobga olish metodologiyasi muntazam

takomillashtirilib, ularning lozim darajada ijro etilishi doimiy ravishda monitoring qilinmoqda.

Tijorat banklari va ularning bo'linmalari muhitini nazorat qilish hamda tartibga solish mexanizmlarini yanada takomillashtirish maqsadida ularda kapital etarligi, likvidlik, aktivlar sifati va diversifikatsiyasi hamda bank boshqaruv organlarining muhiti baholanib, tegishli nazorat choralari ko'rib borilmoqda.

Tijorat banklarining aktivlar bo'yicha ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi etarli zaxiralarga ega bo'lishini ta'minlash maqsadida ularning aktivlari sifati doimiy ravishda tahlil etib kelinmoqda.

Bank operatsiyalarini amalga bozor tavakkalchiliklarini baholash bo'yicha barcha tijorat banklarida tavakkalchiliklarni nazorat qilish qo'mitalarining faoliyatlari monitoring qilinib kelinmoqda.

Davlat ahamiyatiga molik loyihalarni ishlab chiqish bank tizimi barqarorligini mustahkamlash, omonatchilar va kreditorlar manfaatlarini himoya qilinishini ta'minlash maqsadida tijorat banklari muhitini baholashda «CAMELS» reyting tizimidan faol foydalanilmoqda.

Tijorat banklarida investitsion kreditlash mexanizmini tashkil etish, fikrimizcha, quyidagi bosqichlardan iborat bo'lishi kerak:

- investitsiya biznes-rejasini kompleks tahlil qilish;
- investitsiya loyihasi amalga oshirilishi mo'ljallangan korxonaning moliyaviy ahvolini tahlil qilish;
- hamkor banklar ahvolini tahlil qilish;
- investitsion kreditlash loyihasini va taktikasini ishlab chiqish;
- me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish.

Birinchi bosqichda investitsiya loyihasining biznes-rejasi kompleks tahlil qilinishini ko'zda tutadi. Davlat ahamiyatiga molik loyihalarni ishlab chiqish bosqichining o'zida bunday kreditlashda bank qatnashishi maqsadga qanchalik muvofiqligi aniqlanadi.

Bankning kreditlovchi bo'linmasi mutaxassislari bajarishi, ba'zan juda muhim hollarda bu ishga chetdan mutaxassislar – ekspertlar jalb etilishi mumkin.

SHuni ham aytib o'tish lozimki, har qanday tijorat bankining mutaxassislari investitsiya loyihalari biznes-rejalarini tahlil qilish asoslarini hali yaxshi bilmaydi. SHu bilan birga ko'pgina korxonalarining mutaxassislari ham sifatli biznes-rejalar ishlab chiqish va ulardan investitsion kreditlash uchun asos bo'ladigan hujjat sifatida foydalanishni bilmaydilar.

Investitsiya loyihasi amalga oshiriladigan loyiha samaradorligini va korxonani rivojlantirish istiqbollarini biznes-rejada aks ettirish zarurati korxonalar tegishli bo'linmalari xodimlari uchun ayniqsa murakkabdir. Korxonalar xodimlari loyihani moliyalash masalalarini to'g'ri baholashga hamda bozorni tahlil qilishga qodir emaslar. Bizning mamlakatimizda davlat ahamiyatiga molik biznes-rajalar ishlab chiqish amaliyoti keng yoyilmagan. Holbuki, investitsiya loyihasi amalga oshirish uchun mablag' berilishi ularni tayyorlash darajasiga bog'liq bo'ladi¹⁵.

Ammo shu o'rinda investitsiya loyihalarini moliyalamoqchi bo'lgan tijorat banklari uchun yanada kattaroq xavf mavjud. Bunda gap faqat tijorat nuqtai nazaridan istiqbolsiz loyiha uchun kredit berib yuborilishi mumkinligida emas. SHunday ekan, tijorat banklarining xodimlari taqdim etilgan davlat ahamiyatiga molik biznes-rejani savodli va sifatli tahlil qilishni o'rganishlari muhimdir.

O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki bu sohada to'plagan tajribani tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, korxonalar va tijorat banklarining xodimlari o'zlari davlat ahamiyatiga molik biznes-rajani to'g'ri tuzishni o'rgansalargina ularga taqdim etilgan bunday hujjatlarni to'g'ri tahlil qila oladilar. SHunga tayanib aytish mumkinki, investitsion kreditlashga aloqasi bor tijorat banklarining barcha mutaxassislari investitsiya loyihalarining biznes-rejasini tuzishga ham, kamchiliklarni aniqlash maqsadida uni tahlil qilishga ham o'rgatilishlari lozim.

Hatto sifatli davlat ahamiyatiga molik biznes-reja taqdim etilgan hollarda ham, tijorat banklari xodimlari investitsion kreditlashning korxonalar moliyaviy ahvolini tadqiq etish bilan bog'liq quyidagi bosqichini o'tkazishni o'rganishlari kerak.

¹⁵ Идрисов А.Б., Картышев С.В., Пастников А.В. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. - М., 1997 йил. 272 бет.

Ikkinchi bosqich investitsiya loyihasi amalga oshiruvchi korxonaning moliyaviy ahvolini tahlil qilish bilan bog'liq.

Bank kreditlovchi bo'linmasining ko'pgina xodimlari bunday tahlilni bajara olmaydilar. Tijorat banklari asosiy kapitalga investitsiyalarni kreditlashda shunday tahlil o'tkazishni o'rganib olishlari kerak. Aslini olganda, banklar kreditlovchi bo'linmalari xodimlarining aksariyati muhandislik tayyorgarligiga ega emas va ular real ishlab chiqarishni yaxshi tushunmaydilar. SHunday ekan, investitsion kreditlashni amalga oshirish uchun tijorat banklari ishlab chiqarish sohasini va investitsiya loyihalari amalga oshirishni boshqarish qanday bo'lishini tushunadigan mutaxassislarni jalb etish yo'li bilan bankning tegishli bo'linmalarini mustahkamlashlari zarur¹⁶.

Uchinchi bosqichda banklarning moliyaviy ahvoli tahlil qilinadi. Investitsion kreditlash bilan shug'ullanuvchi tijorat bankining tashqi risklari korxonaning ahvolidagina emas, shu bilan birga biznes bo'yicha sheriklarga ham bog'liq. Investitsion kreditlar uzoq muddatga berilishi sababli tijorat banki boshqa banklarni investitsiya loyihalarini moliyalashga jalb etayotganda (agar jalb etsa) ehtiyotkorroq bo'lishi kerak. Agar bir nechta shu bilan birga bank investitsiya loyihasi birgalikda kreditlamoqchi bo'lsa, sheriklarning real imkoniyatlarini aniqlab olish zarur. CHunki, keyingi bosqichlarda loyihani moliyalashda qatnashishdan bosh tortilishi o'z mablag'larini investitsion kreditga yo'naltirib qo'ygan boshqa banklarda jiddiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

To'rtinchi bosqich tijorat banki tomonidan investitsion kreditlashning loyihasi va taktikasi ishlab chiqilishini taqozo etadi.

Bu bosqichga kelguncha bank korxonaning investitsion kredit qobiliyatini baholash uchun zarur hamda sherik banklar ahvoli to'g'risidagi barcha ma'lumotlarga ega bo'ladi. Keyinchalik bank shu baholarga tayanib, investitsion kredit berish hajmi, muddatlari va shartlari to'g'risida qaror qabul qilishi lozim. Ya'ni tijorat banki konkret investitsiya loyihasi moliyalashdagi o'z loyihasi va taktikasini belgilab

¹⁶ Фаттахова Ж., Юсупов М. Инвестиционная деятельность в Узбекистане за 1991-1995 гг. //Рынок, деньги и кредит. № 3 1997 год.

olishi kerak. Bank loyihasi uning uzoq muddatli maqsadlariga asoslanishi, taktikada esa, konkret investitsiya loyihasini kreditlash muddati uchun mo'ljallangan bank kredit siyosati hisobga olinishi kerak.

Ta'kidlab o'tish lozimki, risklarni kamaytirish maqsadida, konkret loyihani kreditlash risklari tahlil qilinayotganda bu ishda korxonani biznes-rejasini tahlil qilish va korxonani tekshirish bilan shug'ullanuvchi bank xodimlari ham qatnashishlari lozim. Zero bu xodimlar mavjud ichki risklar to'g'risida real ma'lumotga egadirlar.

Qisqacha xulosalar

Shu bilan birga, investitsion kreditlash ishlarini bajarishning oxirgi beshinchi bosqichida uning huquqiy bazasini belgilab olish zarur.

Tijorat bankining biznes bo'yicha sheriklar va mijozlar bilan barcha munosabatlari mavjud me'yoriy-huquqiy hujjatlarga asoslanishi lozim. Xususan bular O'zbekiston Respublikasi Qonunlari, Vazirlar Mahkamasining Qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining yo'riqnoma tusidagi materiallari, shuningdek O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligining me'yoriy hujjatlari kabilardir.

Investitsion kreditlash to'g'risidagi shartnomalar mavjud me'yoriy-huquqiy hujjatlarni hisobga olgan holda tuzilishi, ularda konkret investitsiya loyihasini kreditlash shartlari va tartibi belgilab qo'yilishi kerak. investitsion kreditlashda tijorat bankining shartnomaviy faoliyatni amalga oshirish chog'idagi manfaatlari himoyalaniishi alohida muhim ahamiyatga ega. Chunki tijorat banklari puxta ishlanmagan shartnomalar tuzishi, natijada agar mojaro kelib chiqib, ish xo'jalik sudiga oshiriladigan bo'lsa, yutqazib qo'yishlari mumkin.

Ta'kidlab o'tish lozimki, investitsion kreditlash dasturi amalga oshirilishi munosabati bilan, tijorat bankining boshqarish tizimini takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratilishi kerak. Sababi, investitsiya muhiti bank tomonidan kreditlanishi mexanizmi muvaffaqiyatli ishlashi uchun bunda tijorat bankini boshqarishning zamonaviy tizimiga tayanish kerak bo'ladi. Bank menejmenti esa, shunday boshqaruv tizimining poydevoridir.

Investitsiyalarni rivojlantirishda iqtisodiy samaradorlik yo'lini oshirish, investitsiyalarda samara va xarajatlarni hisoblashni ta'minlaydigan ko'rsatkichlarni aniqlash, investitsiyalarda kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollari

1. Investitsiya samaradorligi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
2. Hissali kapital qo'yilmalar darajasiga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Kapital qo'yilmalarning qoplanish muddati qanday aniqlanadi?
4. Korxonalarda investitsiyalarning qoplanish muddati qay tarzda aniqlanadi?
5. Haqiqiy samaradorlik koeffitsientlari qanday hisoblanadi?

III bob. INVESTITSIYA BOZORI STATISTIKASI

- 3.1. «Investitsiya» tushunchasi
- 3.2. Investitsiya statistikasi ko'rsatkichlar tizimi
- 3.3. Investitsiya xatarini baholash

3.1. «Investitsiya» tushunchasi

Investitsiya, deganda iqtisodiyotda turli shakldagi moddiy ishlab chiqarish va moliyaviy aktivlarga bo'sh turgan pul mablag'larining kapital qo'yilmasi tushiniladi. «Investitsiya» so'zining o'zi hamma turdagi kapitallar, ularga tenglashtirilgan qo'yilmalar (kapital hosil qiluvchi investitsiyalarni), iste'mol (uzoq davr foydalanadigan predmet va ko'chmas mulkka qo'yilmalarni), ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalari nomoddiy aktivlari (intelektual investitsiyalar, mulkchilik, huquqiy va shunga o'xshashlarni), qimmatbaho qog'ozlar yo'naltirilgan investitsiyalarni (moliyaviy investitsiyalar) bildiradi.

Statistikaning vazifalariga investitsiyalarning hajmi, tarkibi va dinamikasini xarakterlash, investitsiya jarayonlarini amalga oshirishga yo'naltirilgan mablag'lar manbalari va o'lchamini o'rganish, faoliyatni amalga oshirish shakllari va uslublarini, investitsiyaning samaradorligini tahlil qilish va statistik ko'rsatkichlar orqali investitsiyalar xavf - xatarini baholash kabilar kiradi.

«Statistika» obyekt sifatida investitsiyalar, uning alohida turlari, hosil bo'lish manbalari, foydalanish yo'nalishlari, qoplash shakllari va muddatlari bir butun holda o'rganiladi.

«Statistika»da mahalliy va xorijiy, asosiy kapital, aylanma mablag'lar, yaxlit kapital investitsiyalarga, uy-joy, ijtimoiy-madaniy investitsiyalarga, mulk shakllari bo'yicha, hududiy subyektlar, vazirlik va boshqarmalar hamda iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha investitsiyalar alohida holda o'rganiladi.

Shu bilan birga, asosiy fondlarning texnologik va takror hosil qilinishi tarkibi, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarining joriy qilinishi o'rganiladi, kapital investitsiyalar va investitsiyalar faoliyatiga doir masalalar tahlil etiladi.

Albatta, investitsiya statistikasi umumiy iqtisodiy o'sish sur'atlarini ularning nisbatlari bilan o'zaro bog'liqlikda, investitsiya faoliyatining ijtimoiy- iqtisodiy oqibatlarini aniq zamon, makon va sharoitda baholash orqali o'rganadi.

“O'zbekiston Respublikasida investitsiya xususida qonuniy hujjatlar 1991 yildan boshlab qabul qilingan bo'lib, ular o'tgan vaqt ichida ancha takomillashtirildi. O'zbekiston Respublikasining “Investitsiya to'g'risida”gi qonunida ko'rsatilishicha, “investitsiya bu - iqtisodiy samara (foйда, daromad) olish yoki ijobiy ijtimoiy natijaga erishish uchun sarflanadigan pul mablag'lari, banklarga qo'yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir”¹⁷. Bu iqtisodiy ta'rif investitsiyaning bozor iqtisodiyoti sharoitiga mos kelishini to'laligicha tasdiqlaydi. Jumladan, unda, birinchidan, investitsiyaning o'ziga va investitsiya faoliyatining obyektlariga keng ta'rif berilgan. Ikkinchidan, investitsiyaning bevosita iqtisodiy va ijtimoiy samara olishga muqarrar bog'liqligi ta'kidlab o'tilgan. Demak, investitsiyaga bozor munosabatlaridan kelib chiqib berilgan ta'rifning o'zidayoq investitsiya jarayonning hajmi, asosiy bosqichlari, ya'ni jamg'armalar (resurslar), qo'yilma mablag'lar (sarf-xarajatlar), samara (daromad, foyda) aniq va ravshan ko'rsatib o'tilgan. Xuddi shu kabi yondashuv investitsiya faoliyatning bozor munosabatlariga o'tishi uchun zamin yaratadi, bu esa, moliyaviy moddiy va aqliy boyliklarni qayta taqsimlashning vertikal va gorizontallardan bir xilda foydalanishni ta'minlab beradi.

«Investitsiya» atamasi lotin tilidagi «invest» so'zidan kelib chiqqan bo'lib «qo'yish», «mablag'ni safarbar etish», «kapital qo'yilmasi» ma'nosini beradi. Keng ma'noda investitsiya mablag'ni ko'paytirib va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi. Ko'pgina hollarda «investitsiya» tushunchasi iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tarzida ta'riflanadi. Investitsiya deyganda barcha turdagi milliy va intellektual boyliklar tushunilib, ular tadbirkorlik faoliyati obyektlariga yo'naltirilib daromad keltirishi yoki biror-bir ijobiy samaraga erishishi zarur. Investitsiya

¹⁷ O'zbekiston Respublikasining “Chet el investitsiyalari to'g'risida”gi Qonuni, 30.04.1998 y.

kiritishdan asosiy maqsad daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir.

Investitsiya kiritishda, avvalo:

- investitsiya faoliyati subyektlarning mustaqilligi va tashabbuskorligining ta'minlanishi;

- kiritilayotgan moddiy ne'matlarga investitsiya maqomini berish (fuqarolarning o'zlarining ehtiyojlarini qondirish uchun sotib olgan buyumlari investitsiya bo'la olmaydi);

- qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo'lib hisoblanadi.

Investitsiya tushunchasiga yangi kapitalni barpo etish uchun sarflangan xarajat sifatida ham ta'rif berish o'rinli. Investitsiyalar – bu yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya'ni yangi kapitalni barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Investitsiya tushunchasining mazmunini to'liq ochib berish uchun unga berilgan ta'riflarni keltirish joiz. Investitsiyalar – bu hali mahsulot ko'rinishiga keltirilmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko'ra, u yangi korxonalar qurishga, uzoq muddatli xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob uskunalariga hamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir.

Investitsiyalar xususiy sektor va davlat tomonidan mamlakat ichkarisida va uning tashqarisida turli ishlab chiqarishlarga va qimmatli qog'ozlarga (masalan, aksiyalar, obligatsiyalar) qo'yilishi mumkin. Investitsiyaga ketgan xarajatning miqdori ikki omilga bog'liq: birinchisi – sof foydaning kutilayotgan me'yori, qaysiki uni tadbirkorlar investitsiyaga ketgan xarajatlaridan olishni mo'ljallaydi; ikkinchisi – foiz stavkasi. Agarda, kutilayotgan foyda me'yori foiz stavkasidan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali va aksincha, foiz stavkasi kutilayotgan foyda me'yoridan yuqori bo'lsa, investitsiyalash foydali bo'lmay qoladi.

Investitsiya xarajatlari foyda keltirishini aniqlashda nominal foiz stavkasi emas, balki real foiz stavkasi hisobga olinadi. Real foiz stavkasi narxlar darajasining

o'zgarishini aks ettirib, nominal stavkadan inflyasiya darajasini ayirmasi ko'rinishida aniqlanadi. Masalan, nominal foiz stavkasi 16% ga teng bo'lsa, inflyasiya darajasi yiliga 12% ni tashkil etsa, unda real foiz stavkasi 4% (16%-12%) ni tashkil etadi. Agarda, bu miqdor kutilayotgan sof foyda me'yoridan past bo'lsa, investitsiya xarajatlari o'sib boradi”¹⁸.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim xo'jalik yurituvchi subyektlar muhiti mamlakat iqtisodiyoti asosiy kapitalga investitsiyalarni amalga oshirish hajmi va shakliga hal qiluvchi darajada hisoblanadi.

Asosiy kapitalga investitsiyalar moliya bozorining kategoriyasidir, iqtisodiy munosabatlar ishtirokchilari o'rtasida mablag'larni taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonidagina yashashi va amalga oshirilishi mumkin.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, asosiy kapitalga investitsiyalarning yanada umumiyroq iqtisodiy tushunchasi - pul mablag'larini foyda olish maqsadida iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatga sarflashni ko'zda tutadi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning alohida shakllari uzoq muddatli xususiyatga ega (bular yirik investitsiya loyihalaridir). SHuni alohida ta'kidlash lozimki, ayrim asosiy kapitalga investitsiyalar qisqa muddatli bo'lishi mumkin. Bular eng avvalo, shundan kelib chiqib aytish mumkinki, moliya-bank sohasidagi asosiy kapitalga investitsiyalardir (aksiyalarga, qisqa muddatli davlat obligatsiyalariga, jamg'arma sertifikatlariga va hokazolarga qo'yilmalar). Bundan tashqari, asosiy kapitalga investitsiyalar ko'chuvchi va ko'chmas mulk, texnologiyalar va hokazolarning nomoddiy aktivlari (litsenziyalar, patentlar) ko'rinishida ham amalga oshirilishi mumkin.

“Investitsiya bozori” kategoriyasi ajratib ko'rsatilishining asoschisi hisoblangan Dj.Keyns asosiy kapitalga investitsiyalarni “ushbu davrning ishlab chiqarish muhiti natijasida kapital mulk bahosini joriy ortishi” tarzda, “ushbu davrda topilgan daromadning iste'molga ishlatilmagan qismi” deb ta'riflaydi¹⁹. SHundan kelib chiqib aytish mumkinki, asosiy kapitalga investitsiyalar jamg'armalarning

¹⁸ Bekmurodov A.Sh., Karrieva Ya.K., Nematov I.U., Nabiyev D.H., Kattaev N.T. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2010. – 166 b.

¹⁹ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Москва, “Прогресс”, 1978 йил.

hosilasi sifatida yuzaga keladi, ya'ni bugun jamlanadi, ertaga esa daromad keltirishi mumkin. Aksincha, bugun foyda keltiradi – ertaga sarmoya siftida maydonga chiqadi, deb ta'kidlansa ham adolatdan bo'ladi.

Bundan tashqari, asosiy kapitalga investitsiyalarning funksiyalarini aniq ko'rsatish deyarli mumkin emas, biroq bizning mulohazalarimiz kelgusida “asosiy kapitalga investitsiyalar” degan tushuncha bilan sarmoyani tashkil etish o'rtasida chambarchas aloqani o'rnatish imkonini beradi, ya'ni asosiy kapitalga investitsiyalar – sarflangan sarmoyadan daromad keltiruvchi kategoriyadir.

Bizning mulohazalarimiz orqali iqtisodiy adabiyotlarda “investitsiya” degan tushunchaga har xil ta'rif beriladi. “Investitsiya” atamasi lotin tilidagi “invest” so'zidan kelib chiqqan va “qo'yish”, “mablag' qo'yish” ma'nosini anglatadi.

Avvalo shuni ham aytish kerakki, rus tilida chop etilgan ayrim asarlarda²⁰ asosiy kapitalga investitsiyalar – bu pul mablag'lari sarflari bo'lib, daromadni iste'molga emas, balki kelajakda yanada yuqoriroq daromad yoki ijtimoiy samara topishdan iborat bo'lgan jami ijtimoiy yoki yakka kapitalni takror hosil qilish uchun foydalaniladigan qismi deb tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, “asosiy kapitalga investitsiyalar” – bu hozirgi muayyan kapital qiymatini kutiladigan, kelajakdagi noaniq qiymatga almashishni anglatadi.

Tadbirkorlikni rivojlantirish, foyda olish yoki boshqa pirovard natijalar olish maqsadlarida turli tarmoqlar, investitsion loyihalarga moliyaviy, mulkiy va intellektual ne'matlar qo'yilmalarining jami turlarini asosiy kapitalga investitsiyalar deb ataladi²¹.

Ushbu mualliflarning fikricha, asosiy kapitalga investitsiyalar ishlab chiqarishni kengaytirishga real kapitalni oshirishga sarflangan resurslar hisoblanadi.

Asosiy kapitalga investitsiyalar nafaqat real kapitalni oshirishga sarflanadigan resurslardir, ushbu resurslar moddiy, nomoddiy aktivlarga, qimmatli qog'ozlarni sotib olishga ham sarflanadi. Lekin shuni ham aytish kerakki, asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati kelajakda foyda yaratish

²⁰ Тумусов Ф.С. “Инвестиционный потенциал региона”. -М.: “Экономика”, 1999 йил, 13 бет.

²¹ Золотогоров В.Г. “Инвестиционное проектирование”. -Минск.: ИП Экоперспектива –1998 йил. 12, 463 бет

maqsadida iqtisodiy resurslarni uzoq muddatga ishlatish deb ham tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, har qanday holda ham asosiy kapitalga investitsiyalarning maqsadi kapital qiymatini saqlash, uni kapitalizatsiyalash va jamg'arishni amalga oshirishdir. Agarda shu nuqtai nazardan qaralsa, asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati, to'g'ri ta'riflab berish mumkin. Ya'ni, kapitalni kapitalizatsiyalash va jamg'armalarni yaratish maqsadlarida pirovard maqsadga etishgacha moliyaviy resurslarni band qilish asosiy kapitalga investitsiyalar deb ataladi²².

Ayrim mualliflar asosiy kapitalga investitsiyalar deb kapitalni qayta ishlab chiqarishga sarflangan pul mablag'larini tushunadi²³. Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyatini O'zbekistonlik olimlar ham qo'llab quvatlaydilar. D. G'ozibekovning fikricha “Asosiy kapitalga investitsiyalar umuman kapitalning hozirgi qiymatini saqlash va (yoki) bu qiymatni jamg'armalarni ko'paytirish maqsadlarida kapitalga aylantirish paytida bo'ladi. SHu sababli, ular shu vaqt oralig'ida iste'mol qilinmaydi va muayyan muddatga konkret obyekt va jarayonlarga biriktiriladi, ularda band qilinadi, bunda ular aniq va aniq bo'lmagan risklarga duch keladi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati, qarashlar va talqinlarni o'rganish natijasida shunday xulosa chiqarish mumkinki, asosiy kapitalga investitsiyalar o'z mablag'larini, qarzga olingan va jalb qilingan mablag'larni aniq muddatlarga muayyan jarayonlarga, aniq va aniq bo'lmagan risklar bilan bog'liq bo'lib, bundan asosiy maqsad uning hozirgi qiymatini saqlash va jamg'armalarni amalga oshirishdan iborat.

Mamlakatimiz iqtisodiy va ijtimoiy asosiy kapitalga investitsiyalarining mazmuni va mohiyatiga boshqa olimlar ham o'z fikrlarini bildirganlar. F. Dodiyning fikricha: “Investitsiya deganda tadbirkorlik faoliyat obyektlariga kelgusida foyda (daromad) olish yoki ijtimoiy samaraga erishish maqsadida

²² Dodiye F. Investitsion faoliyat (yoki uning moliyaviy rag'batlantirishning ba'zi masalalari). // Iqtisod va hisobot. 1995 yil, 8- son, 28-29 betlar.

²³ Игошин Н.В. “Инвестиции: организация управления и финансирование”, Москва, ЮНИТИ, 2002 йил, 81 бет.

investorlar qo'yadigan barcha turdagi mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklarning yig'indisi tushuniladi"²⁴ Prof . A. O'lmasov "Asosiy kapitalga investitsiyalar iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun, daromad topish maqsadida ishlab chiqarishga qo'yilgan mablag'lar" deb ta'riflaydi.

O'zbekistonlik boshqa bir olim, ya'ni N. Haydarov: "Investitsiya – bu mulk shaklidan kat'iy nazar tadbirkorlik asosida faoliyat yuritayotgan jismoniy va yuridik shaxslar yoki davlatning iqtisodiy va ijtimoiy samara olish maqsadida o'z ixtiyorida moliyaviy, moddiy va intellektual boyliklarini qonun doirasida bo'lgan har qanday tadbirkorlik obyektiga sarflashidir.

Yuqorida keltirilgan mualliflarning "Investitsiya" tushunchasiga ta'riflari hozirgi sharoitga va bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladi. Barcha ta'riflar investitsiyaning iqtisodiy mazmunini ochib bergan. Lekin shuni ham aytish lozimki, prof. A. O'lmasovning ta'kidlashicha asosiy kapitalga investitsiyalar faqat ishlab chiqarish sohasiga qo'yiladigan mablag'larni hisobga oladi. Bu esa o'z navbatida asosiy kapitalga investitsiyalarning tarkibiy qismi bo'lgan qimmatli qog'ozlar va intellektual asosiy kapitalga investitsiyalar e'tiboridan chetda qolmoqda.

F. Dodiyeving ta'rifida Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyatining barcha turlari hisobga olingan. Ammo uning ta'rifida investitsiya faqat tadbirkorlik muhitidagi obyektlarga barcha turdagi mulkiy, moliyaviy va intellektual boyliklarni hisoblaydi.

Yuqorida keltirilgan asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati faqat bir tomonlamadir, ular yoki ishlab chiqarish sohasiga qo'yiladigan mablag'larni yoki tadbirkorlik obyektlariga sarflanadigan moddiy, moliyaviy va intellektual boyliklarni ifodalaydi.

Investitsiya deganda, moddiy va moliyaviy mablag'larni kelajakda daromad olish uchun ma'lum bir obyektlarga sarflash tushuniladi.

Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, tijorat banklarining asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati deganda ularning ko'p qirrali muhiti

tushuniladi, ya'ni bu faoliyat moddiy boyliklar yaratish maqsadida turli obyektlarga sarflanadigan moliyaviy resurslardir.

Investitsiyalash va iqtisodiy munosabatlar turli qatnashchilarining jamg'armalari sabablari makromuhit va mikromuhit omillari bilan belgilanadi. Makromuhit omillariga iqtisodiy (inflyasiya, soliq darajalari, mamlakatda amalga oshirilayotgan pul-kredit siyosati), siyosiy (mamlakatda siyosiy barqarorlik, qonun bazasining mavjudligi, davlat boshqaruvining barqarorligi va h.k.), ilmiy-texnikaviy (fan va texnika taraqqiyoti darajasi, sanoat qudrati, mamlakatda amalga oshirilayotgan sanoat siyosati va h.k.) sabablar kiradi. Mikromuhit omillari jumlasiga mamlakatda raqobat darajasi, investitsiyalash vositalaridan foydalanish imkoniyatlari va boshqalar kiradi.

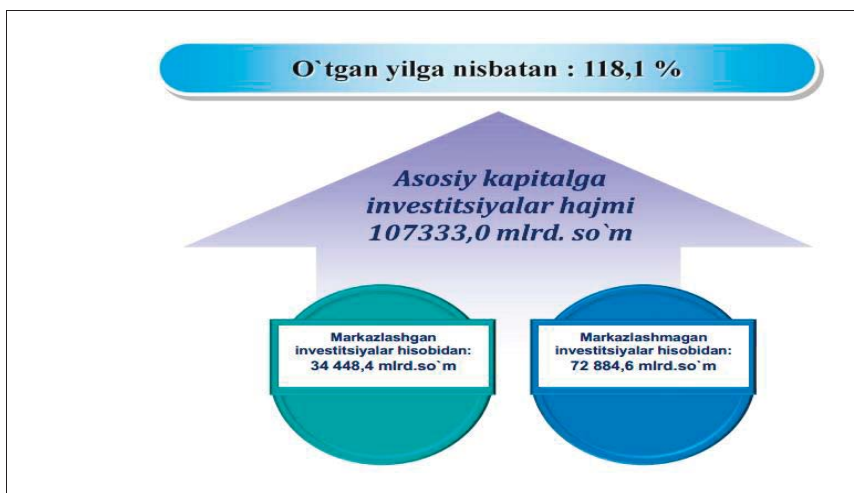
Investitsiya muhiti – bu investitsiya qo'yilmalari yoki investitsiyalash va asosiy kapitalga investitsiyalarni ro'yobga chiqarish bo'yicha amaliy harakatlarning mushtarakligi demakdir.

Investitsiya siyosatini ishlab chiqish chog'ida asosiy kapitalga investitsiyalarni tasniflash muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiyotga oid hozirgi adabiyotlarda asosiy kapitalga investitsiyalarni tahlil qilish maqsadida ular bir qancha aloqatlariga ko'ra tabaqalashtiriladi.

Joriy davrda 107 333,0 mlrd so'm asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirilib, ularning 60,7%i yoki 65142,4 mlrd. so'm jalb etilgan mablag'lar hisobidan moliyalashtirilgan bo'lsa, korxonalar, tashkilot va aholining o'z mablag'lari hisobidan 39,3 %i yoki 42190,6 mlrd. so'm moliyalashtirildi.

Joriy davrda markazlashgan moliyalashtirish manbalari hisobidan asosiy kapitalga investitsiyalarning ulushi o'tgan yilning mos davridagi ulushiga nisbatan 8,6 % punktga ko'payib, 32,1% ni yoki 34448,4 mlrd. so'mni tashkil etdi.(3.1.1-rasm)

²⁴Dodiye F. Investitsion faoliyat (yoki uning moliyaviy rag'batlantirishning ba'zi masalalari). // Iqtisod va hisobot. 1995- yil, 8- son, 28-29 betlar.

3.1.1-rasm. 2018- yilda asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning o'sish sur'ati (% hisobida)²⁵

Bugungi kundagi hisob-kitoblarga ko'ra 2018- yilning yanvar-dekabrida jami asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning 61,0 % Toshkent shahri, Buxoro, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlarida o'zlashtirildi (mos ravishda jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 19,0 %, 18,1 %, 16,8 % va 7,1 % miqdori) to'g'ri keladi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni o'rganish natijasida shunday xulosa chiqarish mumkinki, Yuqori investitsion faollik Xorazm, Qashqadaryo, Surxondaryo va Buxoro viloyatlarida kuzatildi.

Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati, qarashlar va talqinlarni o'rganish natijasida shunday xulosa chiqarish mumkinki, asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning yuqori o'sish suratlari kuzatilgan hududlarni ko'radigan bo'lsak: Buxoro viloyatida 151,7 % (11 008,9 mlrd.so'm), Qashqadaryo viloyatida 123,5 % (10181,9 mlrd. so'm), Surxondaryo viloyatida 138,5 % (2949,1 mlrd. so'm), Toshkent shahrida 103,7 % (11525,9 mlrd. so'm) o'sish sur'ati kuzatildi.

²⁵ O'zbekiston Respublikasining 2018- yil 1- yanvar holatiga statistic axbarotnomasining dastlabki ma'lumotlari asosida tuzildi.

Toshkent, Farg'ona, Navoiy viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning hajmi 2016 yildagiga nisbatan 3,6 – 50,9 % ga kamaydi. (3.1.1-rasm)

Asosiy kapitalga investitsiyalarning talqinlarni o'rganish natijasida shunday xulosa chiqarish mumkinki, qo'yilma obyektlari va iqtisodiyotdagi ishtiroki xususiyatiga ko'ra **to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar va moliyaviy investitsiyalarni ajratib ko'rsatish mumkin**. Vaholanki, **to'g'ridan-to'g'ri asosiy kapitalga investitsiyalar** o'z navbatida real va nomoddiy asosiy kapitalga investitsiyalar bo'lishi mumkin. Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyati, Xalqaro valyuta fondi xususiy kompaniyalarni tashkil etishga qo'yilmalarni, shuningdek xorijiy kompaniyalarga kamida 25%ni tashkil etuvchi kapital qo'yilmalarni to'g'ridan-to'g'ri asosiy kapitalga investitsiyalar jumlasiga kiritadi. Asosiy kapitalga investitsiyalarning mazmuni va mohiyatidan kelib chiqib, AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya singari rivojlangan mamlakatlar statistikasida to'g'ridan-to'g'ri asosiy kapitalga investitsiyalarga firmaning aksiyadorlik sarmoyasida 10% va undan ortiq foizga etadigan va mazkur korxonani kapitallashtirish imkonini beradigan asosiy kapitalga investitsiyalar jalb etilgan.

Investitsion faoliyat sohasida har bir guruhning iqtisodiy mazmuni jihatidan ular tarkibida quyidagi kichik guruhlar ajratib ko'rsatilishi mumkin ²⁶:

- **moliyaviy investitsiyalar** - ulushli qimmatli qog'ozlarni (bevosita va bilvosita), qarzli qimmatli qog'ozlarni (depozit sertifikatlar, davlat va munitsipal qimmatli qog'ozlari, veksellar va yuridik shaxslar tomonidan chiqariladigan majburiyatlarining boshqa turlari), hosila fond vositalarini o'z ichiga oladi;

- **to'g'ridan-to'g'ri asosiy kapitalga investitsiyalar** - qayta ishlab chiqaruvchi kapital qo'yilmalar bilan chet korxonalarini yaratishda foydalaniladigan asosiy kapitalga investitsiyalarning mushtarakligini va nomoddiy asosiy kapitalga investitsiyalarni (litsenziyalar, "nou-xau", xorijiy menejment tajribasi, yangi texnologiyalar va h.k.ni) o'zida aks ettiradi.

Investitsion faoliyat sohasida operatsiyalarning muddatlariga ko'ra uzoq

²⁶ Игошин Н.В. "Инвестиции", Москва, "Перспект", 2003 год, 17-24 стр.

muddatli, o'rtta muddatli va qisqa muddatli asosiy kapitalga investitsiyalarga bo'linishi mumkin.

Shu bilan birga, mamlakatimizni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha mulkchilik shakliga ko'ra xususiy, korporativ, davlat va xorijiy qo'yilmalar asosiy kapitalga investitsiyalarini ajratib ko'rsatish mumkin.

Investitsiyalash usuliga ko'ra ham asosiy kapitalga investitsiyalarning quyidagi guruhlarini sanab o'tish mumkin:

- **portfel investitsiyalari** - bular bir-biriga bog'liq bo'lmagan holda amalga oshiriladi, ya'ni bir investitsiya loyihasining tanlanishi bilan birgalikda portfelni tashkil etuvchi boshqa loyihaning tanlanishini ham istisno etmaydi. Asosiy kapitalga investitsiyalar portfeli investitsiyalash maqsadiga bog'liq bo'lib, u birinchi yaqinlashishdayoq riskning darajasi, investitsiyaning daromadliligi va ishonchliligi bilan ifodalanadi, chunki asosiy kapitalga investitsiyalar bir turdagi loyihaga emas, balki bir qancha turdagi loyihalarga sarflanishi tufayli asosiy kapitalga investitsiyalarning ishonchliligini kuchaytirishga xizmat qiladi;

- **muqobil investitsiyalar** - bular shunday asosiy kapitalga investitsiyalarki, investitsiyalashning bir variantini tanlash resurslarni joylashtirishdan iborat yagona muammoni hal qilishning ikki va undan ortiq usullari mavjud bo'lgan chog'da investitsiyalashning boshqa variantini istisno etadi;

- **tadrijiy asosiy kapitalga investitsiyalar** - bir necha yil mobaynida yangi korxonalarini, ishlab chiqarishni yaratish yoki yangi uskunalarni xarid qilish chog'idagi yirik asosiy kapitalga investitsiyalardir.

Mamlakatimizni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalarni yana harakat yo'nalishi nuqtai nazaridan tasniflash, ya'ni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

- **netto-asosiy kapitalga investitsiyalar** - bular yangi korxonani yaratish yoki xarid qilish chog'ida amalga oshiriladigan va mavjud korxonani kengaytirishga sarflanadigan asosiy kapitalga investitsiyalardir. Bunday asosiy kapitalga investitsiyalar ishlab chiqarish qudratini oshirishga qaratilgandir;

- **reasosiy kapitalga investitsiyalar** - erkin investitsiya mablag'larini korxonaga asosiy fondlari tarkibini qo'llab-quvvatlash maqsadida yangi ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish yoki tayyorlashga yo'naltirish yo'li bilan ularni bir-biriga bog'lashdir. Reasosiy kapitalga investitsiyalar jumlasiga almashtiriladigan asosiy kapitalga investitsiyalarni kiritish mumkin, ana shu asosiy kapitalga investitsiyalar natijasida mavjud obyektlar yangilari bilan almashtiriladi, ratsionalizatsiyaga asosiy kapitalga investitsiyalar texnologiya uskunalarni modernizatsiyalashga yo'naltiriladi, mahsulot chiqarish dasturini o'zgartirishga asosiy kapitalga investitsiyalar, mahsulot nomenklaturasini o'zgartirish, mahsulot yangi turlarini yaratish va mahsulot sotiladigan yangi bozorlarni tashkil etish bilan bog'liq bo'lgan diversifikatsiyaga asosiy kapitalga investitsiyalar; ilmiy Bitiruv malakaviy ishlarini va tajriba-konstruktorlik ishlarini amalga oshirishga, atrof muhit muhofazasiga, kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashga va h.k.larga yo'naltiriladigan kelgusida korxonaning omon qolishini ta'minlash uchun asosiy kapitalga investitsiyalar;

- **brutto-asosiy kapitalga investitsiyalar** - ular netto-asosiy kapitalga investitsiyalar va reasosiy kapitalga investitsiyalarni o'z ichiga oladi.

“Investitsiya bozori” tushunchasi “asosiy kapitalga investitsiyalar” tushunchasi bilan bevosita bog'liqdir. Biroq, mazkur tushunchaning hamon yagona mazmuni yo'q.

Tor ma'noda investitsiya bozori deganda investitsiya tovarlari va xizmatlari bozorini tushunish kerak²⁷.

Keng ma'noda olganda, investitsiya bozori deganda barcha shakldagi investitsiyalash obyektlari bozori anglanadi. “Investitsiya bozori” tushunchasini ana shunday keng ma'noda talqin etish bunday bozor o'zida alohida bozorlar mushtarakligini aks ettirishini anglatadi. Uning tarkibida kapital qo'yilmalar bozori, xususiylashtiriladigan obyektlar bozori, ko'chmas mulk bozori, real

²⁷ Харченко Н.М. Экономическая статистика: учеб. – М.: Дашков и К, 2015. – 368 с

investitsiyalanadigan hokazo obyektlar bozori, fond bozori, pul bozori ajratib ko'rsatiladi²⁸.

3.1.2-jadval

Asosiy kapitalga investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha narkibi

	mlrd.so'm	o'sish surati, %da	jamiga nisbatan, %da
Barcha moliyalashtirish manbalari hisobidan	107333,0	118,1	100,0
Republika byudjeti	4121,1	88,7	3,8
Davlat maqsadli jamg'armalari	5468,7	170,6	5,1
Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi	271,2	129,0	0,3
Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi	7894,8	103,7	7,4
O'zR kafolati ostida xorijiy kreditlar	16689,6	2,8 m	15,5
Korhona mablag'lari	30062,9	106,5	28,0
Tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag'lari	16033,5	131,3	14,9
To'g'ridan-to'g'ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar	14660,4	85,8	13,7
Aholi mablag'i	12127,8	104,1	11,3

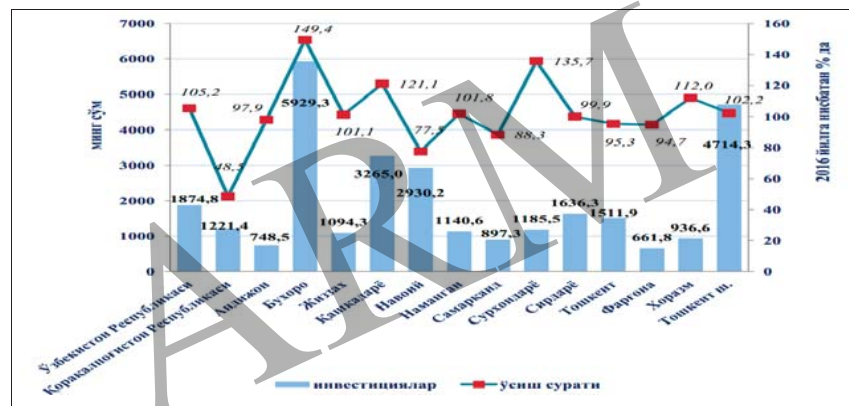
Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha ma'lumotlari asosida tuzildi.

O'zbekiston Respublikasida 2018- yilda iqtisodiyot va ijtimoiy sohani rivojlantirish uchun jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 60719,2 mlrd. so'm (dollar ekvivalentida 11,9 mlrd. AQSH doll.) asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi va 2016 yilga nisbatan 107,1 % ni tashkil qildi. (3.1.2-jadval)

Asosiy kapitalga investitsiyalarga barcha turdagi qurilish ishlariga qilingan xarajatlar; asbob-uskunalarini montaj qilish bo'yicha xarajatlar; mashina, asbob-uskunalar (montaj talab etiladigan va talab etilmaydigan), transport vositalari, jixoz

²⁸ Бирман Г., Шмидт С. Экономический анализ инвестиционных проектов. -М.-Банки и биржи 1997 йил. 631-бет.

va xo'jalik inventarini sotib olish; boshqa kapital ishlar va xarajatlar kiradi. Asosiy kapitalga kiritilgan asosiy kapitalga investitsiyalar hajmlari to'g'risidagi ma'lumotlar, ilgari boshqa tashkilotlarning asosiy fondlarida hisobga olingan asbob-uskunalar, binolar va inshootlar (yoki ularning ehtiyot qismlari)ni sotib olishga qilingan xarajatsiz keltirilgan.

3.1.3-rasm. 2018- yilda O'zbekiston Respublikasi hududlarida aholi jon boshiga asosiy kapitalga investitsiyalar²⁹

Hisob-kitoblarga ko'ra, aholi jon boshiga hisoblangan asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmi bo'yicha 2018 - yilning yanvar-dekabrida yuqori ko'rsatkichlar Buxoro viloyatida 5929,3 ming so'm (yoki 2016- yilga nisbatan 149,4 %), Toshkent shahrida 4714,3 ming so'm (102,2 %), Qashqadaryo viloyatida 3265,0 ming so'm (121,1 %), Navoiy viloyatida 2930,2 ming so'm (77,5 %), Sirdaryo viloyatida 1636,3 ming so'm (99,9 %) va Toshkent viloyatida 1511,9 ming so'm (95,3 %) qayd etildi (3.1.3-rasm).

Yuqorida keltirilgan holatlar O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotiga **chet el asosiy kapitalga investitsiyalari** –kelgusida foyda olish maqsadida chet el investorlari tomonidan kiritilgan kapital ekanligidan dalolat beradi.

²⁹ O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining statistic axborotnomasi (2017 y.) ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni isloh qilish sharoitida real investitsiyalanadigan hokazo obyektlar bozorini - asosiy kapitalga investitsiyalar kolleksiya qilinadigan buyumlarga (kartinalar, antikvariat va h.k.larga), qimmatbaho metallar, toshlar va boshqa moddiy boyliklarga sarflanadigan bozor deb qarash mumkin. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda real investitsiyalash obyektlari bilan bog'liq bo'lgan investitsiya muhiti ixtisoslashgan bozorlar (oltin, badiiy kartinalar va h.k.lar bozori) ko'rinishida namoyon bo'ladi.

Iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni isloh qilish sharoitida fond bozori yoki qimmatli qog'ozlar bozori - O'zbekistonda turli aksiyadorlik jamiyatlari va korxonalarining aksiyalari sotiladigan tashkiliy bozor sifatida muayyan tarzda rivojlanmoqda.

Pul bozori - investitsiya bozori tarkibiga kiritilgan, chunki iqtisodiyot sohalarni isloh qilish sharoitida, u depozit omonatlari – muddatli, talab qilib olinguncha va boshqa omonatlar kabi investitsiyalash obyektlari bilan bog'liqdir. Bundan tashqari xorijiy valyuta (evro, AQSH dollari va h.k.) bozori ham mavjud.

Asosiy kapitalga investitsiyalar bozori tushunchasini aniqlab olish maqsadida bir-birini to'ldiruvchi ikkita quyidagi ta'rifdan foydalanish mumkin:

Xiks D. ta'rifi, u bozor deganda "bitimlarni amalga oshirish tashkiloti"ni tushunadi³⁰, shuningdek K.R.Makkonel ta'rifi, uningcha "Bozor – xaridorlar (talabni o'rta qo'yuvchilar) bilan alohida tovarlar va xizmatlarni sotuvchilar (yetkazib beruvchilar)ni bir joyga to'plovchi tashkilot va mexanizmdir". SHunday qilib, asosiy kapitalga investitsiyalar bozori yoki investitsion bozorni muayyan risk bo'lgan bir paytda foyda olish maqsadida kapitalni investitsiyalash bo'yicha bitim tuzish jarayonida investorlar ("Investitsiya xizmatlarini" ko'rsatuvchilar) bilan "investitsiya tovarlarining" xaridorlari (qarz oluvchilar) o'z manfaatlarini kelishib oladigan tashkilot deb tassavvur qilish mumkin.

Umuman investitsiya bozorining va uning ayrim segmentlarining ahvoli talab, taklif, narx va raqobat singari elementlar bilan belgilanadi. Bozorning ana shu

³⁰ Elmurodov M.X. Investitsiya jalb etish muammo va yechimlar. // Bozor, pul va kredit. 2000- yil. 6-son. 56-57 betlar.

elementlari nisbati muntazam ravishda o'zgarib boradi. Bozor dinamikasining o'zgaruvchanligining ana shu umumiy ahvoli o'zida favqulodda murakkab iqtisodiy holatni aks ettiradi, chunki iqtisodiyot sohalarni isloh qilish sharoitida, makro-mikromuhitlarning turli yo'nalishdagi va turli xildagi omillari ta'sirida shakllanadi. Ayni paytda investor investitsiyalash yo'nalishini tanlashda investitsiya bozorining qaysi sho'basiga yoki qaysi segmentiga tayanishi kerakligini bilish juda muhim.

Agar investitsiya bozorining parametrlari noto'g'ri belgilangan bo'lsa, bu mo'ljalalanayotgan investitsiya daromadining pasayishiga, ayrim hollarda esa hatto butun investitsiyalangan sarmoyaning yo'qotilishiga olib kelishi mumkin. Investitsiya bozorining faollik darajasi ayrim elementlar – talab, taklif, narx va raqobat darajasi nisbatiga bog'liqdir. Bu elementlar bozor konyukturasini o'rganish negizida belgilanadi. Investitsiya bozorida bozor konyukturasini umuman yoki uning ayrim segmentlarida talab, taklif, narx va raqobat darajasi nisbatida belgilanadigan shartlarga bog'liqdir.

Investorlarning, iqtisodiyot sohalarni isloh qilish sharoitida, xorijiy investorlarning u yoki bu mamlakat iqtisodiyotiga sarmoyasini sarflashga tayyor bo'lishi undagi mavjud investitsion iqlimga bog'liqdir. Investitsion iqlim siyosiy, iqtisodiy, qonuniy, ijtimoiy, mintaqaviy omillar va boshqa omillar mushtarakligini aks ettiradi. Mazkur omillar asosiy kapitalga investitsiyalarning risk darajasini va ulardan samarali foydalanish imkoniyatini belgilab beradi³¹.

Iqtisodiyot sohalarni isloh qilish sharoitida, mamlakatda makro-mikromuhit omillarining bir-biriga mos kelishida asosiy kapitalga investitsiyalarga shakllanishi mumkin bo'lgan investitsiya resurslarining etarli darajada mavjud bo'lishi iqtisodiyotning real sho'basiga asosiy kapitalga investitsiyalar oqimini ta'minlashning zarurligidan dalolat beradi.

3.2. Investitsiya statistikasi ko'rsatkichlar tizimi

Investitsiya faoliyatining ko'rsatkichlar tizimida kapital qo'yilmalar va kapital investitsiyalar ko'rsatkichlari markaziy o'rinni egallaydi.

³¹ Беренс В., Хавранек П.М. "Руководство по оценке эффективности инвестиций." -М.: Инфра-М, 1995 йил. 353,528 бетлар.

Investitsiya faoliyatining hajmlari, sur'atlari, nisbatlari va o'zaro bog'liqligini xarakterlovchi ko'rsatkichlar tizimi quyidagi asosiy guruh va guruhchalarga bo'linadi:

I. Kapital hosil qiluvchi investitsiyalar

- kapital investitsiyalarning asosiy ko'rsatkichlari – asosiy fondlarni ishlab chiqarishga joriy qilish, ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ahamiyatidagi obyektlar kapital investitsiyalarning asosiy ko'rsatkichlari -asosiy fondlarni ishlab chiqarishga joriy qilish, ishlab chiqarish investitsiyalariga kapital mablag' qo'yilmalari, pudrat ishlari hajmi;

- kapital mablag'lar indekslari;
- kapital mablag'larning iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlaridagi ulushi;
- kapital mablag'larni moliyalashtirish manbalari bo'yicha taqsimlash;
- kapital mablag'larning iqtisodiyot va sanoat tarmoqlari bo'yicha tarkibi;
- kapital mablag'larning ishlab chiqarish ahamiyatiga molik obyektlar bo'yicha takror ishlab chiqarish tarkibi;
- yangi korxonalarini qurish, ishlab turganlarni kengaytirish va qayta qurish hisobiga muhim ishlab chiqarish quvvatlarini ishga solish.

Investitsiyalar faoliyati

- investitsiyalar tashkilotlari soni;
- investitsiyalar tashkilotlari tomonidan bajarilgan pudrat ishlarining jami, shu jumladan mulkchilik shakllari bo'yicha;
- pudrat ishlari hajmi indekslari;
- investitsiyalar tashkilotlarining ixtisoslashuvi;
- investitsiyalar tashkilotlarida ishlovchilar soni va mulkchilik shakllari bo'yicha taqsimlanishi;
- turli mulkchilik shakllarining investitsiyalar tashkilotlari tomonidan bajarilgan pudrat ishlari tarkibi;

- investitsiyalar tashkilotlari ishlab chiqarish bazasini rivojlantirishga sarflanadigan kapital mablag'lar;

- investitsiyalar tashkilotlarida mashinalarning mavjudligi.

Xorijiy investitsiyalar

- xorijiy mamlakatlar tomonidan O'zbekistonning viloyatlari va hududlari bo'yicha iqtisodiyot tarmoqlariga kiritilgan investitsiyalar hajmi.

- O'zbekiston iqtisodiyoti salmoqli investitsiyaga ega bo'lgan mamlakatlar.

IV. Moliyaviy investitsiyalar

- birja fond bozorlaridagi fond qadriyati bilan bo'ladigan operatsiyalarning asosiy ko'rsatkichlari (fond qadriyatlarining hamma turlari bo'yicha tuzilgan bitimlar soni, sotish aylanmasi, pul resurslari).

- davlatning qisqa muddatli obligatsiyalari (DQO) va federal zayom obligatsiyalarining(FZO) ilk bor joylashtirishi asosiy ko'rsatkichlari – chiqarish, joylashtirish sotishdan kelgan daromad hajmlari, byudjetga mablag'larni jalb qilish.

- korxonalar va tashkilotlarning xorijiy mamlakat iqtisodiyotiga moliyaviy qo'yilmalar hajmi va tarkibi.

Har bir guruh ko'rsatkichlariga izoh berib o'taylik.

Birinchisi – kapital hosil qiluvchi investitsiyalar kapital mablag'lar statistikasini ifodalab, u kapital hosil qiluvchi investitsiyalar, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlarini joriy etishda o'ta katta ulushni tashkil etadi.

Kapital hosil qiluvchi investitsiyalar o'z ichiga quyidagi ko'rsatkichlarni oladi: kapital mablag'lar (asosiy kapital investitsiyalar), kapital ta'mirlashga sarflar, er uchastkalari va tabiatdan foydalanish obyektlarini sotib olishga investitsiyalar, nomoddiy aktivlarga investitsiyalar (patentlar, litsenziyalar, dasturlash mahsulotlari, ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalari, moddiy aylanma mablag'lar zahiralari to'ldirish uchun investitsiyalar). Ko'rsatkichlar tizimi ichida asosiy o'rinni kapital hosil qiluvchi investitsiyalarning hajmi va tarkibini xarakterlovchi kapital mablag'lar tashkil qiladi. Kapital mablag'larning hajmiga yangi investitsiyalarga, rekonstruksiya, ishlab turgan sanoat, qishloq xo'jaligi, transport,

savdo va boshqa korxonalarni kengaytirish va texnik jihatdan qayta qurollantirishga sarflanadigan xarajatlar, uy-joy va madaniy-maishiy investitsiyalar xarajatlari kiradi.

Kapital mablag'lariga hamma turdagi investitsiyalar ishlariga, uskunalar montaji, montajni talab qiluvchi va talab qilmaydigan uskunalarni sotib olish, ishlab chiqarish asboblari va xo'jalik uskunalarini xarid qilish hamda boshqa kapital ishlariga qilinadigan xarajatlar kiradi.

Asosiy fondlarni joriy qilish ko'rsatkichiga ishlab chiqarish va noishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan, investitsiyalari tugallangan va ishlab chiqarishga kiritilayotgan korxonalar, binolar va qurilmalarning qiymati, ishlab chiqarishga kiritilayotgan uskuna, mashina, hamma turdagi transport vositalarining qiymati, asosiy fondga kiritiladigan asbob-uskunalar va boshqa predmetlarning qiymati, ko'p yillik ko'chatlar qiymati va boshqalar kiradi.

Investitsiyalar faoliyatini xarakterlovchi ikkinchi guruh ko'rsatkichlar – investitsiyalar tashkilotlari faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar, ularning ixtisoslashuvi, pudrat ishlarining hajmi va boshqalardan iborat.

Pudrat ishlari qiymatiga yangi investitsiyalar, rekonstruksiya, kengaytirish, texnik qayta qurish ishlari, shuningdek, kapital va ta'mirlash bo'yicha ishlar va boshqa pudrat ishlari (ishga tushirishga sozlash, madaniy texnik va boshqalar) kiradi.

Uchinchi guruhga xorijiy investitsiyalar haqida axborot beruvchi ko'rsatkichlar, ya'ni xorijiy kapital mablag'larini, shuningdek, respublika hududida joylashgan xorijiy korxonalar filiallariga O'zbekiston yuridik shaxslari tomonidan daromad olish maqsadida qo'yilgan kapital kiradi.

To'rtinchi guruh ko'rsatkichlari korxonalarining boshqa korxonalar qimmatli qog'ozlariga qo'yg'an uzoq muddatli va qisqa muddatli investitsiyalarini tavsiflaydi.

Investitsion iqlim investitsiya muhitining barcha yo'nalish va shakllari investitsiya resurslarini shakllantirish hisobiga amalga oshiriladi.

Investitsiya resurslari - bu investitsiyalash obyektlariga qo'yilmalarni amalga oshirish uchun jalb etiladigan barcha turdagi pul va boshqa aktivlardir.

Investitsiya resurslarini shakllantirish barcha manbalari investitsion iqlimda – ularni taqsimlash va milliy iqtisodiyot tarmoqlari (sanoat, qishloq xo'jaligi va h.k.) bo'yicha, hududlar (O'zbekiston Respublikasi viloyatlari) bo'yicha hamda investitsion iqlimda – ularning kompaniya aktsiyadorlik sarmoyasida ishtiroki xarakteri bo'yicha tasniflanishi mumkin.

Investitsion lizing investitsiya resurslarini jalb etishning istiqbolli shakllaridan biri hisoblanadi. Lizing natural shaklda beriladigan va bo'lib-bo'lib so'ndiriladigan uzoq muddatli kredit shakllaridan biri sifatida maydonga chiqadi.

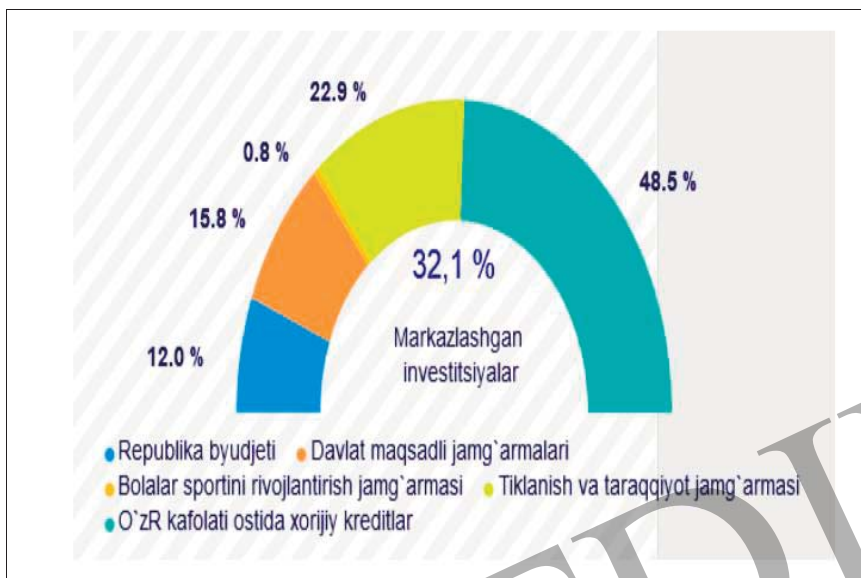
Investitsion iqlimda binolar, inshootlar, uskunalar, xom ashyo va materiallar, pul mablag'lari, qimmatli qog'ozlar, shuningdek intellektual mehnat natijalari (kompyuter dasturlari, ixtirolar va boshqalar) mulk seleng sifatida qabul qilinishi mumkin³².

Iqtisodiyot va ijtimoiy sohalarni isloh qilish sharoitida markazlashgan moliyalashtirish manbalar hisobidan 2016- yilga nisbatan 119,2 % yoki 14975,0 mlrd. so'm (jami asosiy kapitalga investitsiyalar hajmining 24,7 %i hamda o'tgan yil ko'rsatkichiga nisbatan 2,9 % punkt ko'p) o'zlashtirildi, mos ravishda, markazlashmagan moliyalashtirish manbalari hisobidan 45744,2 mlrd. so'm yoki 2016- yilga nisbatan 103,7 % (jami asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi 75,3 %) asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi. Joriy davrda O'zbekiston Respublikasi kafolati ostida xorijiy kreditlar hisobidan o'zlashtirilgan investitsiyalar hajmi jadal o'sib 16689,6 mlrd.so'mni tashkil etdi va 2018- yil yanvar-sentyabr davridagi jami asosiy kapitaldagi ulushiga nisbatan 9,1 % punktiga ko'payib 15,5 %ni tashkil etdi.

Shuningdek, tijorat banklar kreditlari va boshqa qarz mablag'lari hisobidan 16033,5 mlrd.so'm (jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 14,9 %ini tashkil etib, o'tgan chorakdagi ko'rsatkichga nisbatan 1,6 % punktiga kamayish kuzatildi), to'g'ridan-to'g'ri va boshqa xorijiy investitsiya va kreditlar 14660,4 mlrd.so'm (13,7 % va 5,0 % punktiga kamayish), Tiklanish va taraqqiyot

³² Банковское дело и финансирование инвестиций. Том I. Том II. под редакцией Н. Брука. - М.: Перспектива –1995 йил

jamg'armasi 7894,8 (7,4 % va 0,9 % punktiga kamayish), Respublika byudjeti 4124,1 mlrd.so'm (3,8 % va 1,3 % punktiga kamayish), Davlat maqsadli jamg'armalari 5468,7 (5,1 % va 1,6 % punktiga ko'payish) va Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi hisobidan esa 271,2 mlrd.so'm (0,3 %) asosiy kapitalga investitsiyalar o'zlashtirildi. (3.2.1-rasm)

3.2.1-rasm. Asosiy kapitalga investitsiyalarning markazlashgan moliyalashtirish manbalari³³

Bugungi kunda mamlakatda eng avvalo bank sohasida bo'sh turgan pul mablag'lariga ega bo'lgan va bu pullarini ko'paytirish istagidagi aholi bilan ana shu mablag'larga muhtoj bo'lgan ishlab chiqarish o'rtasida banklarning vositachi bo'lishi uchun etarlicha shart-sharoit yaratilmagan³⁴.

Respublika byudjeti hisobidan amalga oshirilgan quyidagi investitsiya loyihalarini keltirish mumkin:

³³ O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo'mitasining statistic axborotnomasi (2018 y.) ma'lumotlari asosida tuzilgan.

³⁴ Вахрин П.И. Организация и финансирование инвестиций. М.:Информационно-внедр. – 1999 йил. 152 бет.

- Navoiy-Konimex-Miskin temir yo'l liniyasini elektrlashtirish hamda yo'lovchi poezdlarini yuqori tezlikda yurishini tashkil etish;

- Ichki ishlar organlari tayanch punktlari profilaktikasi inspektorlariga xizmat uylari qurilishi;

- Irrigatsiya tizimini rivojlantirish bo'yicha choralar, yirik va o'ta muhim obyektlardan foydalanish xavfsizligini va ishonchligini oshirish.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi hisobidan amalga oshirilgan quyidagi loyihalarni keltirish mumkin:

- Sho'rtan GKK da tozalangan metan asosida sintetik suyuq yoqilg'i ishlab chiqarishini tashkil etish;

- Muborak GQZ MCHJ da ishdan chiqayotgan quvvatlar o'rnini qoplash va yangi uchta olingugurt gazini tozalash qurilmalarini qurish;

- Yoshlik 1 konini o'zlashtirish;

- Hom ashyoni qayta ishlash quvvatlarini kengaytirish (Kalmaqir, Sari-CHeku va boshqalar);

- Ammiak va karbamid ishlab chiqarish bo'yicha qurilish ishlari;

- "Muruntau" kareriga ishlov berish (V bosqich);

- SHerobod tumanida sement zavodi qurilishi;

- Urganch-Xiva, Buxoro-Miskin temir yo'l liniyalari qurilishi.

O'zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalari:

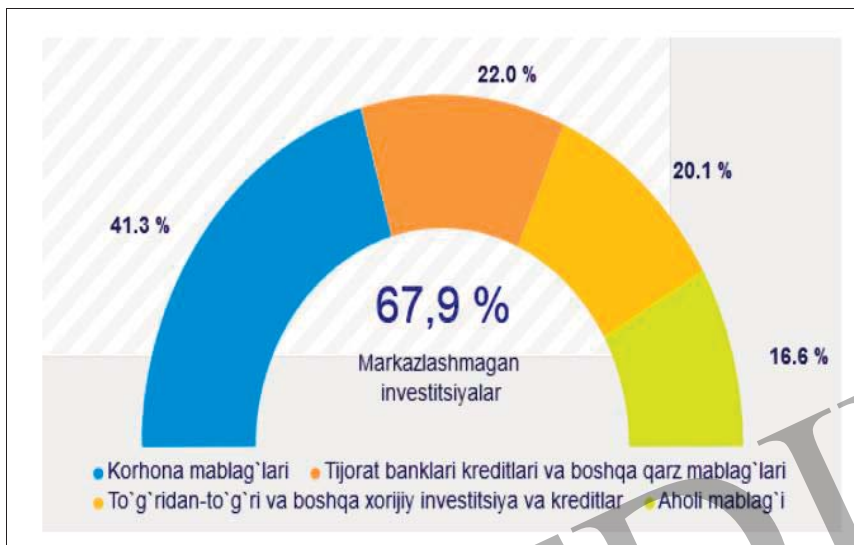
- To'raqo'rg'on tumanida quvvati 450 MVt dan bo'lgan ikki bug'-gaz qurilmasidan tarkib topgan jami quvvati 900 MVt bo'lgan yangi issiqlik elektr stansiyasi qurilishi;

- "Angren" EIZ da qishloq xo'jaligi va avtomobil shinalari, konveyr lentalarini ishlab chiqarishni tashkil etish; Qarshi-Termiz temir yo'lini elektrlashtirish;

- Maroqand-Qarshi temir yo'lini elektrlashtirish;

- Angren-Pop elektrlashtirilgan temir yo'l liniyasini qurish hamda Pop-Qo'qon-Andijon temir yo'lini elektrlashtirish;

- Hududiy avtomobil yo‘llarini rekonstruksiya qilish va modernizatsiyalash;
- Sabzovotchilik sektorini rivojlantirish;
- Erusti raqamli uzatish tarmog‘ini rivojlantirish;
- Sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish;
- Ko‘ptarmoqli bolalar tibbiyot markazini tashkil etish.

3.2.2-rasm. Asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalarning markazlashmagan moliyalashtirish manbalari³⁵

Asosiy kapitalga investitsiyalar o‘shir suratlarini moliyalashtirish mabalari bo‘yicha eng yuqori ko‘rsatkich O‘zbekiston Respublikasi kafolati ostidagi xorijiy kreditlar hisobidan o‘zlashtirilgan investitsiyalarda kuzatildi – o‘tgan yilning mos davriga nisbatan 2,8 marta o‘shir. Bu MChJ shaklidagi “O‘zbekiston GTL” qo‘shma korxonasi tomonidan Sho‘rtan gaz-kimyoo majmuasida tozalangan metan asosida sintetik suyultirilgan yoqilg‘I ishlab chiqarishni tashkil etish, To‘raqo‘rg‘on IESda umumiy quvvati 900 MVt bo‘lgan ikki 450 MVt quvvatli bug‘gaz qurilmali blokdan iborat yangi issiqlik elektr stansiyasi qurilishi,

Taxiatosh IESda 230 -280 MVT quvvatli ikki bug‘gaz qurilmasi qurilishi, Navoiy IESda 450 MVt quvvatli ikkinchi bug‘gaz qurilmasini qurish orqali kengaytirish, “O‘zelektrotarmoq” UK tomonidan energotizim podstansiyalarida eskirgan asbob-uskunalarni almashtirish va modernizatsiya qilish, “Navoiyazot” AJda polivinilxlorid (PVX), kaustik soda va metanol ishlab chiqarish majmuasi qurilishi kabi yirik investitsiya loyihalarining jadal olib borilayotgani bilan bog‘liq. (3.2.2-rasm)

Shuni alohida ta‘kidlash lozimki, tijorat banklari kreditlari va boshqa qarz mablag‘lari hisobidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalariga quyidagilarni keltirish mumkin:

- Farmatsevtika flakonlari va boshqa shisha idishlar ishlab chiqarish zavodi;
- Angren EIZ hududida keramik granitlar ishlab chiqarishni tashkil etish;
- Respublika hududlarida meva sabzovot mahsulotlarini qayta ishlash (quritish, muzlatish, konservalar ishlab chiqarish va b.) obyektlarini tashkil etish;
- Toshkent qishloq xo‘jaligi texnikasi zavodi AJ ni modernizatsiyalash va texnologik qayta qurollantirish, zamonaviy traktorlar ishlab chiqarishini tashkil etish;

To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiya va kreditlar hisobidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalariga quyidagilarni keltirish mumkin:

- Qandim konlar guruhini ishlab chiqarishga tayyorlash va gazni qayta ishlovchi zavodning qurilishi;
- Xauzak va SHadi konlarini ishlab chiqarishga tayyorlash, shuningdek Quvachi-Olot konlarini kengaytirish;
- Xisor investitsiya bloki va Ustyurt hududida mahsulotni taqsimlash bo‘yicha bitim asosida konlar bilan ishlash va uglevodorod qazib chiqarishni tashkil etish;
- Xojisayat gaz kondensati konini, Xojidavlat va SHarqiy Olot gaz kondensati konlarini ishlab chiqarishga tayyorlash;

³⁵ O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasining statistic axborotnomasi (2018 y.) ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

- Uyali aloqa tizimini rivojlantirish, kengaytirish. Texnik va texnologik qayta qurollantirish;

- Milliy mobil aloqa operatori tarmog'ini yaratish.

Korxonalar va tashkilotning mablag'lari hisobidan amalga oshirilgan investitsiya loyihalariga quyidagilar keltirilishi mumkin:

- Surgil konini ishlab chiqarishga tayyorlash (II bosqich);

- Muborak gazni qayta ishlash zavodida ishdan chiqayotgan quvvatlarni o'rini qoplash;

- Gazni oltingugurtdan tozalovchi yangi uchta blok;

- Sharqiy Berdax va Shimoliy Berdax konlariga ishlov berishni oxiriga etkazish;

- O'zbekiston Respublikasining barcha neft va gaz mavjud bo'lgan hududlarda (Ustyurt, Buxoro-Xiva, Xisor, Surxondaryo, Farg'ona) hamda neft va gaz olish imkoniyati bor hududlarda (Zarafshon, Markaziy Qizilqum, O'rta-Sirdaryo, Xorazm) 2016-2020 yillarda geologik qidiruv ishlarini olib borish (I bosqich);

- Respublika bo'ylab 0,4-6-10 kV quvvatli elektr yetkazib berish va taqsimlash obyektlarini modernizatsiya qilish va rivojlantirish.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, chet elda esa investitsiya riski tushunchasi keng ma'noda talqin etiladi. Shuning uchun ham xorijiy adabiyotda investitsiya riski deganda investitsiya muhitiga muayyan darajada ta'sir etishi mumkin bo'lgan ayrim voqealar sodir bo'lishi ehtimolini tushunish kerak, deb ta'kidlanadi.

Adabiyotda investitsiya risklarining turli tasniflari mavjud³⁶. Muntazam risk investitsiyalashning barcha qatnashchilari va shakllari uchun vujudga keladi. U mamlakat taraqqiyotining iqtisodiy sikli bosqichlari o'zgarishi yoki investitsiya bozorini rivojlantirish konyuktura bosqichiga, shuningdek investor tomonidan investitsiyalash vositalarini tanlashiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan boshqa shu kabi omillarga bog'liq.

O'ziga xos risk – bu umumlashma tushuncha bo'lib, muayyan obyekt, investitsiyalash shakli yoki muayyan investor bilan bog'liq bo'lgan barcha turdagi risklarni o'zida mujassamlashtiradi. O'ziga xos risk boshqariladigan risk bo'lib, investitsiya jarayonlari boshqaruvi samaradorligiga bog'liq bo'ladi.

Namoyon bo'lish sohasiga ko'ra, shuni alohida ta'kidlash lozimki, risklar makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy guruhlarga ajratiladi.

Makroiqtisodiy risklarga quyidagilar kiradi:

- iqtisodiy omillar o'zgarishi bilan bog'liq bo'lgan iqtisodiy risk. Riskning mazkur turi investitsiya muhiti shakli bilan vujudga keladi;

- siyosiy risk investitsiya muhitining turli xildagi ma'muriy cheklovlari bilan vujudga keladi;

- ijtimoiy risk mamlakatdagi ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq (mamlakatda rejalashtirilmagan ijtimoiy tadbirlar);

- ekologik risk – bular ekologik falokat va ofatlar bo'lib, ular investitsiyalanayotgan obyektlar muhitiga salbiy ta'sir o'tkazishi mumkin;

- hududiy risklar hududning asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etishiga noobyektiv baho berilishi tufayli vujudga keladigan yo'qotishlar bilan bog'liqdir;

- inflyatsiya riski investor daromadlari o'sishidan ko'ra tezroq qadrsizlanishida, buning oqibatida investor real talofat ko'rishida namoyon bo'ladi;

- valyuta riski – xorijiy valyuta kursi o'zgarishi yoki mamlakatda investitsiya muhitiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan maxsus ravishda valyutani tartibga solish tadbirlarining amalga oshirilishi tufayli sodir bo'ladi;

- hokazo risklar turlariga reket, mulkni talon-taroj qilish, sheriklar tomonidan aldash va boshqalar kiradi.

Quyidagilarni mikroiqtisodiy risklar jumlasiga kiritish mumkin:

- dinamik risk, noto'g'ri boshqaruvchilik qarorlari qabul qilinishi natijasida asosiy kapital qiymatining ko'zda tutilmagan o'zgarishlari riski bilan bog'liq;

- statik risk – bu mulkka zarar etkazish natijasida real aktivlarni yo'qotish, shuningdek tashkilotning noqobilligi tufayli daromadni yo'qotish riskidan iborat.

³⁶ Идрисов А.Б., Картышев С.В., Пастников А.В. Стратегическое планирование и анализ эффективности инвестиций. - М.; 1997 год. 272 стр.

3.3. Investitsiya xatarini baholash

Investitsiyalash jarayoni har doim kapital qo'yishning qulay variantini tanlash bilan bog'liq. Bunda yo'qotish ehtimolini baholash muhimdir. U yoki bu muqobil variantni tanlash hali investitsiya aniq natijaga erishildi, degani emas. Har qanday variantda ham investor ma'lum darajada tavakkal qiladi. Faraz qilaylik, qarzdor bo'lajak daromadning ustidan ssuda oldi. U yoki bu sabablarga ko'ra, bu daromadlar qarzni uzish uchun etarli bo'lmay qolishi mumkin. SHuning uchun investitsiyalash varianti tanlanganda xatarning u yoki bu darajasini tanlashga to'g'ri keladi.

Masalan, bankni oladigan bo'lsak, uning tavakkali ikki guruhga bo'linadi:

1. Tashqi omillar yoki obyektiv omillar. Ularga mamlakat yalpi milliy mahsulotining o'zgarishi, inflyasiya, soliq tizimidagi nobarqarorlik, savdo balansi, ishsizlik darajasi, siyosiy nobarqarorlik va boshqalar kiradi.

2. Ichki omillar yoki ichki tavakkal, ya'ni bankning o'ziga bog'liq bo'lgan omillar. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) bank aktivlari bog'liq bo'lgan tavakkal – kreditlash, valyutalish, kassa operatsiyalari, lizing operatsiyalari, moliyalashtirish va investitsiya qilish bilan bog'liq bo'lgan xavf- xatarlar;

b) bank passivlari(qo'yilmalari) bilan bog'liq tavakkal – daromad operatsiyalari, jalb etilgan mablag'lar va boshqalar bilan bog'liq xavf-xatar;

v) bankni boshqarish tavakkali – foydalanish foiz stavkalarini belgilash, likvidlik darajasi bank kapitalining tarkibi va hajmi, kadrlar tayyor va tanlash, filiallar ishini tashkil qilish va boshqa xavf-xatarlar;

g) moliya xizmatlariga bog'liq tavakkal – operatsiya, texnologiya, innovatsiya, marketing, strategiya, buxgalteriya hisobi va audit(ichki), mansabni suiste'mol qilish, xavfsizlik va boshqalar bilan bog'liq xavf-xatar.

Shunday qilib, xavf-xatarining turi xilma-xil va juda ko'p. SHu sababli ham ularni o'rganish va oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bugungi kunga kelib, tavakkalchilikni o'rganishning turli usullari yaratilgan. Tavakkalchilikni o'rganishni uch guruhga bo'lish mumkin:

- ekspert baholash usuli(reyting usuli ham deb yuritiladi);

- analitik o'rganish usuli;

- statistik usullar;

Birinchi va ikkinchi turkum usullarning qo'llanishiga to'xtalmay, asosiy e'tiborni statistik usulning mazmunini yoritishga qaratamiz.

Mumkin bo'lgan tavakkal hajmini (masalan, banklar uchun) quyidagi formula orqali aniqlash mumkin:

$$H = \frac{P_1 + P_2 + P_3 + \dots + P_n}{K} * E$$

Bu yerda: N-mumkin bo'lgan xavf-xatar hajmi; R- asosiy xavf-xatarlar hajmi; K-bankning jami kapitali; E- tashqi xavf-xatarlar korrekktivlash koeffitsienti.

Bu ko'rsatkich haqiqiy tavakkal miqdori bilan teng bo'lmaydi va bank ko'rishi mumkin bo'lgan xavf-xatar zarari zahira jamg'armasi va xavf-xatar uchun ajratma hisobidan qoplanadi.

Xavf-xatar darajasini kutiladigan zarar summasining bank shaxsiy moliyaviy resurslar summasiga nisbati bilan ham aniqlash mumkin. Bu hisoblangan ko'rsatkich xavf-xatar koeffitsienti deb ataladi va quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$K_{rq} = \frac{\text{Kutilgan zarar summasi}}{\text{Shaxsiy moliyaviy resurslar}}$$

Tavakkal ehtimoli baholash usuli bilan ham o'rganiladi. Bu usulning mazmuni quyidagicha: ehtimollar nazariyasi bo'yicha biz loyihalarni shunday tanlab olishimiz kerakki, unga matematik kutilishning eng ko'p miqdoriy belgilari to'g'ri kelsin. Ma'lumki, qandaydir bir hodisaning matematik kutilishi shu hodisaning sodir bo'lish ehtimoli bilan mutlaq miqdori ko'paytmasiga teng. Masalan, investor uch variantli hodisaga duch keldi. Faraz qilaylik, birinchi variant 40 mln. so'm va foyda olishning ehtimoli (R) 0,5 ga teng. Ikkinchi varianda tegishli ravishda – 50; 0,45, uchinchi variantda – 60; 0,35. Bu yerdan, birinchi variant uchun ko'zlangan foyda summasi – 20 (40x0,5) mln. so'mga, ikkinchi uchun – 22,5; uchinchi variantda – 21,0 mln. so'mga teng. Investor uchun ikkinchi variant qulayligi ko'rinib turibdi.

Moliya xatarini ma'lum bir ehtimol orqali o'lchash va statistik ma'lumotlar asosida hisoblab chiqish mumkin. Bunda masala u yoki bu hodisaning ro'y berish ehtimolini aniqlash va eng maqbulini tanlashga qaratilgan bo'ladi. Xatar keltirishi mumkin bo'lgan zarar hajmini hodisaning o'rtacha kutilayotgan qiymati, o'rtacha kvadratik chetlanishi, variatsiya koeffitsienti kabi ko'rsatkichlar bilan xarakterlash mumkin.

Hodisaning o'rtacha kutilayotgan qiymati hamma mumkin bo'lgan natajalarning natijalar soni orqali tortib olingan o'rtacha arifmetigini hisoblash orqali amalga oshiriladi:

$$\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f}$$

Lekin, bu o'rtacha kapital qo'yilishining qandaydir variantini tanlashga imkon bermaydi. Chunki, u umumlashgan miqdoriy xarakteristikani bildiradi va u belgilar majmuining variatsiyasi haqida to'liq ma'lumot bermaydi.

Faraz qilaylik, kapital qo'yishning uchta variantidan birini tanlash zarur bo'lsin:

3.4.1-jadval

Kapital qo'yilmalar variantlari

I variant		II variant		III variant	
Olingan foydaning miqdori, mlrd. so'm	Tasodiflar soni	Olingan foydaning miqdori, mlrd. so'm	Tasodiflar soni	Olingan foydaning miqdori, mlrd. so'm	Tasodiflar soni
8.0	17	6.8	8	10.0	9
12.0	28	8.5	20	12.0	18
14.0	20	11.0	22	18	8

Har bir variant uchun hodisa belgisining o'rtacha kutilayotgan qiymatini, o'rtacha kvadratik chetlanishi va variatsiya koeffitsientini hisoblaymiz:

3.4.2-jadval

I variant uchun variatsiya ko'rsatkichini hisoblash

Hodisa-lar	Foydaning summasi, mlrd. so'mda (x)	Tasodiflar soni	x·f	(X - \bar{X}) ² f
1	8,0	17	136	220,32
2	12,0	28	336	4,48
3	14,0	20	280	115,20
Jami	-	65	752	340,0

1. O'rtacha qiymat teng:

$$\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f} = \frac{752}{65} = 11,6 \text{ млрд. со.м}$$

2. O'rtacha kvadratik chetlanish teng:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}} = \sqrt{\frac{340}{65}} = 2,3$$

3. Variatsiya koeffitsienti:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100 = \frac{2,3}{11,6} \cdot 100 = 19,8\%$$

Xuddi shunday hisoblar boshqa variantlar uchun ham hisoblanadi. Uning natijalari jadvalda ko'rsatilgan.

Uchta variant bo'yicha olingan natijalarni solishtirib, quyidagi xulosaga kelish mumkin: variantlar orasida ishonchlisi II variant hisoblanadi. Bunda kutilayotgan foydaning miqdori qolgan ikkita variantdagiga nisbatan kam bo'lsa ham, lekin kapital qo'yishning xatari kam, ya'ni bu holatda variatsiya darajasi (belgi qiymatining o'rtacha kattalikdan chetlanishi), foydaning summasi, ya'ni o'rtacha kvadratik chetlanishning qiymati (σ) va variatsiya koeffitsienti (v) eng pastdir.

3.4.3-jadval

Uchala variant uchun hisoblangan variatsiya ko'rsatkichlari

Variant	\bar{x}	σ	V
I	11.6	2.3	19.8
II	9.3	1.6	17.2
III	12.8	2.9	22.7

Investitsiya tavakkalchiligini o'rganishda ularni baholaning chiziqli modeli, ssenariylar usuli, barqarorlikni tekshiruvchi usul, loyiha parametrlari va iqtisodiy normalarni moslashtirish modellari va boshqa usullarni qo'llash mumkin. YUqorida sanab o'tilgan usullar maxsus fanlarda o'rganiladi.

Qisqacha xulosalar

Asosiy kapitalga investitsiyalarni moliyalashning jalb etilgan manbalari orasida aksiyadorlik sarmoyasini jalb etish imkoniyatini ham ko'rib chiqish mumkin. Mazkur manba aksiyadorlik jamiyatlari shaklida tuzilayotgan korxonalar tomonidan foydalanilishi mumkin.

Asosiy kapitalga investitsiyalarni shakllantirish manbai sifatida davlat byudjeti bir qator afzalliklarga ega: **Birinchi**dan, investitsiya resurslarining mazkur manbai yuksak samaralidir, chunki byudjet mablag'lari davlat aktivlariga asoslanadi va ularga moddiy kafolat beriladi;

Ikkinchidan, byudjet asosiy kapitalga investitsiyalaridan foydalanish Hukumat tomonidan eng ko'p darajada boshqarib turish xususiyatiga ega, chunki davlat shu yo'l bilan iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlarni muvofiqlashtirib turishi mumkin.

Davlat markazlashgan mablag'larini iqtisodiyotda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, shuni alohida ta'kidlash lozimki, birmuncha o'tkir ijtimoiy, iqtisodiy va mintaqaviy muammolarni hal etish uchun maqsadli dasturlarning cheklangan doirasini amalga oshirishga yo'naltirish maqsadga muvofiqdir. Iqtisodiyot taraqqiyotining mazkur bosqichida quyidagilar byudjetdan moliyalash nuqtai nazaridan ustuvor yo'nalishlar bo'lishi kerak:

- birinchidan, ichki va jahon bozorlarida asosiy mavqeni qo'lga kiritish imkonini beradigan ishlab chiqarishlar (masalan, to'qimachilik sanoatini rivojlantirish) qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash;

- ikkinchidan, bozor infratuzilmasini rivojlantirish, bu esa xorijiy investorlarni jalb etish uchun shart-sharoit yaratadi;

- uchinchidan, mamlakat iqtisodiyoti bir maromda va barqaror o'sishini qo'llab-quvvatlash.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiya deganda nimaning tushunasiz?
2. Investitsiyaning vazifalari?
3. Kapital hosil qiluvchi investitsiyalarga nimalar kiradi?
4. Investitsiyalar faoliyatiga kiruvchi ko'rsatkichlar nima?
5. Moliyaviy investitsiya qanday guruhlanadi?
6. Investitsiya xatolari qanday tanlanadi?

IV bob. INVESTITSİYALAR İQTİSODİY SAMARADORLIGINI

STATISTİK O'RGANISH

4.1. Umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari

4.2. Hissali kapital qo'ymalarni hisoblash

4.3. O'zbekiston iqtisodiyotiga asosiy kapitalga investitsiyalar jalb qilish muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari

4.4. Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan asosiy kapitalga investitsiyalar samaradorligini oshirish yo'nalishlari

4.1. Umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlari

“Investitsiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, bu faoliyat subyektlarini sug'urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo'lida tashkil etiladi. Investitsiya munosabatlarining mohiyati bu faoliyat ishtirokchilari doirasida va darajasida o'z ifodasini topadi. O'zbekistonda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishining asosiy yo'nalishlari bo'lib quyidagilar hisoblanadi:

- 1) Investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish.
- 2) Soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash.
- 3) Normalar, qoidalar, standartlarni belgilash.
- 4) Monopoliyaga qarshi choralamani qo'llash.
- 5) Kredit siyosati va narx siyosatini o'tkazishga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash.
- 6) Investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash.

Investitsiya faoliyatini tartibga solish, huquqiy nuqtai nazaridan, turli mulkdorlar o'rtasida moddiy va nomoddiy aktivlarni takror ishlab chiqarish xususidagi o'ziga xos, murakkab, ijtimoiy zarur iqtisodiy (investitsiya) munosabatlarini shakllantirish me'yorlarini nazarda tutadi. Investitsiya jarayonining barcha subyektlari – chet ellik investorlardan boshlab, davlat, yuridik va jismoniy,

shu jumladan chet ellik shaxslar (rezidentlar va nerezidentlar)gacha bu munosabatlarining ishtirokchilariga aylanadilar. Huquq nuqtai nazaridan chet el investitsiyalari boshqa davlat hududida kapitalga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish bilan bog'liq. Iqtisodiy nuqtai nazardan esa ularning hududiy, zamon va makondagi harakati ko'pdan-ko'p qo'shimcha risklar bilan to'qnashish ehtimoliga ega bo'ladi.

Respublikada investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish birinchi navbatda davlatning iqtisodiy, ilmiy-texnikaviy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirish maqsadlarini ko'zlaydi. Respublika qonun hujjatlariga muvofiq chet el investitsiyalari milliyashtirilishi, davlat tasarrufiga olinishi mumkin emas. Chet el investitsiyalari tabiiy ofatlar, falokatlar, epidemiyalar hollarini mustasno qilganda, rikkvizitsiya qilinmaydi. Chet el investorlarga qonuniy faoliyat natijasida olingan o'z foydasi va boshqa mablag'larini chet el valyutasida chetga o'tkazish kafolatlanadi. Qonun hujjatlarida chet ellik investorlarga ularning davlat boshqaruvining vakolatli organlari bilan tuzadigan konsessiya shartnomalari asosida tabiiy resurslarni qidirish, foydalanishga tayyorlash va foydalanish hamda boshqa xo'jalik faoliyatini joriy qilish uchun konsessiyalar berish nazarda tutilgan. Respublika qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan faoliyatning hamma sohalari va turlari bo'yicha konsessiya berilishi mumkin. Chet ellik investor qarori bilan investitsiyalarga hamda ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, tasarruf etish huquqi respublika qonun hujjatlari bilan belgilangan tartibda boshqa jismoniy va yuridik shaxslarga berilishi mumkin.

Investitsiya faoliyatini amalga oshirishni muhim shartlaridan biri muomalada bo'lgan pul birligini qadrsizlanishini oldini olishdir. Investitsiya faoliyatidan olinadigan samarani ko'paytirish maqsadida investitsiyalar hajmini, yo'nalishlarini va manbalarini aniqlash maqsadga muvofiq bo'ladi. SHu bilan birgalikda yangi moliyalashtirish, kredit bilan ta'minlash, bahoni tahlil qilish, soliqqa tortish tizimlarini takomillashtirishdir. SHuni ta'kidlab o'tish joizki, investitsiya faoliyatini

tartibga solishda eng muhim va asosiy muammolardan biri chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalarni respublika mintaqalari bo'yab bir tekis joylashtirishdir³⁷.

Iqtisodiyotni erkinlashtirish va chet el investitsiyalarini jalb qilishning kengayib borishi darajasiga qarab investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish, bevosita chet el investitsiyalarini yangi loyihalarga, shuningdek, xususiy tadbirkorlik subyektlarining katta qismini investitsiya faoliyatiga jalb qilishni ham nazarda tutadi. Bunda chet el investitsiyalar oqimini rag'batlantirish, shu bilan birga milliy iqtisodiyot subyektlarining bu faoliyatda ishtirok etishini taqdirlash muhim o'rinda turadi. Shunday qilib davlat tomonidan investitsiya munosabatlarini tartibga solishning vazifasi, bir tomondan, bevosita chet el investitsiyalari oqimini oshirishdan, ikkinchi tomondan, milliy iqtisodiyotdagi xususiy mulkchilik subyektlarining qo'yilmalarini kengaytirishdan iborat bo'ladi.

Ishlab chiqarish investitsiyalarini tahlil qilishda markaziy o'rinni muqobil investitsiya loyihalari samaradorligini baholash va taqqoslash egallaydi. Investitsiyalar samaradorligini baholashni buxgalteriya va statistika hisobotlari bo'yicha olingan ma'lumotlar asosida, shuningdek, pul oqimlarini (kirim va chiqim) diskontlash uslublariga asoslanib xarakterlash orqali amalga oshirish mumkin.

Mablag'larni investitsiyalashda xatarni kamaytirish uchun natijalarning ishonchligini oshirish maqsadida tahlilning turli xil uslublarida yondashiladi. Ularga statistik, iqtisodiy-matematik uslublar va boshqalar kiradi.

Investitsiya samaradorligining u yoki bu ko'rsatkichlari tizimi va tahlil uslublarini qo'llash investitsiya jarayonini amalga oshirishning aniq sharoitlaridan kelib chiqadi, shuningdek, bu kutilayotgan mablag'ning miqdoriga, bunday tahlilni amalga oshirmoqchi bo'lganlarning iqtisodiy tayyorgarlik darajasiga bog'liq bo'ladi. Ko'pincha investitsiya loyihalari maqbul variantini tanlab olish imkoniyati vujudga kelishi uchun bir vaqtning o'zida juda ko'p uslublar va ko'rsatkichlar tizimlaridan foydalaniladi.

Investitsiya samaradorligi ko'rsatkichlarini hisoblash hududi shunday

³⁷ Bekmurodov A.Sh., Karriyeva YA.K., Nematov I.U., Nabiev D.H., Kattayev N.T. Xorijiy investitsiyalar. O'quv qo'llanma. – T.: Iqtisodiyot, 2010. – 166 b.

investitsiya loyihalari bo'yicha amalda vujudga kelgan ko'rsatkichlarni tadqiq qilishga asoslanishi kerak. Bularga quyidagilar kiradi: umumiy iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi samaraning investitsiya hajmiga nisbati bilan aniqlanadi:

Iqtisodiyot bo'yicha:

$$\mathcal{E}_{\%} = \frac{\Delta MD}{\sum IHX}$$

Iqtisodiyotning alohida tarmog'i bo'yicha:

$$\mathcal{E}_{mop} = \frac{\Delta CM}{\sum IHX}$$

Alohida korxonaga bo'yicha:

$$\mathcal{E}_{kop} = \frac{\Delta \Phi}{\sum IHX}$$

Bu yerda: ΔMD – ishlab chiqarish milliy daromadining mutlaq qo'shimcha o'sishi; ΔSM – sof mahsulotning mutlaq qo'shimcha o'sishi, ΔF foydalanish – korxonaga, firma foydasining mutlaq qo'shimcha o'sishi; IHX – investitsiya hajmi.

Kapital qo'yilmalar hissasi ko'rsatkichi investitsiya hajmini mahsulot yoki xizmatning qo'shimcha o'sishiga nisbati bilan yoki quyidagi formula bilan aniqlanishi mumkin:

$$K_{suc} = \frac{\sum IHX}{N} \frac{\sum IHX}{\Delta q}$$

Bu yerda: K_{xiz} – hissali kapital qo'yilmalar; Δq – mahsulot, ish yoki xizmatlarning mutlaq qo'shimcha o'sishi; N – obyektning haqiqiy joriy qilingan ishlab chiqarish quvvati.

4.2. Hissali kapital qo'yilmalarini hisoblash

Investitsiya samaradorligi tahlil qilinganda hissali kapital qo'yilmalar darajasiga ta'sir etuvchi omillarni hisobga olish muhim. Bunday omillarga ishlab turgan quvvatlarning o'zgarishi, kapital qo'yilmalarini takror ishlab chiqarish va boshqalar kiradi.

Hissali kapital qo'yilmalar alohida obyekt, ishlab chiqarishga kiritilgan

quvvat, korxonalar uchun aniqlanishi mumkin. Shuningdek, ular umumlashtiruvchi ko'rsatkich sifatida ishlab chiqarishning bir turiga, tarmoqqa va hokozolarga kiruvchi obyektlar majmui uchun aniqlanishi mumkin. Haqiqiy hissali kapital qo'yimlarini tahlil qilish maqsadida ularni loyihadagi ko'rsatilgan xuddi shunday ko'rsatkich bilan taqqoslash mumkin. Korxonalar majmui uchun hissali kapital qo'yimlar hisobini ko'rib chiqamiz (dastlabki axborot-jadvalda berilgan).

4.2.1-jadval

Sanoat korxonalarida investitsiya hajmi va yillik ishlab chiqarish quvvati berilgan

Korxonalar	Investitsiya hajmi, mlrd. so'm	Haqiqiy yillik ishlab chiqarish quvvati		Loyiha bo'yicha hissali kapital qo'yimlar, ming so'm
		ming tonna mahsulot	mlrd. so'm	
I	8.5	100	4.2	76
II	6.9	60	3.6	110
III	15.4	-	7.8	-

4.2.2-jadval

Haqiqiy hissali kapital qo'yimlar hisobini hisoblang
Haqiqiy hissali qo'yimlar hisobi

Korxonalar	Haqiqiy yillik ishlab chiqarish quvvati		Investitsiyalar-ning haqiqiy hajmi, mlrd. so'm	Hissali kapital qo'yimlar, ming so'm		Loyiha bo'yicha investitsiya	Chetlanish, ming so'm
	ming tonna mahsulot	mlrd. so'm		hajmi bo'yicha	haqiqiy		
A	1	2	3	4	5=3:1	6=1x4	7=5-4
I	100	4,2	8,5	76	85	7,6	9
II	60	3,6	6,9	110	115	6,6	5
Jami	-	7,8	15,4	-	-	14,7	-

Ikkala korxonalar bo'yicha birgalikda hissali kapital qo'yimlar yillik ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir ming so'miga quyidagicha to'g'ri keladi:

$$\frac{\text{шакикий } K_{\text{хис.хак}}}{7,8} = \frac{15,4}{7,8} = 1,97 \text{ минг с.б.м.}$$

Loyiha bo'yicha:

$$K_{\text{лоя.хис}} = \frac{76 \times 100 + 110 \times 60}{7,8} = 1,82 \text{ минг с.б.м.}$$

$$K_{\text{лоя.хис}} = \frac{80 \times 100 + 20 \times 60}{7,8}$$

Haqiqiy hissali kapital qo'yimlar loyihadagi miqdordan yillik ishlab chiqarilgan mahsulotning har bir ming so'miga $1,97 - 1,82 = 0,15$ ming kattalikda farq qiladi, bu esa kapital qo'yimlar samaradorligi pasayganligini bildiradi.

Tahlil qilish maqsadida hissali kapital qo'yimlari o'zgarishining kapital qo'yimlar umumiy hajmiga ta'sirini ko'rsatish mumkin. $I H_{K_{\text{his}}} \times N$ ekanligini hisobga olgan holda, indeks uslubi asosida har bir omilning ta'sirini aniqlash mumkin, ya'ni:

$$\Delta I H_N = (N_1 - N_0) \times K_{\text{his}}$$

$$\Delta I H_{K_{\text{his}}} = N_1 (K_{\text{his.1}} - K_{\text{his.0}})$$

Bu yerda: $\Delta I H_N$ - kapital qo'yimlarning korxonalar quvvati o'zgarishi natijasida mutlaq o'zgarishi; $\Delta I H_{K_{\text{his}}}$ - hissali kapital qo'yimlarning o'zgarishi natijasida kapital qo'yimlarning mutlaq o'zgarishi;

N_0, N_1 - korxonaning mos ravishda loyihadagi va haqiqiy yillik quvvati; $K_{\text{his.0}}, K_{\text{his.1}}$ - hissali kapital qo'yimlar mos ravishda va haqiqiy. SHunday qilib, haqiqiy hissali kapital qo'yimlar loyihadagidan yuqori bo'lishi natijasida kapital qo'yimlar umumiy hajmining o'sishi 1,32 mlrd. so'mni $7,8 \times (1,97 - 1,8)$ tashkil qildi. YAKka holdagi hissali kapital mablag'larining va quvvatlar tarkibining o'zgarishini ($d_N, qN / \sum N$), haqiqiy o'rtacha hissali kapital qo'yimlarning loyihadagidan chetlanishi ta'sirini quyidagi indekslar bo'yicha aniqlash mumkin:

$$\frac{\sum K_{suc.1}d_{N1}}{\sum K_{suc.0}d_{N0}} = \frac{\sum K_{suc.1}d_{N1}}{\sum K_{suc.0}d_{N1}} \times \frac{\sum K_{suc.0}d_{N1}}{\sum K_{suc.0}d_{N0}}$$

Keltirilgan xarajatlar minimumi ko'rsatkichi investitsiya loyihasi variantini tanlash uchun ishlatiladi. Uni kapital qo'yilmalarining solishtirma samaradorligi ko'rsatkichi deb atashadi. Keltirilgan xarajatlar deganda, samaradorlikning o'lehov koeffitsienti yordamida bir xil yillik hajmiga keltirilgan joriy xarajatlar va kapital qo'yilmalar summasini tushunamiz. Keltirilgan xarajatlar eng minimal bo'lgan investitsiya varianti eng maqbul hisoblanadi.

$$K_X = T_i + C_H \times IH,$$

Bu yerda: K_X - keltirilgan xarajatlar; T_i - i - chi variantdagi yillik ishlab chiqarilgan mahsulotning tannarxi; S_n - samaradorlikning normativ koeffitsienti.

4.3. O'zbekiston iqtisodiyotiga asosiy kapitalga investitsiyalar jalb qilish muammolari va ularni bartaraf etish yo'llari

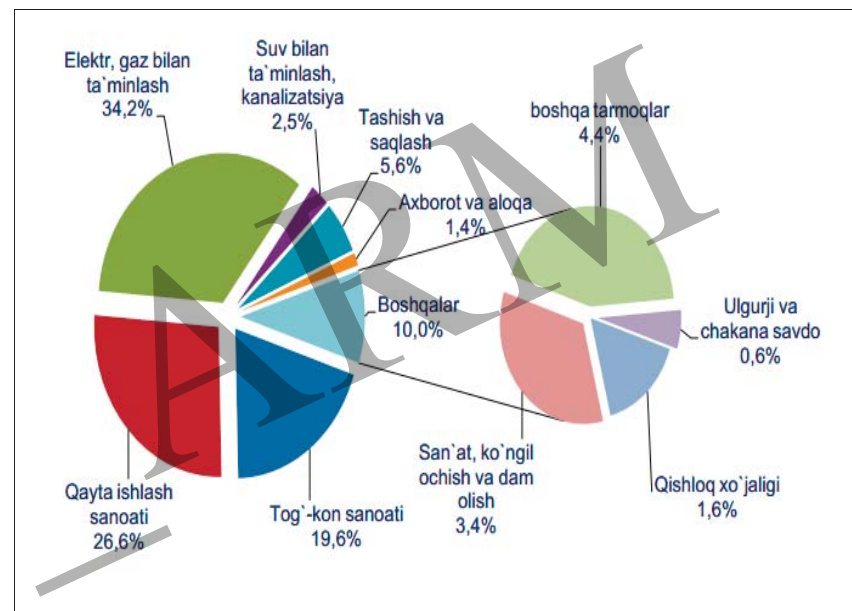
Joriy 2018- yilda mamlakatimizni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha vazifalarning samarali bajarilishiga, amalga oshirilayotgan islohotlarga to'siq bolayotgan omillarni oz vaqtida aniqlash va bartaraf etishga to'sqinlik qilayotgan bir qator kamchiliklar mavjudligini namoyon qilmoqda.

Elektr, gaz bilan ta'minlash faoliyati bo'yicha jami xorijiy investitsiya va kreditlarning 34,2 %i yoki 10 731,7 mlrd. so'm xorijiy investitsiya va kreditlar o'zlashtirilgan bo'lib, ular asosan yuqorida keltirib o'tilganidek 450 MVt quvvatli 2 bug'-gaz qurilmasini kengaytirish bo'yicha qurilish ishlari, Namangan viloyati To'raqo'rg'on tumanida umumiy quvvati 900 MVt bo'lgan yangi issiqlik elektrostansiyasi qurilishi kabi yirik investitsiya loyihalari bilan bog'liqdir.

Qayta ishlash sanoatida ham katta hajmda xorijiy investitsiya va kreditlar o'zlashtirilib, jami 8352,1 mlrd.so'm yoki jami xorijiy investitsiya va kreditlarning 26,6% %i o'zlashtirildi.

Tog'-kon sanoatida esa u 6159,3 mlrd. so'mni yoki jami xorijiy investitsiya va kreditlar hajmida 19,6 %ni tashkil etdi. Bu Sho'rtan gaz-kimyoy

majmuasida tozalangan metan asosida sintetik suyultirilgan yoqilg'i ishlab chiqarishni tashkil etish, Kandim konlar guruhini ishlab chiqarishga tayyorlash va gazni qayta ishlash zavodining qurilishi va boshqa investitsiyalari bilan bog'liq. (4.3.1-rasm).

4.3.1-rasm. 2018- yilda jami xorijiy investitsiya va kreditlarda tarmoqlarning ulushi:³⁸

Kasalxona, poliklinika, qishloq vrachlik punktlari va boshqa tibbiy muassasalarni qurish va kapital rekonstruksiya qilish uchun 1 148,0 mlrd.so'm investitsiyalar o'zlashtirilib, sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan investitsiyalarning 42,3 %i ni tashkil etdi.

Kasb-hunar kollejarini qurish va rekonstruksiya qilishga 61,1 mlrd. so'm investitsiyalar o'zlashtirildi, bu ta'lim faoliyat turi bo'yicha jami investitsiyalarning 2,2 %ini tashkil etdi.

³⁸ Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика Қўмитасининг статистик ахборотномаси (2018 й) маълумотлари асосида тузилди.

O'quv jarayonini yanada takomillashtirish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar doirasida umumta'lim va ixtisoslashtirilgan maktablarni qurish va rekonstruksiya qilishda 627,4 mlrd. so'm yoki ta'lim sohasiga yo'naltirilgan investitsiyalarning 22,6% investitsiyalar o'zlashtirildi.

Investitsion kredit qiymati amalga oshirilayotgan loyihalarning maqsadga muvofiqligi bilan birga quyidagi omillarga bog'liq hisoblanadi:

- tijorat banki uchun jalb etilgan mablag'lar (depozitlar, banklararo kreditlar) qiymati;
- qarz oluvchi ishonchliligi va risk darajasi;
- mamlakatda yuritilayotgan pul-kredit siyosati;
- kreditor bilan qarz oluvchi o'rtasidagi munosabatlar xarakteri;
- mamlakatdagi mavjud soliq tizimi;
- Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi va h.k.

Loyihalarni amalga oshirish sur'ati va samaradorligini kuzatish Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi investitsiya krediti narxiga ko'proq ta'sir ko'rsatadi.

Qayta moliyalash stavkasi bazaviy foiz stavkasi bo'lib, unga asosan O'zbekiston Respublikasining Markaziy banki tijorat banklariga kreditlar beradi. Qayta moliyalash stavkalarini pasaytirish yoki ko'paytirish yo'li bilan Markaziy bank tijorat banklarining undan qarz olish yo'li bilan qo'shimcha resurslarni qabul qilishdan manfaatdorliklarini kuchaytirishi yoki susaytirishi mumkin.

Bu esa qayta moliyalash stavkasi asosiy kapitalga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmini o'zgartirishning transmissiya omili bo'lib xizmat qilishidan dalolat beradi.

Investitsiya xarajatlarining moliya bozorida foiz stavkasiga nazariy jihatdan qaramligi salbiydir. Bu esa investitsiya qarorlarini qabul qilish mexanizmi bilan bog'liqdir. Modomiki, tezkor investitsiya loyihasidan kutilayotgan daromadlar kelgusi davrlarda kelib tushib, investitsiya xarajatlari odatda, qayta moliyalash stavkasi bazaviy foiz stavkasi bo'lib joriy davrda amalga oshirilgan ekan, zamondagi

pul qiymatini hisobga olgan holda loyihaning foydasi bilan xarajatini taqqoslash muammosi yuzaga keladi. Bu esa diskontlash protsedurasi yordamida hal etiladi.

Keyns Dj. tomonidan ishlab chiqilgan transmissiya mexanizmining klassik modeli quyidagi tarzda ishlaydi³⁹:

- pulli taklif hajmini o'zgartirish maqsadida mamlakat Markaziy banki tomonidan pul-kredit siyosati vositalarini qo'llash (majburiy rezervlash me'yorlarini, qayta moliyalash stavkasi bazaviy foiz stavkasi bo'lib, ochiq bozorda operatsiyalarni amalga oshirish). Agar Markaziy bank pulli taklifni kengaytirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ysa (odatda asosiy kapitalga investitsiyalarni rag'batlantirish, umumiy talab va ish bilan bandlik uchun), bosqinchi pul-kredit siyosati yuritiladi;

- real (inflyasiya darajasida o'zgartirilgan) pulli taklifni o'zgartirish natijasida kreditlar bo'yicha foizlarning bozor stavkasini o'zgartirish. Agar pulga talab doimiy deb hisoblansa, qayta moliyalash stavkasi bazaviy foiz stavkasi bo'lib, pulli takliflar ko'paygan taqdirda pul bozorida bozor stavkalari pasayadi, takliflar qisqartirilganda esa bunday stavkalar oshadi;

- ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga real foiz stavkasiga qarab investitsiya xarajatlarining o'zgartirilishi. Bunday qaramlik kamayib boruvchi qaramlik deb taxmin qilinadi – boshqa teng sharoitlarda bozor foiz stavkalari (asosiy kapitalga investitsiyalar qiymati) qancha past bo'lsa, xo'jalik subyektlari asosiy kapitalga shuncha ko'p hajmda asosiy kapitalga investitsiyalarni amalga oshira oladilar.

Loyihalarni amalga oshirish sur'ati va samaradorligini tezkor kuzatish, mazkur model doirasida pulli takliflar va foiz stavkalarini tartibga solib turuvchi monitar mexanizmining harakatlari iqtisodiyotga asosiy kapitalga investitsiyalar hajmlarining o'zgarishiga va pirovard natijada mamlakatda umumiy talabning o'zgarishiga olib keladi.

Markaziy bankning qayta moliyalash stavkasi mamlakatda pul takliflarini va shunga muvofiq asosiy kapitalga investitsiyalarni tartibga solishning eng muhim omilidir. So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki qayta moliyalash

³⁹ Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег. Москва, "Прогресс", 1978 йил.

stavkasini doimo pasaytirib bormoqda (36%dan 20%gacha). O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining foiz stavkasiga ta'sir etish imkoniyatlari moliyaviy bozorlarning torligi, moliyaviy mexanizmlarni rivojlanmaganligi va ularning foiz stavkalari o'zgarishini yaxshi his etmasligi tufayli juda cheklangan.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining siyosati transmissiya mexanizmi doirasida ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga iqtisodiyotdagi foiz stavkalari darajasiga bevosita ta'sir qiladi. Pul-kredit siyosatini rag'batlantirishdan maqsad - foiz stavkalarini korxonalar tomonidan bank asosiy kapitalga investitsiyalarini jalb etishi mumkin bo'lgan darajada saqlab turishdan iborat.

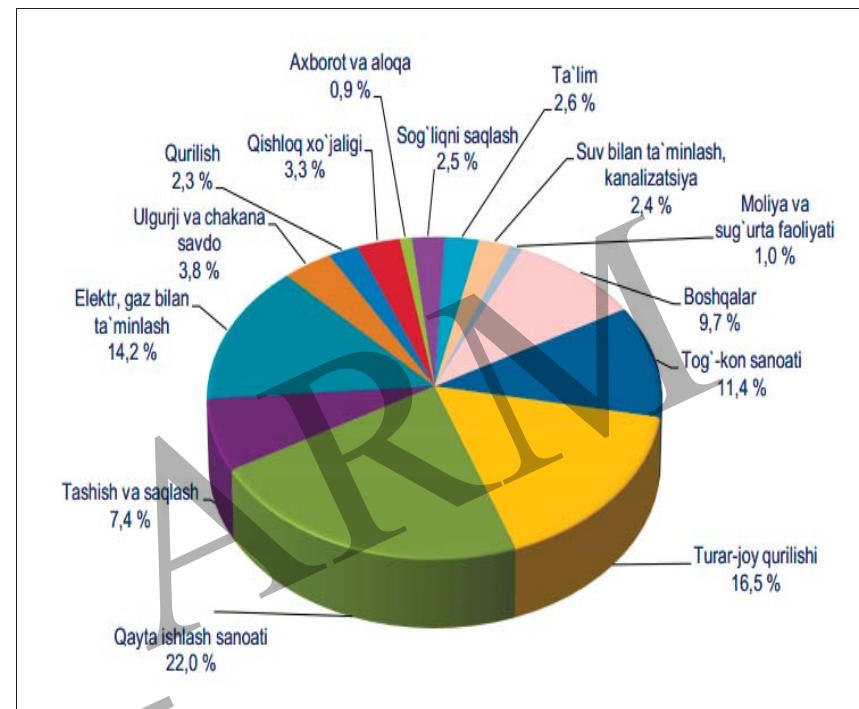
Real pulli takliflarning ko'paytirilishi foiz stavkalarini pasaytirishga olib kelishi kerak. Ana shunday ta'sir darajasi ko'p jihatdan pulga talabning foiz stavkasi o'zgarishini qay darajada sezishiga bog'liq.

Bunda butun pul massasini emas, balki naqd pulsiz shakldagi, ya'ni bank depozitlari shaklidagi qisminigina ko'rib chiqish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Chunki, pulli taklifning ayni shu qismi bozor foiz stavkasini shakllantirishga real darajada ta'sir etishi mumkin.

Bozor foiz stavkasi aniq ko'rinib turgan salbiy korrelyasion qaramlikda bo'lgan bank depozitlarini taklif etishga bog'liqdir. Real pulli, ayniqsa ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga naqd pulsiz shakldagi taklifning kengaytirilishi uzoq muddatli asosiy kapitalga investitsiyalar bo'yicha foiz stavkasining pasaytirilishiga olib keladi.

Tijorat banklari Markaziy bank takror moliyalash stavkasini hisobga olib, turli xo'jalik yurituvchi subyektlarga beriladigan kreditlar bo'yicha foiz stavkalarini pasaytirishlari mumkin.

Qoraqalpog'iston Respublikasida kuzatildi. Mazkur ko'rsatkichning eng past darajasi Qashqadaryoda kuzatilib, hududda jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 7,7% ini tashkil etdi.

4.3.2.-rasm. Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha asosiy kapitalga investitsiyalar⁴⁰

Asosiy kapitalga investitsiyalarning iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha tarkibida qayta ishlash sanoati yetakchilik qilmoqda. Ushbu tarmoqda jami moliyalashtirish manbalari hisobidan 23661,6 mlrd.so'm yoki jami asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning 22,0% i o'zlashtirilgan.

Qayta ishlash sanoati tarkibida eng ko'p investitsiya o'zlashtirilgan 3 faoliyat turi quyidagilar:

- Kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish 4 097,2 mlrd.so'm (jami asosiy kapitalga investitsiyalardagi ulushi 3,8 %);
- metallurgiya sanoati 4 299,8 mlrd.so'm (4,0 %);
- to'qimachilik mahsulotlari va kiyim kechak ishlab chiqarish 4 636,6

⁴⁰ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг тегишли йиллар бўйича маълумотлари асосида тузилди.

mlrd.so'm (4,4 %).

Tog'kon sanoatida 12253,9 mlrd. so'm yoki jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 11,4 %i o'zlashtirildi. Shundan 8871,7 mlrd. so'm yoki jami investitsiyalarning 8,3 %i xom neft va tabiiy gaz qazib chiqarishga yo'naltirilgan (4.3.2-rasm).

Ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga 2018-yilda amalga oshirilgan yirik investitsion loyihalar bo'yicha iqtisodiyotimizning etakchi tarmoqlarida zamonaviy yuqori texnologiyalarga asoslangan uskunar bilan jihozlangan, umumiy qiymati 4 milliard 200 million dollarga teng bo'lgan 154 ta yirik obyekt foydalanishga topshirildi. 60 mingga avtomobil ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan «Xorazm avtomobil ishlab chiqarish uyushmasi» mas'uliyati cheklangan jamiyati bazasida «Damas» va «Orlando» rusumidagi engil avtomobillar ishlab chiqarishni tashkil qilindi.

Hozirgi vaqtda bank kreditining kapital xarajatlarni moliyalashdagi ishtirokini baholash g'oyat mushkul. Chunki, barcha ehtimoliy kanallar bo'yicha uni jalb etish miqyoslari to'g'risida rasmiy statistikadan to'la-to'kis javob ololmaymiz. Buning ustiga, O'zbekistonning yirik banklari e'lon qilgan yillik hisobotlarda banklarning investitsiya muhitini amalga oshirishdagi ishtirokini ko'rsatadigan ma'lumotlar etarli aks ettirilmayapti.

Bunday holat hatto 2000- yil 24- martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan "Bank tizimini isloh qilishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 104-sonli qaror qabul qilinganidan keyin ham o'zgarmadi. Mazkur qarorda tijorat banklari iqtisodiyotning turli subyektlariga berilayotgan investitsiya kreditlari hajmini kengaytirishlari, yirik investitsiya loyihalarini moliyalash uchun sindikatlangan kreditlarni amaliyotga joriy etish choralari ko'rishlari kerakligi ta'kidlab o'tilgan.

O'zbekiston Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev tashabbusi bilan mamlakatda amalga oshirilayotgan iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida resurslarning o'rtacha nisbiy qiymatini va o'rtacha daromadlilik stavkasini hisoblab chiqish muhim ahamiyatga ega. Bu esa bankning me'yorida va samarali ish yuritishini ta'minlaydi.

Bu tadbirlar o'zgarib turgan vaziyatni tezda idrok etish va zarur qarorlarni qabul qilish imkonini beradi.

Daromadlilikni va resurslar o'rtacha nisbiy qiymatini likvidlilik balansi hisob-kitobi bilan birga rejalashtirish va tahlil qilish tijorat banklarining aktivli va passivli operatsiyalarini va shu jumladan daromadlilik va foyda keltirilishini samarali boshqarishni ta'minlash imkonini beradi degan xulosaga kelish mumkin. Buning evaziga tijorat banklarining mamlakat investitsiya muhitini moliyalashtirishdagi roli va ishtirokini oshirish uchun real imkoniyatlar vujudga keladi. Biroq, bu narsa mamlakatdagi mavjud soliq siyosatiga ham bog'liq.

4.4. Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan asosiy kapitalga investitsiyalar samaradorligini oshirish yo'nalishlari

Turli xil soliq imtiyozlarining berilishi mamlakatda investitsiya faolligini soliqlar bilan rag'batlantirishning asosiy yo'nalishi bo'lishi kerak, ya'ni barcha soliq imtiyozlari asosiy maqsadga – investitsiya muhitini muvaffaqiyatli amalga oshirayotgan soliq to'lovchilarning soliq majburiyati miqdorini qisqartirishga qaratilgan bo'lmog'i lozim. Banklar investitsiya muhitini rag'batlantirish maqsadida ularning soliq majburiyatlarini to'g'ridan-to'g'ri kamaytirish bilan birga, soliq majburiyatlarini qisqartiruvchi bilvosita mexanizmlardan foydalanish ham maqsadga muvofiqdir.

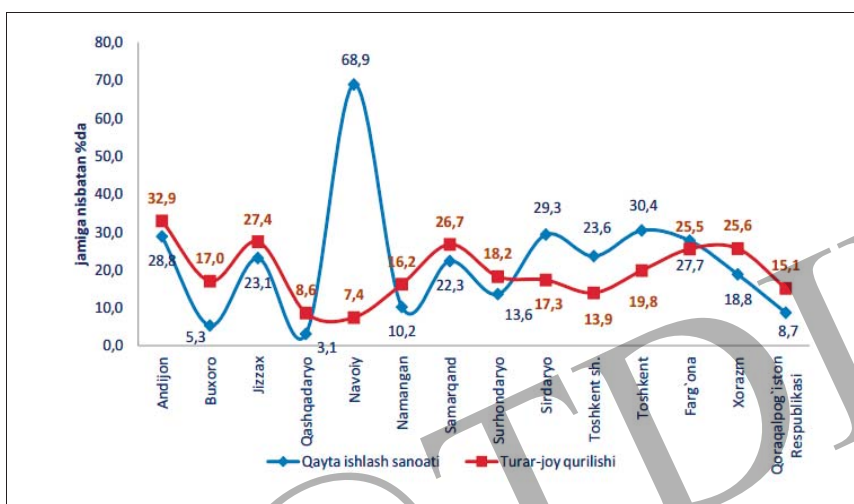
Ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga eng avvalo, tijorat banklari to'laydigan daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i kabi soliqlarga nisbatan amalga oshirilishi kerak. Chunki, soliqlarning ana shu turlari O'zbekiston Respublikasida soliq tushumlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Amaliyotda qo'shilgan qiymat solig'i umuman investitsiya muhitini rag'batlantirish vositasi sifatida qo'llanilmaydi. Mazkur soliq investitsiya faolligiga faqat bevosita ta'sir qiladi. Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasining tegishli yil uchun belgilangan Davlat investitsiya dasturiga kiritilgan investitsiya loyihalari to'g'risida gap borgan hollardagina, shuningdek maxsus soliq krediti berilgan chog'da QQSga doir imtiyozlarni berish bilan cheklanish zarur, deb

hisoblaymiz. SHuni hisobga olgan holda QQSga doir imtiyozlarni berishga qaratilgan quyidagi chora-tadbirlarni taklif etish mumkin:

- O'zbekiston Respublikasi Soliq Kodeksining investitsiya soliq krediti to'g'risidagi qoidalari dahl qiladigan uskunalarining barcha turlariga nisbatan soliqning nolinch stavkasini joriy etish maqsadga muvofiqdir;

- investitsiya loyihalarini amalga oshirish maqsadida O'zbekiston hududiga olib kiriladigan investitsiya tovarlari barcha turlariga (masalan, uskunalar, mashinalar, patentlar va boshqalarga) nisbatan nolinch stavkani belgilash zarur.

4.4.1-rasm. Ikki yetakchi tarmoq: qayta ishlash sanoati va turar joy qurilishiga investitsiyalarning hududlar bo'yicha tarkibi⁴¹

Navoiy viloyatida ammiak va karbamid ishlab chiqarishini tashkil etish bo'yicha qurilish ishlari, azot kislotasi ishlab chiqarishini tashkil etish, polivinilxlorid (PVX), kaustik soda va metanol ishlab chiqarishini tashkil etish, va boshqa ko'plab sohalarda katta hajmdagi investitsiyalarning o'zlashtirilishi sababli qayta ishlash sanoatining ushbu hududdagi ulushini katta bo'lishini ta'minladi.

⁴¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг тегишли йиллар бўйича маълумотлари асосида тузилди.

Qayta ishlash sanoati ushbu hududdagi jami asosiy kapitalga investitsiyalarning 68,9%ini tashkil etdi.

Qayta ishlash sanoatiga yo'naltirilgan investitsiyalarning jami investitsiyalardagi ulushi bo'yicha eng past ko'rsatkich Qashqadaryo viloyatida kuzatilib, 3,1 %ni tashkil etdi. Bu mazkur hududda asosan tog'-kon sanoati, qazib chiqarish sohasiga ko'proq investitsiyalar yo'naltirilayotgani bilan izohlanadi (4.4.1-rasm).

Shu bilan birga daromad solig'i birmuncha muhim va juda ko'p foydalaniladigan tartibga solish vositasi ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. Ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining boshqaruv jarayoniga O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksida investitsiya muhiti bilan bog'liq bo'lgan quyidagi hollarda daromad solig'ini to'lashdan ozod etish ko'zda tutilgan:

- monitoring hamda nazorat qilishni ta'minlovchi loyiha boshqaruvining eksportbop va import o'rini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqaruvchi hamda yangi tuzilgan xorijiy investitsiyali ishlab chiqarish korxonalari: agar ishlab chiqarish hajmining 25%dan ziyodini bolalarga atalgan mollar tashkil etsa, ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab besh yil muddatga. Shundan keyingi yillarda soliqlar amaldagilaridan ikki baravar kamaytirilgan stavka bo'yicha undiriladi;

- agar korxonaning ustav fondida xorijiy sarmoya ulushi 50% va undan ortiqni tashkil etsa, ishlab chiqarish boshlangan paytdan boshlab ikki yil muddatga;

- ustav fondida xorijiy sarmoya ulushi 50% va undan ortiq bo'lgan xorijiy investitsiyali ishlab chiqarish korxonalari – ishlab chiqarishni rivojlantirish va kengaytirishga yo'naltiriladigan daromadi (foydas) bo'yicha;

- O'zbekiston Respublikasining investitsiya dasturiga kiritilgan loyihalarga kapital qo'yilmalarni amalga oshirayotgan xorijiy investitsiyali ishlab chiqarish korxonalari ro'yxatdan o'tkazilgan paytdan boshlab dastlabki etti yil mobaynida;

- qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash va monitoring hamda nazorat qilishni ta'minlovchi loyiha boshqaruvining xalq iste'mol mollarini ishlab chiqarish bo'yicha qo'rg'on, qishloq va ovul hududida yangi tuzilayotgan korxonalar ishlab

chiqarish boshlangan paytdan boshlab uch yil muddatga. Keyingi yillarda soliqlar amaldagi stavkaga nisbatan ikki baravar kamaytirilgan stavka bo'yicha undiriladi;

- xususiy tijorat banklari bo'shatilayotgan mablag'larni ularning moddiy texnika bazasini mustahkamlash va infratuzilmasini rivojlantirishga yo'naltirib, tuzilgan paytdan boshlab ikki yil muddatga.

Bundan ko'rinib turibdiki, daromad solig'ini to'lashdan ozod etilgan xo'jalik yurituvchi subyektlar ro'yxatiga mahalliy investitsiyali ishlab chiqarish korxonalari va tijorat banklari kirmagan, xususiy banklar bundan mustasno.

Monitoring qilishni ta'minlovchi loyiha boshqaruvining Amaldagi soliq to'g'risidagi qonunlarga muayyan o'zgarishlar kiritish maqsadga muvofiq bo'lur edi. Mazkur o'zgartishlar muayyan soliq imtyozlari berilishini ko'zda tutishi kerak. Bu imtyozlarga ishlab chiqarishni texnika bilan qayta jihozlash, modernizatsiyalash va rekonstruksiyalash hamda yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar smetasi bo'yicha to'la hajmdagi barcha xarajatlar kiritilishi kerak.

4.4.2-jadval

Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha asosiy kapitalga kiritilgan chet el xorijiy investitsiyalari (jamiga nisbatan foizda)

(1- yanvar holatiga)

Ko'rsatkichlar	2017- yil	2018- yil
Jami asosiy kapitalga investitsiyalar:		
shu jumladan:		
sanoat	67,7	70,8
qishloq xo'jaligi	2,3	0,8
qurilish	0,3	0,8
transport	14,5	13,1
aloqa	8,7	7,4
savdo va umumiy ovqatlanish	0,5	0,7
uy-joy kommunal xo'jaligi	3,9	3,4
boshqa tarmoqlar	2,1	3,0

Mabna: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining tegishli yillar bo'yicha ma'lumotlari asosida tuzildi.

Bunday soliq imtiyozi quyidagi hollarda belgilanishi lozim:

- agar korxonalar O'zbekiston Respublikasining davlat investitsiya dasturini amalga oshirish doirasida modernizatsiyalansa;

- agar korxonalar soliq imtiyoziga ega bo'lsa, u mazkur imtiyoz natijasida olinadigan mablag'lardan maqsadli foydalanishni ta'minlashi kerak. Ushbu mablag'lardan muayyan maqsadda foydalanilmagan taqdirda, bizning fikrimizcha, mazkur korxonalar imtiyoz summasidan ikki baravar ko'p miqdorda jarima to'lashi kerak.

Tijorat banklari boshchilik qiladigan, tarkibiga qishloq xo'jalik korxonalari, paxta tozalash, to'qimachilik va tikuvchilik sanoati korxonalari, shuningdek yog'moy korxonalari kirgan soliq to'lovchilarining uyushmalarini yaratish lozim.

Bu bir tomondan, ushbu moliyaviy resurslardan samarali foydalanish sharti bilan sarmoyani jamlash imkonini bersa, ikkinchi tomondan esa – uyushmaga muayyan soliq imtiyozlarini berish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Ana shu imtiyozlar hisobidan ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun mablag'lar shakllantiriladi.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, tijorat banklari boshchiligidagi soliq to'lovchilarning uyushmasi ishlab chiqarishni rivojlantirishni ta'minlash uchun moliyaviy mablag'larni jamlash maqsadida tuziladi, deb ta'kidlash mumkin. Biroq, jamlash mexanizmi samarali ishlashi uchun tuzilayotgan uyushmaga soliq imtiyozlarini berish zarur, ularning mablag'laridan investitsiya sifatida foydalanilishi kerak.

Bundan tashqari, tijorat banklarining imtiyozli kreditlash jamg'armalari resurslarini ko'paytirishga yo'naltiriladigan va fondning berilgan kreditlari hisobidan olingan daromadlari 5 yil muddatga daromad (foyda) solig'idan ozod etiladi.

Soliqlar bilan asosiy kapitalga investitsiyalar o'rtasidagi o'zaro aloqaga doir olib borgan Bitiruv malakaviy ishlarimiz, shak-shubhasiz, ana shu murakkab va ko'p qirrali muammoning umumiy qismini qamrab oladi, mazkur muammoni hal etish mamlakatda investitsiya muhiti darajasiga bog'liqdir. Ushbu muammoning murakkabligi va hali to'liq ishlab chiqilmaganligi munosabati bilan, fikrimizcha, ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, tijorat banklari

va korxonalar muhitini tartibga solish muammosini kompleks tarzda makro va mikro iqtisodiy jihatdan tadqiq etish maqsadga muvofiq bo'lar edi, ana shu asosiy kapitalga investitsiyalarning noan'anaviy manbalarini izlab topish imkonini beradi. Ayni paytda xo'jalik yurituvchi subyektlarni va birinchi navbatda tijorat banklarini soliqqa tortish masalasini mamlakatda tegishli investitsiya iqlimini yaratishda, investitsiya muhitini jonlantirishdagi soliq mexanizmini tashkil etishda davlatning tutgan rolga oid boshqa muammolar bilan chambarchas holda ko'rib chiqish zarur. Hozirgi sharoitda investitsiya resurslarining real egalari sifatida tijorat banklarini soliqqa tortish masalasi muhim ahamiyat kasb etayotganini va mazkur masalani hal etish davlat ahamiyatiga molik ekanini ta'kidlab o'tish zarur.

Yangi sharoitda tijorat banklari o'z muhiti uchun rag'bat olmoqda, ular foydani ko'paytirish maqsadida ishlashlari mumkin. Ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, real mavjud resurslar doirasida ishlash har qanday tijorat banki muhitining birinchi va muhim darajadagi tamoyilidir. Bu esa tijorat banki o'z resurslari o'rtasidagi miqdoriy mutanosiblikni ta'minlashi bilan birga, bank aktivlari xarakteri bilan o'zi ishga solgan resurslarining o'ziga xos xususiyati o'rtasidagi mutanosiblikka erishishi kerakligini anglatadi.

Bu eng avvalo aktivlar va passivlar muddatlariga dahl qiladi. Shuning uchun investitsiya operatsiyalari shartlarini ishlab chiqishda tegishli passivlarni shakllantirish manbaiga alohida e'tibor qaratilishini talab qiladi. Bu esa tijorat banki mavjud resurslar doirasida o'z aktiv operatsiyalarini amalga oshirishda erkin bo'lishi kerakligidan dalolat beradi.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, tijorat muhitining poydevori sifatida real jalb etilgan resurslar doirasidagi ish tamoyili mamlakatda erkinlashtirish jarayonlarini kengaytirishni hisobga olib, o'z ustuvor yo'nalishlarini o'zgartiradi. U depozitlarni jalb etish va passivlar uchun chinakam raqobatchilikni kuchaytirishdan bank manfaatdorligining oshishida o'z aksini topmoqda.

Bu esa o'z navbatida tijorat banklari o'z resurslarini sarflash uchun yanada samaraliroq sohalarni izlab topishlarida ularni rag'batlantiradi. Ana shunday

sharoitlarda bank sarmoyasini iqtisodiyotning yanada rentabelli va jo'shqin tarmog'iga joylashtirish real imkoniyatlari vujudga keladi.

Real jalb etilgan resurslar doirasida ishlash tijorat banki uchun u o'z muhiti natijasiga iqtisodiy jihatdan to'la javobgarligi bilan birga yuqori darajada erkinlikka ega bo'lishi kerak, degan ma'noni anglatadi.

O'zbekiston tijorat banklarining investitsiya muhiti bank tomonidan real jalb etilgan mablag'larni turli manbalarga joylashtirishga doir turli operatsiyalar bilan ifodalanadi. Mazkur manbalarning xususiyatiga ko'ra tijorat banklari tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiya operatsiyalarini tasniflash mumkin.

Tijorat banklarining investitsiya operatsiyalari amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, quyidagi guruhlarga tasniflanadi:

- qisqa muddatli davlat majburiyatlari (QMDM)ga asosiy kapitalga investitsiyalar;
- banklararo kreditlar ko'rinishidagi asosiy kapitalga investitsiyalar;
- iqtisodiyotning real tarmog'i (sanoat, qishloq xo'jaligi va boshqalar)ga asosiy kapitalga investitsiyalar;
- turli aksiyadorlik jamiyatlari aksiyalariga va boshqalarga asosiy kapitalga investitsiyalar.

Sanoat korxonalari va qishloq xo'jaligi korxonalarini kreditlash yuqori darajadagi riskli operatsiyadir, qulay investitsiya muhiti yaratish, garchi investitsiyaning aynan shu turi iqtisodiyotning real tarmog'ini rivojlantirish imkonini beradi. Investitsiyaning ana shu turi evaziga sanoat va qishloq xo'jaligini taraqqiy ettirish, shuningdek mamlakat iqtisodiyotida tarkibiy qayta qurishni amalga oshirish mumkin. Eng muhimi shundaki, iqtisodiyot real tarmog'iga asosiy kapitalga investitsiyalar kiritish O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi.

Butun dunyoda tijorat banklarining asosiy daromadlaridan biri qimmatli qog'ozlarga asosiy kapitalga investitsiyalardan ko'rilgan daromaddir. Ana shu keng qo'llaniladigan amaliyot rivojlangan mamlakatlarning iqtisodiyoti asoslangan tamal toshlaridan biridir.

Yaqin kelajakda erkinlashtirish jarayonining chuqurlashuviga qarab O'zbekistonda ham tijorat banklarining portfel asosiy kapitalga investitsiyalari yanada keng rivojlanishi kerak. Portfel asosiy kapitalga investitsiyalari – bu ayni paytda mablag'larni turli qimmatli qog'ozlarga sarflash demakdir. Mablag'larni ko'p miqdordagi investitsiyalash obyektlari o'rtasida taqsimlash, ya'ni diversifikatsiyalash, bozor konyukturasi yaxshi rivojlanmagan taqdirda asosiy kapitalga investitsiyalarning sug'urtalanishini ta'minlash imkonini beradi. Bozor konyukturasi yaxshi rivojlanmasligiga ayrim qimmatli qog'ozlar kurs qiymati tushib ketishi sabab bo'lishi mumkin.

Portfel asosiy kapitalga investitsiyalarining asosiy maqsadi investitsiyalashning kutilayotgan daromadligini oshirish va talofatlar riskini kamaytirishdan iborat.

Portfelning to'g'ri tuzilishi, uning tuzilmasini, ya'ni qimmatli qog'ozlar portfeliga kiruvchi tarkibni ular o'rtasida mablag'larni taqsimlash yo'li bilan maqbul tarzda boshqarish portfelning kutilayotgan daromadini ancha ko'paytirishi va investitsiyalash riskini keskin kamaytirishi mumkin. Mazkur tavsiflarga ega bo'lgan portfel maqbul portfel bo'ladi.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, tijorat banki investitsiya portfelini shakllantirish va boshqarish chog'ida quyidagi tamoyillarga asoslanishi kerak:

- riskning maqbul darajasiga erishish maqsadida aktivlar diversifikatsiyasi, ushbu tadbirlarni amalga oshirish, ya'ni mablag'larni har-xil aksiyalarga sarflash.

- portfelni ephillik bilan boshqarish, ya'ni u yoki bu qimmatli qog'ozlarni qo'shish yoki olib tashlash, shuningdek portfelga kiruvchi aksiyalar ulushi bilan mablag'larni dinamik tarzda qayta taqsimlash imkoniyati.

Investitsiya portfelining turli variantlarini shakllantirishda tijorat banki kelib chiqadigan quyidagi shartlarni hisobga olishi kerak:

- asosiy kapitalga investitsiyalarning taxminiy muddati;
- investitsiyalanuvchi mablag'lar hajmi;
- riskning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan darajasi.

Investitsiya muddati portfel investitsiyasi uchun mablag'lar jalb qilinadigan vaqt bilan belgilanadi. Portfelning miqdoriy tarkibi ana shu eng muhim omilga bog'liq.

Tijorat banki oldida turgan vazifalarga qarab u resurslarini investitsiya muhitining quyidagi asosiy turlariga investitsiyalashi mumkin:

- qisqa muddatli davlat majburiyatlari;
- iqtisodiyot real tarmog'i korxonalarining aksiyalari;
- bank depozitlari;
- xorijiy valyutalar va boshqalar.

Ushbu tadbirlarni amalga oshirish qulay investitsiya muhiti yaratish, investitsion muhitini yuritishida amal qilishi lozim bo'lgan jarayonlarni 4.4.2-rasm ko'rinishida taklif qilingan qoida asosida olib borishi lozim deb hisoblaymiz.

Asosiy kapitalga investitsiyalar yuksak daromadligini ta'minlash maqsadida bank diversifikatsiyani amalga oshiradi. Hozirgi sharoitda aksiyalarga asosiy kapitalga investitsiyalar iqtisodiyot real tarmog'i loyihalariga asosiy kapitalga investitsiyalardan ko'ra riskliroqdir. Bu esa ko'pgina korxonalar barqaror ishlamayotganligi va ularning mahsuloti chet ellarda o'z iste'molchilarini topa olmayotgani bilan bog'liq. Aksionerlar yig'ilishi yakunlari, yangi aksiyalar chiqarilishi to'g'risidagi e'lonlar, moliyaviy hisobotni e'lon qilish va hokazolar tufayli o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin.

O'zbekiston iqtisodiyotining real tarmog'ini chuqur va har tomonlama tahlili respublika iqtisodiyotining quyida sanab o'tilgan tarmoqlarini ishonch bilan jozibador investitsiya obyektlari deb hisoblash imkonini beradi:

- qishloq xo'jaligi;
- kon sanoati tarmoqlari (gaz, mineral xom ashyo qazib chiqarish);
- engil sanoat;
- qayta ishlash sanoati, ayniqsa qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash;
- turizm;

- kommunikatsiya, O'zbekiston Yevropa bozorlari va Janubiy-Sharqiy Osiyo mamlakatlari o'rtasida geografik-siyosiy jihatdan qulay joylashganligi tufayli uzoq

muddatli rejada xalqaro kommunikatsiyalardan yaxshigina daromad olish imkoniyatiga egadir.

- transport kommunikatsiyalari, bu ham O'zbekiston Buyuk ipak yo'lida juda qulay joylashganligiga asoslangan.

Bundan tashqari, qisqa muddatda olib qaraganda investorlar, shu jumladan tijorat banklari ham O'zbekiston korxonalarining ayrim qismiga umuman etarlicha baho berilmayotganligidan foydalanib, yutuqni qo'lga kiritishlari mumkin. Bu o'tish iqtisodiyotini boshdan kechiktirayotgan mamlakatga xos bo'lgan xususiyatdir. SHU bilan birga investorlar uchun boshqa afzalliklar O'zbekiston iqtisodiyoti tuzilmasining boshqa mamlakatlar iqtisodiyoti tuzilmasidan farq qilishi bilan bog'liqdir.

Bu esa mamlakat iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurishga majbur bo'lishini ko'zda tutadi, buning uchun katta asosiy kapitalga investitsiyalar talab qilinadi, ana shu asosiy kapitalga investitsiyalarning bir qismi tijorat banklari tomonidan berilishi mumkin.

Qiyosiy tahlil birmuncha istiqbolli investitsiya obyektlarini belgilab olishning asosiy usulidir. Tijorat banklari tarmoqlar yoki ayrim korxonalarni tavsiflovchi turli ko'rsatkichlarni O'zbekistondagi yoki xorijdagi shu kabi obyektlar bilan taqqoslashni o'rganib olishlari kerak.

Tijorat banklari investitsiya muhitini aniqlashda tahlilning so'nggi bosqichi – bu korxonaga tahlilidir. Qaysi tarmoqlar qiziqarliroq ekanligini hal qilgach, tijorat banki mazkur tarmoqning muayyan korxonasini tanlab olishi mumkin. Investitsiyalash obyekti sifatida korxonani tanlash chog'ida bank jozibadorlik darajasini aniqlash uchun ham sifat ko'rsatkichlarini, ham miqdor ko'rsatkichlarini o'rganib, taqqoslashi kerak.

Korxonaning investitsiya jihatidan jozibadorlik darajasini aniqlash chog'ida hisobga olinishi kerak bo'lgan sifat ko'rsatkichlari jumlasiga quyidagilar kiritiladi:

- mazkur korxonaga qarashli bo'lgan tarmoq;
- foydani taqsimlash siyosati;
- rahbariyat samaradorligi, shu jumladan rahbarlar shaxsiy tarkibi;

-korxonaga tomonidan amalga oshirilayotgan investitsiya loyihalarining istiqbollari;

- moliya-sanoat uyushmalarida ishtirok;

-mazkur korxonaga tomonidan foydalaniladigan marketing yondashuvi va boshqalar.

Sifat ko'rsatkichlari bilan bir qatorda quyidagi miqdor ko'rsatkichlari ham tahlil qilinishi kerak:

- korxonaga hajmi;

- sarmoya strukturasi;

- so'nggi uch yil mobaynida foydaning o'sishi;

- byudjet va nobyudjet fondlar oldidagi qarzlari;

- korxonaning qarzdorlik darajasi;

- so'nggi uch yilda ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va boshqalar.

Bundan tashqari, mikroiqtisodiy tahlilni o'tkazish chog'ida moliyaviy barqarorlikning an'anaviy ko'rsatkichlarini ham o'rganib chiqish zarur. Quyidagilar shular jumlasiga kiradi:

- debitorlik qarzining sifati;

- foiz to'lovlari va dividendlarning qoplanish darajasi;

- qarzning sarmoyaga nisbati;

- daromadlilik va to'lov qobiliyati darajasi;

- korxonaga aksiyalarining bozor qiymati va hokazolar.

Tijorat banki o'z investitsiya muhiti yo'nalishlarini global loyihadan kelib chiqishi kerak. Mazkur faoliyat ko'lami va sifatini oshirish ana shu loyiha maqsadidir. Bank investitsiya muhiti loyahasini tanlash chog'ida daromadlilik va risk darajasini hisobga olish zarur. Loyihaning har bir varianti bankning "Investitsion muhit" Kengashida muhokama qilinishi kerak. Har bir loyihaning ijobiy va salbiy jihatlarini hisobga olib investitsiya portfeli tuzilishi kerak. Bank investitsiya portfelining tarkibi to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalash maqsadlariga bog'liqdir. Quyidagilar investitsiyalashning birmuncha ko'proq qo'llaniladigan maqsadlari jumlasiga kiradi:

- bank kapitali o'sishini ta'minlash;
- kapitalning likvidlik strukturasi ta'minlash;
- qo'yilmalarni maqbul darajada diversifikatsiyalash evaziga investitsiya riskini kamaytirish.

Investitsiyalash maqsadiga qarab investitsiya portfelini boshqarishning u yoki bu amaliyotini tanlab olish kerak.

Bunda bank investitsiya portfelini boshqarish chog'ida quyidagi taktikaga amal qilishi lozim:

- risk va likvidlikni maqbul darajada saqlab turib, asosiy loyiha maqsadini amalga oshirish;
- barqaror ishlayotgan yirik korxonalarining aksiyalarini ko'proq xarid qilish;
- bank mablag'larini kelgusida barqaror daromad keltira oladigan yirik istiqbolli investitsiya loyihalariga sarflash;
- bank asosiy kapitalga investitsiyalari sarflangan korxonalar makroiqtisodiy ko'rsatkichlarini va xo'jalik muhitini har chorakda tahlil qilish yo'li bilan investitsiya portfelini optimallashtirish.

Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish sharoitida tijorat banki investitsiya muhiti mamlakatdagi umumiy investitsiya iqlimi va davlat tomonidan olib borilayotgan investitsiya siyosatiga hal qiluvchi darajada bog'liqdir. Bank investitsiya muhiti loyihasini shakllantirishga so'nggi ta'sir investitsiya riski darajasini belgilaydi.

Asosiy kapitalga investitsiyalar portfeli tarkibi ana shularni hisobga olib shakllantirilishi kerak. Investitsiya muhitining umumiy yo'nalishi va asosiy kapitalga investitsiyalarning daromadlilikligi asosiy kapitalga investitsiyalar portfeli tarkibiga bog'liqdir.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalarni rivojlantirishda iqtisodiy samaradorlik yo'lini oshirish, investitsiyalarda samara va xarajatlarni hisoblashni ta'minlaydigan ko'rsatkichlarni aniqlash, investitsiyalarda kapital qo'yilmalarning iqtisodiy samaradorligini oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Investitsiyalar zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan kurollanish,

ilmiy-texnik, ishlab chiqarish va aqliy imkoniyatlarini tiklashning asosiy vositadir. Aynan xorijiy investitsiyalar orqali milliy iqtisodiyot jonlanib, ishlab chiqarish zamonaviy, raqobatdoshlar tovarlar ishlab chiqarishga ixtisoslashib boradi. Bu esa o'z navbatida yangi ish o'rinlarining tashkil etilishi va mamlakatdagi mavjud iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning hal bo'lishiga olib keladi.

2. Investitsiya munosabatlarining davlat tomonidan tartibga solinishi huquqiy sharoitlar yaratish, ushbu faoliyatni yuritish uchun kafolatlar berish, bu faoliyat subyektlarini sug'urtalash va boshqa vositalar orqali ijtimoiy yoki davlat manfaatlarini amalga oshirish yo'lida tashkil etiladi.

3. Xorijiy investitsiyalar - bu chet el investorlari tomonidan yuqori darajada daromad olish, samaraga erishish maqsadida mutlaq boshqa davlat iqtisodiyotining, tadbirkorlik va boshqa faoliyatlariga safarbar etadigan barcha mulkiy, moliyaviy, intellektual boyliklardir. Xorijiy investitsiyalar qo'shma korxonalar tashkil etish, xorijiy investorlarga to'liq tegishli bo'lgan korxonalar yaratish, xususiylashtirishda qatnashish, xorijiy sheriklar bilan bank tuzish, qimmatli qog'ozlarni sotib olishi, er va boshqa tabiiy resurslardan foydalanish huquqiga ega bo'lishda, erkin iqtisodiy hududlarda faoliyat olib borishda juda katta va muhim ahamiyatga egadir.

4. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlarida investitsiyalarni moliyalashtirishning o'ziga xos manbalari shakllantirilgan bo'lib, bunday manbalar korxonalarining o'z-o'zini moliyalashtirish tamoyillariga asoslanadi.

Nazorat va muhokama uchun savollari

1. Investitsiya samaradorligi ko'rsatkichlari qanday hisoblanadi?
2. Hissali kapital qo'yilmalar darajasiga qanday omillar ta'sir etadi?
3. Kapital qo'yilmalarning qoplanish muddati qanday aniqlanadi?
4. Korxonalarda investitsiyalarning qoplanish muddati qay tarzda aniqlanadi?
5. Haqiqiy samaradorlik koeffitsientlari qanday hisoblanadi?

**V bob. INVESTITSİYALARNING MOLIYAVIY SAMARADORLIGINI
STATISTIK BAHOLASH**

- 5.1. Investitsiyalarning moliyaviy samaradorligini statistik baholashda asosiy fondlarning vazifalari
- 5.2. Investitsiyalarning moliyaviy samaradorligini oshirishda obyektlarni va quvvatlarni ishga tushirishning natural ko'rinishdagi hisobi
- 5.3. Asosiy fondlar tasnifi va ularni baholash usullari
- 5.4. Asosiy fondlarning eskirishi, amortizatsiya va ulardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar

5.1. Investitsiyalarning moliyaviy samaradorligini statistik baholashda asosiy fondlarning vazifalari

Kapital qurilmaning oxirgi natijasi kapital qo'yilmalarni amalga oshirish, ishlab chiqarish korxonalarini qurib bitkazish, ishlab chiqarish quvvatlarini, temir yo'l va yo'l investitsiyalari, turarjoy va boshqa obyektlarni qurib bitkazish hisoblanadi.

Asosiy fondlar statistikasining vazifalari quydagilarni o'z ichiga oladi.

- asosiy fondlar va quvvatlarni ishga tushirish hajmini natural va qiymat ko'rinishida tavsiflovchi ko'rsatkichlarni ishlab chiqarish va tahlil qilish;
- ularning rejasi bajarilishini va dinamikasini o'rganish;
- investitsiyalar ishlari va asosiy fondlarning davomiylik ko'rsatkichlarini ishlab chiqish;
- ishga tushirish dinamikasi va reja bajarilishini kompleks tahlil qilish;
- ularning tannarxi pasayishi va sifatini oshirish imkoniyatlarini izlab topish kabilar.

Uning vazifalarini ko'rib chiqish bilan birgalikda obyektlarni ishga tushirishning iqtisodiy mazmuniga aniqlik kiritadigan bo'lsak, statistikada u loyiha bo'yicha investitsiyalar obyektlari va investitsiyalar komplekslarining asosiy fondlar tariqasida ishga tushirilishi bilan tavsifa etiladi.

Uning tayyorlik darajasi esa investitsiyalar obyekti va investitsiyalar komplekslaridagi barcha payvand ishlari va texnik uskunalarning to'liq o'rnatilganligi, ya'ni obyektning loyiha bo'yicha to'liq mahsulot ishlab chiqarish uchun tayyorligi bilan belgilanadi. Amalda esa kapital investitsiyalar to'liq va qisman ishga tushirilishi bilan farqlanadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlarida investitsiyalarni moliyalashtirishning o'ziga xos manbalari shakllantirilgan bo'lib, bunday manbalar korxonalarining o'z-o'zini moliyalashtirish tamoyillariga asoslanadi.

Investitsiya faoliyatini moliyalashtirish manbalari va ishtirokchilari quyidagi jadvalda keltirilgan (5.1.1-jadval).

5.1.1-jadval

Investitsiya loyihasini moliyalashtirish manbalari va ishtirokchilari tasnifi

Guruhlar	Kichik guruhlar	Investitsiya faoliyati ishtirokchilari tashkiliy shakllari
Byudjet va nobyudjet fondlar	Davlat byudjeti	Hukumat Iqtisodiyot vazirligi Moliya vazirligi
	Mahalliy byudjetlar	Mahalliy vakolatli organlar
	Nobyudjet fondlar	Pensiya fondi Bandlik fondi Investitsiya fondi va boshqa fondlar
Kredit tizimi	Banklar Kredit muassasalari	Markaziy bank Davlat g'aznachiligi Investitsion banklar Kredit uyushmalari
Sug'urta tizimi	Sug'urta fondlari va tashkilotlari	Davlat sug'urta kompaniyalari Nodavlat sug'urta kompaniyalari
Moliyalashtirishning jamoaviy shakllari	Investitsion tashkilotlar Investitsion banklar Sug'urta tashkilotlari	Investitsiya kompaniyalari va fondlari Nodavlat pensiya fondlari Sug'urta kompaniyalari Payli investitsion fondlar

Xorijiy investorlar	Chet el davlatlari, hukumatlari, xalqaro moliyaviy institutlar, tijorat banklari, institutsional investorlar, investitsion banklar	Jahon banki Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki, Xalqaro moliyaviy korporatsiya
Korxonalar, jismoniy shaxslar		Mulkchilikning turli shakllaridagi har qanday korxonalar

Hozirgi kunda Respublikamizda investitsiya faoliyatini moliyalashtirishning quyidagi manbalari mavjuddir:

1. Korxonalar va jismoniy shaxslar jamg'armalari.
2. Bank kreditlari hisobidan moliyalashtirish.
3. Davlat byudjeti va byudjetdan tashqari fondlar mablag'lari hisobiga moliyalashtirish.
4. Xorijiy investitsiyalar.

So'nggi yillarda investitsiyalar tarkibi, xususan, byudjetdan ajratiladigan investitsiyalar va bank kreditlari ahamiyati keskin o'zgardi.

5.2. Investitsiyalarning moliyaviy samaradorligini oshirishda obyektlarni va quvvatlarni ishga tushirishning natural ko'rinishdagi hisobi

Davlat kapital qo'yilmalar rejasining asosiy ko'rsatkichi asosiy fondlar va quvvatlarni ishga tushirish hisoblanadi. Bu ko'rsatkichlar natijasida reja bajarilishini baholashda asosiy fondlar va quvvatlarning ishga tushirilish hajmini to'g'ri aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Obyektlarning ishga tushirilishi hajmi natural va pul shaklida ifodalanishi mumkin. Bu har qaysi o'lchov birligi o'ziga mustaqil hisoblanib, statistikada iqtisodiy masalalarni hal qilishga yordam beradi. Asosiy fondlar va quvvatlarni ishga tushirishning natural hisobi asosan xalq xo'jaligidagi moddiy ishlab chiqarish va noishlab chiqarish sohalarida rejalashtirish, nazorat qilish va tarmoqlarning proporsional rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga egadir. SHu maqsadda qancha va qay darajada metall, energiya, avtomobil, stanoklar, qishloq xo'jalik mashinalari, qancha yo'l investitsiyalar ishlari, uy-joy, maktab, kasalxona va

boshqalar ishlab chiqarish obyektlari aniq sonini bilish imkonini beradi.

Shu bilan birgalikda natural hisob xalqaro taqqoslash imkonini ham beradi. Masalan, yil davomida nechta obyekt ishga tushirildi, necha tonna metall eritildi, qancha mahsulot qayta ishlandi yoki ishlab chiqarildi kabilar.

Ishlab chiqarish quvvatlarini va obyektlarini ishga tushirish kengligini aniqlashda ma'lum bir texnik parametrlar qabul qilinishiga zaruriyat tug'iladi. Masalan, maktablar necha o'ringa moslashganligi yoki trestlar, bog'chalar, uy-joylar va boshqalar. Amaliyotda esa ko'proq foydali hajmi ko'rsatkichi qo'llaniladi. Ishlab chiqarish korxonalarida esa ishlab chiqarish maydoni ko'rsatkichi hisoblanadi.

Statistik hisobotda asosan bu ma'lumotlar maxsus blank qog'ozlarida olib boriladi va shu asosda tahlil qilinadi.

5.3. Asosiy fondlar tasnifi va ularni baholash usullari

Asosiy fondlar milliy boylikning eng muhim va tez oshib boruvchi qismidir. Asosiy fondlar xarakteriga va tutgan o'rmiga qarab, ishlab chiqarish va ishlab chiqarishga aloqador bo'lmagan fondlarga bo'linadi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari – ijtimoiy mehnat natijasida yaratilgan mehnat vositalaridir. Ular ishlab chiqarishning bir siklida emas, balki bir necha siklida ishtirok etadilar, mahsulot ishlab chiqaradilar va natural ashyoviy shaklini saqlab qolgan holda qiymatlarini tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga qisman-qisman o'tkazib boradilar.

Ishlab chiqariladigan mahsulot ko'lami va tavsifi, mehnat unumdorligining darajasi, mamlakatning iqtisodiy potentsiali, xo'jalik mustaqilligi va iqtisodiy erkinligi ana shu fondlarning hajmi va texnikaviy takomillashganiga bog'liqdir.

Noishlab chiqarish fondlari asosiy fondlarning ajralmas qismi bo'lib, ishlab chiqarishda bo'lmagan ehtiyojlarga bir necha yil mobaynida xizmat ko'rsatuvchi fondlardir.

Uy-joylar, maorif, sog'liqni saqlash, kommunal xo'jalik, boshqaruv, transport vositalari ishlab chiqarishda bo'lmagan asosiy fondlar jumlasidandir.

Asosiy fondlarning moddiy buyum tarkibini o'rganishda quyidagi tasnif

qo'llaniladi:

- binolar va inshootlar;
- kuch mashinalar va asboblari;
- ish mashinalar va uskunalari;
- transport vositalari;
- ishlab chiqarish inventarlari;
- ish hayvonlari;
- ko'p yillik daraxtlar kabilar.

Bunday tasnif doimiy bo'lmay, balki rejalashtirish va statistik hisobot oldida turadigan maqsad va vazifalarga qarab yangi guruhlar ajralib chiqishi mumkin.

Asosiy fondlarning holati va ulardan foydalanish darajasini hisoblash va rejalashtirish natural va qiymat ko'rsatkichlari orqali olib boriladi.

Natural ko'rsatkichlar fondlarning texnik tarkibini aniqlashga, mavjud zahiralarni asbob-uskuna va mashinalarga bo'lgan talab bilan taqqoslashga, ishlab chiqarish quvvatlarining hajmini hisoblashga, mashina va asbob-uskunalardan foydalanishni yaxshilash bo'yicha ko'riladigan tadbirlarning samaradorligini aniqlashga imkon beradi.

Asosiy fondlarni pul bilan baholash ularning umumiy hajmi va dinamikasini, fondlardan foydalanilganlik uchun to'lovlarni, amortizatsiya ajratmalari hissasini, kapital sarfi hamda yangi texnika samaradorligini rejalashtirish va baholashni, ta'mirlash uchun mablag'lar ajratish va fondlarning manbalarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Pul baholash fondlaridan foydalanish samaradorligi va ishlab chiqarish rentabelligi kabi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlarni hisoblashda ham zarur.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari quyidagi baholarda baholanadi:

1. To'la boshlang'ich baho – bu baho dastlabki baho bo'lib, asosiy fondlarni sotib olish bahosidan tashqari shu fondlarning etkazilib berilishi hamda investitsiyalar-payvand ishlari xarajatini ham qo'shgan holda korxonaga balansiga kiritilgan vaqtdagi qiymatini ko'rsatadi. To'la boshlang'ich bahoning o'ziga xos kamchiligi bor. U turli yillarda turlicha haqiqiy baholarda sotib olingan va balansiga

aralash bahoda qayd qilingan fondlar qiymatlari yig'indisidan iborat. SHuning uchun ham bu baho asosida fondlarning dinamikasi, korxonaga tannarxini tahlil qilish imkoniyati bo'lmaydi.

2. To'la tiklash bahosi – bu baho fondlarini takror ishlab chiqarishning hozirgi zamon sharoitidagi bahosidir. Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan fondlarni ishlab chiqarish bo'yicha qilinadigan xarajatlar, chunonchi, materiallar va detallar, mashina va uskunalar, uskuna va transport xarajatlari va ish haqi kabi xarajatlar o'zgaradi. Ana shu o'zgarishni hisobga olib, fondlar shu kundagi xarajatlar nuqtai nazaridan qayta baholansa, u holda fondlar to'la tiklash bahosida baholangan bo'ladi.

3. Qoldiq bahosi – bu baho asosiy fondlarning yil boshidagi boshlang'ich yoki tanlash bahosidan shu fondlarni ekspluatatsiya qilish davridagi eskirgan qismini qoplovchi qiymatini chegirib tashlangandan keyingi bahoga teng.

4. Tugatish bahosi – bu, asosiy ishlab chiqarish fondlarini temir-tersakka topshirish bahosi.

5. O'zgarmas baho – bu baho asosiy fondlarning dinamikasini o'rganish uchun zarurdir. Shu maqsadda asosiy fondlar biron bir yil o'zgarmas bahosida qayta baholanadi, so'ngra vaqt ichidagi o'zgarishi aniqlanadi.

6. Yillik o'rtacha baho – bu, asosiy ishlab chiqarish fondlarini takror ishlab chiqarish uchun ulardan foydalanish ko'rsatkichlarini hisoblash, tarmoqlararo balanslarni tuzish uchun zarurdir. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik o'rtacha bahosi quyidagicha aniqlanadi:

$$\Phi = \frac{\Phi_0 + \Phi_1}{2}; \text{ ёки } \Phi = \Phi_0 + \frac{\sum \Phi_k \cdot T_k}{12} - \frac{\sum \Phi_g \cdot T_g}{12};$$

Bu yerda: Φ_0 va Φ_1 – fondlarning yil boshidagi va oxiridagi baholari;

Φ_k va Φ_g – yil davomida ishlab chiqarishga kiritilgan va chiqib ketgan fondlar qiymati;

T_k – ishlab chiqarishga kiritilgan fondlarning ekspluatatsiya muddati;

T_g – asosiy fondlarning chiqib ketgandan keyingi vaqti.

YUqoridagi formulani quyidagicha yozish ham mumkin:

$$\Phi = \Phi_0 + \Phi_k - \Phi_e$$

7.Yil oxiridagi qoldiq baho – bu baho asosiy fondlarning kapital ta'miri, ularga ajratilgan amortizatsiya ajratmalarini ham hisobga oladi va quyidagicha hisoblanadi:

$$\Phi^1 = \Phi_0 + \Phi_k + K_p - \Phi_T - A$$

5.4. Asosiy fondlarning eskirishi, amortizatsiya va ulardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar

Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy eskirishi mumkin. Jismoniy eskirish – asosiy fondlarning ishlab chiqarish jarayonida foydalanish natijasida to'zishi, emirilishidir. Ma'lum vaqt o'tishi bilan ular ishga jismoniy yaroqsiz bo'lib qoladi va yangisi bilan almashtiriladi yoki ayrim qismlari kapital ta'mirlanadi. Ma'naviy eskirish sababi ikki xil bo'ladi; birinchidan, yangi, ancha unumli mashinalar kashf etilishi va ularning ishlab chiqarishga joriy qilinishi eskirgan mashinalarning jismoniy eyilish muddati to'lmadanoq qadrsizlanganligi va ma'naviy eskirganligini bildiradi. Ikkinchidan, texnika taraqqiyoti va mehnat unumdorligining o'sishi ishlab turgan mashinalar qiymatining kamayishiga olib keladi.

Demak, asosiy ishlab chiqarish fondlari asta-sekin eskirib, o'z qiymatini tovarlar qiymatiga ko'chirib boradi.

Ma'lum davr o'tgach, fondlarning to'liq qiymati amortizatsiya ajratmalari yo'li bilan qayta tiklandi. Amortizatsiya ajratmalari asosiy fondlar eyilishining pul shaklidagi ko'rinishi bo'lib, davlat tomonidan belgilanadigan qat'iy normalarga binoan ajratiladi. Amortizatsiya ajratmalarining umumiy yillik yig'indisi va amortizatsiya normasini ajrata bilish lozim.

Amortizatsiyaning umumiy yillik yig'indisi – asosiy ishlab chiqarish fondlarining yillik eskirishini tiklash maqsadida ajratiladigan mablag'lardir. Asosiy fondlarning xizmat muddati tugaguncha yilma-yil ajratiladigan bunday amortizatsiya yig'indilari shu fondlarni kapital va o'rta ta'mirlash, shuningdek, modernizatsiya

xarajatlarini qoplash, pirovardida esa ularni to'la yangilashga imkon beradi. Bulardan tashqari, yillik amortizatsiya summasi hisoblanayotganda fondlarning tugatilish qiymati ham hisobga olinadi.

Bunda amortizatsiyaning umumiy yillik yig'indisi quyidagicha hisoblanadi:

$$A = \frac{\Phi_{TB} + K_p + V_p + M + D - T_K}{X};$$

Bunda: F_{TB} – asosiy fondlarning to'la boshlang'ich bahosi;

K_R, O_R, M – xizmat qilish davrida nazarda tutilgan kapital va o'rta ta'mirlash hamda modernizatsiya uchun xarajatlar;

D – demontaj uchun xarajatlar;

T_K – tugatish qiymati;

X – asosiy fondlar xizmat muddati.

Amortizatsiya normasi – asosiy fondlarning eyilgan qismini qoplash uchun qilinadigan har yilgi amortizatsiya ajratmalarining miqdori bilan shu fondlarning o'rtacha bahosi hamda xizmat muddati ko'paytmalari natijalari o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi va quyidagicha hisoblanadi:

$$N_A = \frac{A \cdot 100}{\Phi \cdot X}$$

Bu ko'rsatkich fondlar qiymatiga nisbatan foiz tarzida hisoblanadi va fondlar qiymati necha yil ichida qoplanib bo'lishini ko'rsatadi. Xalq xo'jaligida ishlab chiqarish tarmoqlarining xususiyatlari, asosiy fondlarning xillari va ularning xizmat muddatlarini hisobga olgan holda amortizatsiya ajratmalarining yagona normalariga amal qilinadi. O'nlab yillar xizmat qilishi lozim bo'lgan bino va inshootlar uchun bu normalar katta bo'lmaydi, mashinalar uchun, ayniqsa, asboblari va uskunalar uchun esa ular ancha katta bo'ladi.

Kapital ta'mirlash va modernizatsiya normasi

$$N_A = \frac{(K + M) \cdot 100}{\Phi \cdot X};$$

Iqtisodiy islohotgacha amortizatsiya fondidan korxonalar ixtiyorida kapital ta'mirlash uchun mo'ljallangan qismi qolar edi. Boshqa qismi – mehnat qurollarini renovatsiya qilishga atalgan qismi byudjetga tushar edi. Korxonalar ishdan chiqqan

uskunalarni faqat markazlashtirgan tartibda yangilari bilan almashtira olardi. SHu sababli ishlab turgan korxonalarining uskunolari eskirib qolar, bu esa ijtimoiy mehnat unumdorligini oshirishning zarur sur'atlarini ta'minlamas, korxonalarining ishlab chiqarish texnikasi jixatidan takomillashtirish sohasidagi mas'ulyati va manfaatdorligini kamaytirar edi.

Asosiy fondlarning takror ishlab chiqarilishi quyidagi ko'rsatkichlar bilan xarakterlanadi:

- a) asosiy fondlarning eksplutatsiyasi, jismoniy va texnik holati;
- b) ularning yangilanish sur'ati;
- v) asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari.

Asosiy fondlarning eksplutatsiya holati ularni faqat aktiv qismi, ya'ni ish va kuch mashinalari, asbob-uskunolari uchun aniqlanadi. Fondlarning jismoniy holati ularning emirilishi va yaroqlilik koeffitsientlari bilan xarakterlanadi.

Emirilish koeffitsienti

$$K_{em} = \frac{\Phi - \Phi^1}{\Phi};$$

Bunda:

F – asosiy fondlarning to'liq bahosi;

F¹ - qoldiq bahosi.

Agar 1 sonidan emirilish koeffitsientini ayirib tashlasak, u holda yaroqlilik koeffitsienti kelib chiqadi.

$$K_{spok} = 1 - K_{em};$$

$$K_{spok} = \frac{\Phi^1}{\Phi};$$

Asosiy fondlarni takror ishlab chiqarish sur'ati hamda ularning jismoniy va texnik holatlaridagi o'zgarish sur'atlarini xarakterlash maqsadida yangilanish va ishlab chiqarishdan chiqarib tashlangan fondlar koeffitsientlari hisoblanadi.

$$K_{sw} = \frac{\Phi^1}{\Phi_1}; \quad K_T = \frac{\Phi_u}{\Phi_0};$$

Har ikkala koeffitsientning bir-biriga yaqinlashuvi eski fondlarning yangi

fondlar bilan almashinuvini, yangilanish koeffitsientining juda katta bo'lishi esa fondlarning kengaygan takror ishlab chiqarilayotganini xarakterlaydi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning umumlashgan ko'rsatkichlari quyidagilar:

- a) fondan keladigan samara yoki mahsulotning foizga bo'lgan talablik darajasi;
- b) mehnatning asosiy fond bilan qurollanganlik darajasi;
- v) mahsulotning qo'shimcha o'sishida asosiy fondlarning mutlaq qiymati va ulardan foydalanish koeffitsienti omillarining salmog'i.

Fondan keladigan samara, ya'ni fondning bir so'mi hisobiga mahsulot ishlab chiqarish, odatda, bir yilda ishlab chiqarilgan mahsulotning asosiy ishlab chiqarish fondlari yillik o'rtacha qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi.

$$\Phi_c = \frac{M}{\Phi};$$

Bu yerda: M – korxonaning ulgurji baholardagi yalpi mahsuloti;

$\bar{\Phi}$ - fondlarning o'rtacha qiymati.

Fondning samaradorlik darajasiga teskari bo'lgan ko'rsatkich mahsulotning fondga bo'lgan talablik darajasini xarakterlaydi.

$$\Phi_r = \frac{\bar{\Phi}}{M};$$

Xalq xo'jaligida asosiy fondlardan samarali foydalanishni umumlashtiruvchi ko'rsatkich ijtimoiy mahsulot va milliy daromad o'sishi sur'atlarining asosiy ishlab chiqarish fondlari o'sish sur'atlaridan ustun bo'lishidan iborat.

$$MY = \frac{M}{T};$$

Mehnat unumdorligi, avvalo, mehnatning fond bilan qurollanishiga bog'liq.

$$\Phi_k = \frac{\bar{\Phi}}{T};$$

Bu ikki ko'rsatkichning nisbati

$$\Phi_c = \frac{M}{T} \div \frac{\bar{\Phi}}{T};$$

fondan olinadigan samarani tavsiflaydi.

Fondlarning samaradorlik darajasi ularning mahsulot qo'shimcha o'sishidagi hissa bilan aniqlanadi.

Mahsulotning qo'shimcha o'sishi bir tomondan, fondlar mutlaq yig'indisining o'zgarishi evaziga

$$\Delta M_{\phi} = (\bar{\Phi}_1 - \bar{\Phi}_0) \Phi_{C_0};$$

va ikkinchi tomondan, fondlardan foydalanish darajasi evaziga amalga oshgan bo'lishi mumkin.

$$\Delta M_{\phi_c} = (\bar{\Phi}_{C_1} - \bar{\Phi}_{C_0}) \cdot \bar{\Phi}_1;$$

Mahsulotning umumiy qo'shimcha o'sishi har ikkala ko'rsatkich natijalarini qo'shish yordamida hisoblanishi mumkin.

$$\Delta M = \Delta M_{\phi} + \Delta M_{\phi_c};$$

Ishlab turgan fondlardan foydalanish darajasini oshirish yangi-yangi korxonalarini ishga tushirish, ularni o'zlashtirish uchun sarflanadigan kattagina kapital mablag'lar va ijtimoiy ish vaqtining tejalishi bilan tengdir.

Asosiy fondlar dinamikasi tarkibi o'zgarishlarini tahlil qilishda, ularning to'la boshlang'ich va qoldiq baholariga asoslanib balanslar tuziladi. To'la boshlang'ich bahoda asosiy fondlar balansi quyidagi ko'rsatkichlardan tashkil topadi:

Yil boshida fondlar qiymati	Joriy yilda ishlab chiqarishga kiritilgan fondlar		Joriy yilda ishlab chiqarishdan chiqib ketgan fondlar		Yil oxirida fondlar qiymati
	jami	shu jumladan, yangi kiritilgan fondlar	jami	shu jumladan, tugatilgan fondlar	
1	2	3	4	5	6

Qayd qilingan ko'rsatkichlar o'rtasida quyidagicha balans beruvchi bog'lanish mavjud:

$$\Phi_0 + \Phi_K - \Phi_T = \Phi_1$$

Balans usulidan tashqari, asosiy fondlar dinamikasi indeks usuli yordamida ham tahlil qilinadi. Shu maqsadda qiymat, fondlarning fizik hajmi va ulardagi bahoning o'zgarishini ta'riflovchi indekslar hisoblanadi. Qiymat indeksi quyidagicha:

$$S_{qp} = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_0 P_0};$$

Bu yerda: q_0 va q_1 - bazis va joriy davrlardagi asosiy fondlarning natural ifodalanishi turadi;

r_0 va r_1 - fondlarning qiymati.

Ushbu indeks fondlarni o'sha qilingan jami xarajatlar dinamikasi to'la boshlang'ich bahoda ifodalaydi. Ko'rinib turibdiki, asosiy fondlar qiymati ikkita omilga, ya'ni fondlarning fizik hajmi va ulardagi bahoning o'zgarishiga bog'liq.

Birinchi omilning ta'sirini aniqlash maqsadida asosiy fondlarning fizik hajmi indeksi hisoblanadi.

$$I_q = \frac{\sum q_1 P_0}{\sum q_0 P_0};$$

Bu yerda fondlarning fizik hajmi o'zgargan holda, ularning bahosi bazis davri bahosida qoladi. Asosiy fondlarning taqqoslama bahoda baholanishi quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{qs} = \frac{\sum q_1 P_1}{\sum q_1 P_0};$$

Qisqacha xulosalar

Ishlab chiqarish predmetlari qayta ishlanib, jarayon oxirida tayyor mahsulot o'zagini tashkil etadi. Ishlab chiqarish fondlari yordamida ishchi kuchi ishlab chiqarish predmetlariga tayyor mahsulot olish uchun ta'sir etadi. Asosiy fondlar ishlab chiqarish jarayonining bir necha aktlarida ishtirok etadi va asta-sekin eskirib boradi. Ishlab chiqarish predmetlari esa ishlab chiqarish jarayonining bir aktida butunlay ishlatilib, ularning qiymatlari mahsulotga o'tib ketadi.

Demak, tayyor mahsulotga ishlab chiqarish predmetlari o'z qiymatlarini butunlay, hech qoldiqsiz bir ishlab chiqarish aktida o'tkazadi. Ishlab chiqarish fondlari esa asta-sekin eskirib borishiga qarab o'tkazadi va ishlab chiqarishning bir necha aktida qatnashadi.

1. Moliyaviy investitsiyalar tarkibiga mahalliy va xorijiy mamlakatlarning pul birliklari, banklardagi omonatlar, depozit sertifikatlar, aksiyalar, obligatsiyalar, veksellar va boshqa qimmatli qog'ozlar hamda tenglashtirilgan boyliklar kiradi. Moddiy investitsiyalar tarkibiga asosiy fondlar, ya'ni binolar, asbob-uskunalar, inshootlar, kommunikatsiyalar va boshqa turdagi asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismlari kiradi. Aqliy (intellektual) investitsiyalar miqdori juda rang-barangdir, ya'ni ular mulkiy huquqlar shaklidagi investitsiyalar, aqliy mehnatga oid shakldagi investitsiyalar va tabiiy resurslardan foydalanish shaklidagi investitsiyalardan iborat. Mulkiy huquqlar guruhiga kiradigan investitsiyalarning turlari bozor munosabatlarining nechog'lik rivojlanganligiga, milliy bozorlarning o'ziga xos tomonlariga qarab har xil bo'ladi. Aqliy mehnatga oid haq-huquqlar shaklidagi investitsiyalar tarkibiga mualliflik huquqlari, "nou-xau", kashfiyotlar, tovar belgilariga beriladigan litsenziyalar va boshqa xil egalik huquqlari kiradi.

2. Investitsiyalar turli shakllarda amalga oshiriladi va ularni tahlil qilish, rejalashtirish uchun alohida xususiyatlaridan kelib chiqqan holda guruhlashtiriladi. Xorijiy investitsiyalarning quyidagi turlari mavjud: kapital, innovatsiya va ijtimoiy investitsiya.

3. Investitsiyada qatnashish tavsifiga ko'ra investitsiyalar bevosita va portfel investitsiyalarga ajratiladi. Bevosita investitsiyalar investorni o'z moliyaviy mablag'larini joylashtirish obyektini tiklash imkoniyatini beradi. Portfel investitsiyalar tijorat banklari, investitsion kompaniyalar va fondlar va boshqalar yordamida amalga oshiriladi.

4. Investitsiya faoliyatining subyektlaridan biri investor bo'lib, u o'z mablag'larini, qarzga olingan va jalb etilgan mablag'larni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga jalb etishni amalga oshiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Asosiy fondlar qanday tuziladi?
2. Asosiy fondlar statistikasining vazifalari nimalardan iborat?
3. Obyektlarni ishga tushirish hajmi qanday hisoblanadi?
4. Asosiy fondlar tasnifi nimalardan iborat?
5. Asosiy ishlab chiqarish fondlarining necha xil baholash usullari mavjud?
6. Eskirish, amortizatsiyalardan foydalanishni ifodalovchi ko'rsatkichlar qanday ifodalanadi?

VI bob. INVESTITSİYALARNI STATISTIK BAHOLASHDA MOLIYAVIY TAHLILNING ROLI

- 6.1. Investitsiya loyihalarida istirok etuvchi mehnat resurslarining soni va tuzilishini xarakterlash
- 6.2. Xodimlar soni va investitsiyalar bilan ta'minlanishini statistik o'rganish
- 6.3. Ish vaqti hisobi va undan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlash

6.1. Investitsiya loyihalarida istirok etuvchi mehnat resurslarining soni va tuzilishini xarakterlash

Investitsiya loyihasi (loyiha) - iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa manfaat ko'rish maqsadida investitsiyalar kiritgan holda oldindan belgilangan muddat mobaynida amalga oshiriladigan o'zaro bog'liq tadbirlar va ishlar kompleksidir.

O'zbekiston Respublikasida investitsiya loyihasini amalga oshirish shartlariga bog'liq holda investitsiya loyihasi hujjatlari quyidagicha izchillikda ishlab chiqiladi:

a) dastlabki texnik-iqtisodiy asoslash (DTIA) - moliyalashtirish manbalari va shartlarini kelishish;

b) dastlabki texnik-iqtisodiy hisoblash (DTIH) - moliyalashtirish manbalari va shartlarini kelishish;

v) ishchi loyiha-tanlov hujjatlari.

Investitsiya loyihasining DTIA (DTIH) bo'yicha xulosalarni ko'rib chiqish va tayyorlash quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

a) O'zbekiston Respublikasi "Davarxitektqurilish" qo'mitasi tomonidan - DTIA (DTIH) hamda tegishli vazirliklar va loyiha tashabbuskorlari bo'lgan idoralarning - SHaharsozlik kodeksi talablariga, normativ hujjatlar talablariga va qabul qilinayotgan qurilish qiymatining qaror topgan bozor kon'yunkturasi darajasiga muvofiqligi yuzasidan tarmoq xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda;

b) O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi tomonidan - DTIA (DTIH) va "Davarxitektqurilish" qo'mitasining quyidagilar bo'yicha xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda:

DTIA bo'yicha - iqtisodiyotni barqaror, mutanosib rivojlantirishni ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirishni, tarkibiy qayta o'zgartirishlarni, tarmoqlararo kooperatsiyalashni amalga oshirishni, investitsiya siyosatini ro'yobga chiqarishni, ishlayotgan quvvatlardan foydalanishni, shuningdek xom ashyo va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bozori kon'yunkturasini ta'minlash nuqtai nazaridan loyihani amalga oshirishning umumiy iqtisodiy maqsadga muvofiqligini baholash yuzasidan;

DTIH bo'yicha - ijtimoiy ahamiyatini, ijtimoiy sohaning alohida tarmoqlarini va "boshqa tarmoqlar"ni rivojlantirish bo'yicha Hukumat qarorlariga muvofiqligini ishlab turgan quvvatlardan foydalanishni va ularni joylashtirishni maqbullashtirishni hisobga olgan holda baholash yuzasidan;

v) O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan - DTIA (DTIH) hamda "Davarxitektqurilish" qo'mitasining tavsiya etilayotgan marketing konsepsiyasi, tayyor mahsulotni sotish istiqbollari asosida jahon bozori kon'yunkturasi, shuningdek tavsiya etilayotgan texnologiyaga muvofiq asbob-uskunalarining narxlarning cheklangan parametrlari nuqtai nazaridan loyihani amalga oshirish imkoniyatini baholash yuzasidan xulosasi taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda ko'rib chiqiladi.

"Tashabbuskor tomonidan talab qilinayotgan asbob-uskunalar (texnologik liniya), shu jumladan yakka tartibda tayyorlanayotganlarining to'liq va mufassal tavsifini taqdim etish mumkin bo'lmagan taqdirda asbob-uskunalarining narxlarning cheklangan parametrlari Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi tomonidan TIA(TIH)ni ekspertizadan o'tkazish jarayonida baholanishi mumkin. Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi hamda Iqtisodiyot vazirligi o'z vakolatlari doirasida tashabbuskorga investitsiya loyihalarining DTIA (DTIH)ni ishlab chiqishda prognozlanayotgan uch besh yillik davr uchun ichki va tashqi bozorlar marketingini ishlab chiqishni tashkil etishda ko'maklashadilar.

g) O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan - DTIA (DTIH) va "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining quyidagilar bo'yicha xulosalari taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda:

DTIA bo'yicha - loyihaning moliya-iqtisodiy samaradorligini va qoplanuvchanligini baholash, loyihaning maqbul parametrlariga erishishni ta'minlaydigan moliyalashtirishga ehtiyojni aniqlash, shuningdek loyihani moliyalashtirishning tavsiya etilayotgan variantlarini baholash yuzasidan;

DTIH bo'yicha - loyihani amalga oshirishning mumkin bo'lgan variantini tanlash, moliyalashtirishning tavsiya etilayotgan sxemasining maqbulligi, loyihaning maqbul parametrlariga erishishni ta'minlaydigan moliyalashtirishga ehtiyojni aniqlash yuzasidan;

d) xizmat ko'rsatuvchi bank tomonidan - DTIA (DTIH) va "Davarxitektqurilish" qo'mitasi, Iqtisodiyot vazirligi hamda Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligining loyihaning iqtisodiy samaradorligi, loyiha tashabbuskorlarining kredit tarixini o'rganish, pul oqimlari tahlili, tavakkalchiliklarni baholash va loyihaning maqbul parametrlariga erishishni ta'minlaydigan moliyalashtirishga ehtiyojni aniqlash yuzasidan xulosalari taqdim etilgan vaqtdan boshlab ikki hafta muddatda. Moliyalashtirishni byudjet mablag'lari hisobiga (boshqa manbalardan foydalanmasdan) amalga oshirish nazarda tutilayotgan obyektlar bo'yicha xizmat ko'rsatuvchi bankning ekspert xulosasi talab qilinmaydi.

Iqtisodiyot vazirligi va Moliya vazirligining ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan obyektlar, jalb etilayotgan kreditlarni to'lash uchun mablag'lar taqchilligini byudjet mablag'lari hisobiga uzishni nazarda tutadigan DTIA (DTIH) bo'yicha xulosalarida nazarda tutilayotgan byudjet mablag'larining maqsadga muvofiqligi (muvofiq emasligi) hamda hajmlari, shu jumladan soliq imtiyozlari berish to'g'risidagi xulosalar mavjud bo'lishi kerak.

Vakolatli ekspertiza organlari qayta tashkil etilgan taqdirda xulosa huquqiy voris bo'lgan tashkilot tomonidan beriladi.

DTIA (DTIH)ni tasdiqlash to'g'risidagi hujjat loyihaning nomi, uning tashabbuskori, qurilishning cheklangan qiymati (shu jumladan, import texnologik va boshqa asbob-uskunalarni sotib olish xarajatlari), obyektning hisoblab chiqilgan quvvatini (ishlab chiqariladigan mahsulotning yillik hajmi va nomenklaturasini), shuningdek iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichlarini, shu jumladan eksport hajmi to'g'risidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olishi kerak.

Loyihaning tasdiqlangan DTIA (DTIH) parametrlari, shu jumladan, xarajatlar turlari bo'yicha moliyalashtirishning cheklangan limitlari asosida loyiha tashabbuskori tomonidan, belgilangan tartibda:

a) moliyalashtirish manbalari belgilanadi va kelishiladi;

b) pudratchilarni va loyiha bo'yicha xarid qilinadigan texnologik - asbob-uskunalarni yetkazib beruvchilarni aniqlash uchun tanlov hujjatlari ishlab chiqiladi.

XMII(XHMT)ning loyihani moliyalashtirish/hamkorlikda moliyalashtirish yuzasidan roziligi olingan taqdirda ularning baholash komissiyalari hisobotlari asosida O'zbekiston Respublikasi bilan XMII(XHMT) o'rtasida o'zaro anglashuv to'g'risidagi memorandum belgilangan tartibda imzolaniadi. Ikkinchi bosqichda loyiha tashabbuskori XMII(XHMT)ning baholash missiyasi hisoboti asosida TIANi ishlab chiqadi va ayni bir vaqtda ko'rib chiqish uchun vakolatli ekspertiza organlariga taqdim etadi.

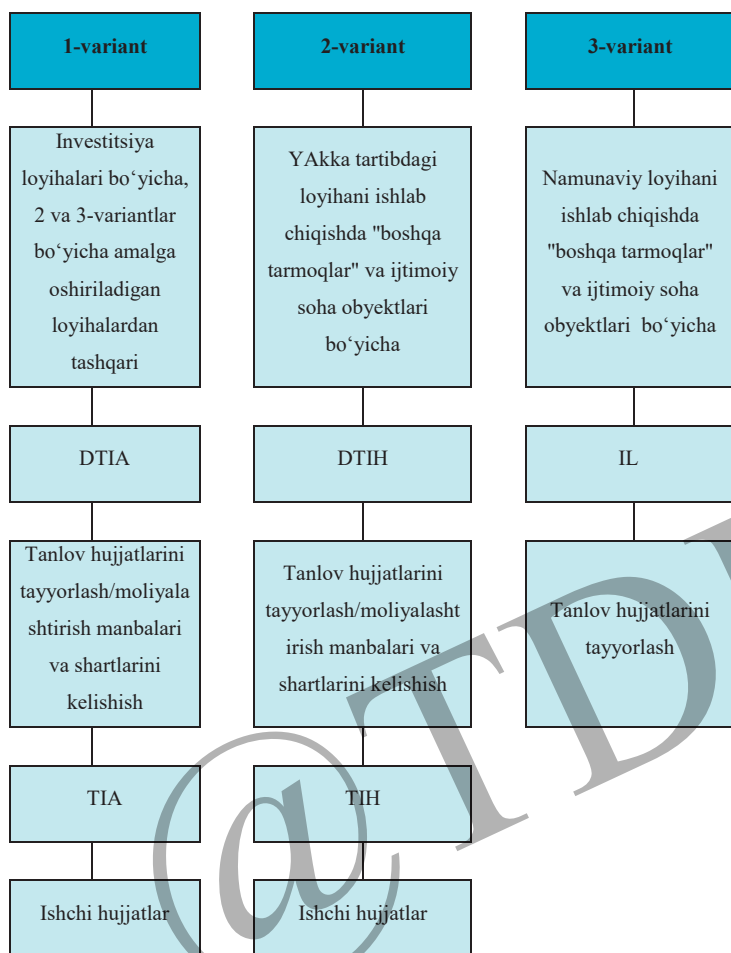
O'zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'lari hisobiga moliyalashtirishga(hamkorlikda moliyalashtirishga)tavsiya etilayotgan investitsiya loyihasining DTIA(DTIH) va TIA(TIH) ushbu bo'limda bayon qilingan talablarni hisobga olgan holda ishlab chiqiladi (6.1.1-chizma).

Loyihaoldi hujjatlari - qabul qilingan parametrlarga ko'ra loyihani amalga oshirishning imkoniyati va maqsadga muvofiqligini, shuningdek uning hayotiyligini asoslab beruvchi hujjatlar yig'indisi hisoblanadi"⁴²

⁴² Karrieva YO., Kamalova E., Ochilova N., Abdulakimov G. Innostrannye investitsii. Uchebnoe posobie. – T.: TGEU. 2011. – 250 s

Loyihaoldi va loyiha hujjatlarini ishlab chiqish

sxemasi

6.1.1-sxema

Loyihaoldi hujjatlariga loyihaning texnik-iqtisodiy asoslashi (texnik-iqtisodiy hisoblashi), materiallar va asbob-uskunalar yetkazib berish, qurilish-montaj ishlarini va ishlarning boshqa turlarini bajarish yuzasidan tender o'tkazish uchun tanlov

hujjatlari; loyihaning yakuniy texnik-iqtisodiy asoslashi yoki texnik-iqtisodiy hisoblashi, shuningdek moliyaviy takliflar yoki kredit va investitsiya shartnomalari (pul mablag'lari jalb etilgan taqdirda) kiradi.

Loyiha hujjatlari - ishchi hujjatlarni ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan arxitektura-shaharsozlik echimlari va texnik echimlarni, qurilishning smeta qiymatini o'z ichiga oluvchi hujjatlar. Loyiha hujjatlari tasdiqlangan texnik-iqtisodiy asoslash asosida ishlab chiqiladi.

Dastlabki texnik-iqtisodiy asoslash yoki dastlabki texnik-iqtisodiy hisoblash (DTIA yoki DTIH) - variantlarni ko'rib chiqish asosida loyihani oqilona joylashtirish va amalga oshirishning eng samarali texnik, tashkiliy va iqtisodiy echimini tanlashni, umuman loyihaning cheklangan qiymatini, shu jumladan, texnologik asbob-uskunalar qiymatini asoslovchi, uni moliyalashtirishning mumkin bo'lgan manbalari bo'yicha variantlarni hisobga olgan holda moliyalashtirishga bo'lgan ehtiyoj hajmini belgilovchi hujjat hisoblanadi.

Yakuniy texnik-iqtisodiy asoslash yoki texnik-iqtisodiy hisoblash (TIA va TIH) - investitsiya loyhasini amalga oshirishning tanlov savdolari asosida va loyihani moliyalashtirish shartlarini hisobga olgan holda aniqlangan yakuniy, eng samarali texnik, tashkiliy va moliyaviy-iqtisodiy echimlarini belgilovchi loyihaoldi hujjatidir (6.1.2-jadval)

6.1.2-jadval

Vakolatli ekspertiza organlari

Vakolatli ekspertiza organlari	Xulosa natijasi (tavsiya etildi/ rad etildi)
Iqtisodiyot vazirligi	
Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi	
"Davarxitektqurilish" qo'mitasi	
Moliya vazirligi	
Vakolatli bank (banklar)	

Investitsiya loyahasining dastlabki texnik-iqtisodiy asoslanishi quyidagi vakolatli ekspertiza organlarida belgilangan tartibda ekspertizadan o'tadi (6.1.2-jadval).

Ish joylariga qarab hamma xodimlar quyidagicha taqsimlanadi:

- asosiy ishlab chiqarish sohasidagilar;
- yordamchi xo'jaliklardagilar;
- ularga xizmat ko'rsatuvchi xo'jaliklar.

Kuzatuvchilar – ishlab chiqarishda rahbarlik qiluvchi va boshqa maxsus texnik-iqtisodiy bilimlarni talab qiluvchi funksiyalar; **xodimlar** – ish yurituvchi, hisob-kitob, ta'minot funksiyalarini bajaruvchi shaxslar; **kichik xizmatchilar** – xonalarni isitish, yig'ishtirish va boshqa ishlarni bajaruvchilar; **qo'riqlovchi xodimlar** – qorovullik, yong'indan saqlovchi xodimlardir.

Birinchi guruhga asosiy ishlab chiqarishda bevosita va qisman ishtirok etuvchilar kiritiladi. Bunga investitsiyalar-montaj ishchilari, ya'ni bino va inshootlarni tiklovchi ishchilar, investitsiyalar korxonalarining, KQB (kapital investitsiyalar bo'lim)larining, KQB (kapital investitsiyalar boshqarma) larining rahbar xodimlari, xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik xodimlari va boshqalar kiradi.

Ikkinchi guruhga yordamchi xo'jalik xodimlari kiradi. Bu xo'jaliklar mustaqil balansga ega bo'lmagan korxonalar hisobida bo'lib, sanoat-investitsiyalar xom ashyolarini ishlab chiqaruvchilardir (karrerlar, beton-qorishma nuqtalari, yog'och arralovchi, elektr stansiyalar va boshqalar).

Uchunchi guruhga ko'p miqdordagi xizmat ko'rsatuvchi ishlab chiqarish xo'jaliklari (transport korxonalari, yig'uvchi boshqarmalar, loyiha-smeta guruhlari va boshqalar) va ishlab chiqarish xarakteridagi obyektlar kiradi (uy-joy kommunal xo'jaliklari, poliklinikalar, klublar, bolalar bog'chalari va boshqalar).

Malakali xodimlar ishlab chiqarish funksiyalariga qarab quyidagi kategoriyalarga bo'linadi: **ishchilar** – mahsulot ishlab chiqaruvchi shaxslar; **texnik-muhandis xodimlar** – texnologik jarayonni tayyorlovchi va boshqa xizmatchilar.

Investitsiyalar statistikasi asosiy e'tiborni xodimlarga qaratadi. Xodimlar tarkibini kasbi va malakasiga qarab o'rganish va ularni o'zgartirish, investitsiyalar

tashkilotlarining ish tartibini rejalashtirish va tekshirish hamda ishchi kadrlarni tayorlashda katta ahamiyat kasb etadi. Ishchi kadrlarning kasbiy va malaka tarkibini yaratishda ilmiy-texnika taraqqiyoti bevosita ta'sir etadi. Ushbu jarayonni o'rganish rejalashtirishda zarur bo'lib, ishchilar tarkibining o'sib etishidagi muhim omillardan biridir.

Tobora kengayib borayotgan kapitallar bozorining baynalmilallashuv jarayoni bozor iqtisodiyotiga ega mamlakatlar o'rtasidagi kapital oqimi hajmining ortib borishi bilan ajralib turadi. **Xalqaro kapitallar oqimi** - bu ishlab chiqarish omillaridan birining harakatidir. Bunda alohida tovar va xizmatlar boshqa mamlakatlardagi ishlab chiqarishning iqtisodiy afzalligi tufayli o'sha tomonga oqib o'tadi. Bu haqda bevosita va portfel investitsiyalar hajmining umumiy o'sishi, qisqa va uzoq muddatli kreditlar hajmining ortishi, evrovalyuta bozorlaridagi operatsiyalar miqyosining oshib borishi va boshqalar darak beradi.

Xalqaro kapitallar migratsiyasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda etakchi o'rinlardan birini egallay ekan, u o'z navbatida jahon xo'jaligi rivojiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sir, avvalombor, kapitallar migratsiyasining jahon iqtisodiyotini o'sish sur'atlarida o'z aksini topadi. Kapital ishlab chiqarishning kulay investitsiya muhiti mavjud sohalarni izlab, chegaralarni kesib o'tadi. Xalqaro investitsiyalar ko'pchilik mamlakatlar uchun ishlab chiqarishdagi kapital etishmasligi muammosini hal etish, investitsiya salohiyatini oshirish va iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlatish imkonini beradi. Kapitalning chetga chiqishi xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi va rivojlanishining eng muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatlararo kapitallar harakati ular o'rtasidagi iqtisodiy aloqalar va hamkorlikni mustahkamlaydi, ishlab chiqarishning xalqaro ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvini chuqurlashtiradi.

Xalqaro kapitallar migratsiyasi jahon savdosi rivojini rag'batlantirar ekan, u mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro tovar ayirboshlash hajmini oshiradi, jumladan, xalqaro korporatsiyalar filiallari o'rtasidagi oraliq mahsulotlar ayirboshlanishini tezlashtiradi. Moliyaviy bozorlarning o'zaro integratsiyalashuv va baynalmilallashuv sharoitida kapitalning xalqaro takroriy ishlab chiqarilishi ta'minlanadi hamda xalqaro

iqtisodiy aloqalar mexanizmining samaradorligi oshadi. Boshqa tomondan esa nazorat qilinmaydigan kapitallar oqimi mamlakat to'lov balansi muvozanatining buzilishiga va valyuta kursining sezilarli darajada tebranishiga olib keladi.

Xalqaro kapitallar migratsiyasi bilan bog'liq oqibatlar mamlakatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarini amalga oshirishga bevosita ta'sir o'tkazadi. Tabiiyki, ulardan kutiladigan salbiy va ijobiy oqibatlar rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar, shuningdek, o'tish davri iqtisodiyotiga ega mamlakatlar uchun turlichadir. Ammo har qanday sharoitda ham salbiy oqibatlarni chetlab o'tgan holda faqatgina ijobiy omillardan foydalanish mumkin emas. Xorijiy kapitalni jalb qilish bilan bog'liq o'ta murakkab va ziddiyatli jarayon bo'yicha olib borilayotgan davlat siyosatida bu borada yustuvor yunalishlarni belgilab olish lozim bo'ladi.

6.1.3-jadval

Investitsiya loyahasini texnik-iqtisodiy asoslash (TIA)ning namunaviy tarkibi

№	Mazmuni
1	Loyiha maqsadi (rezyume).
2	Loyiha buyurtmachisi.
3	Loyiha strategiyasi (loyihani yaratish tarixi va shart-sharoitlari).
4	Marketing tahlili (bozorni o'rganish, marketing konsepsiyasi).
5	Moddiy resurslar.
6	Obyektning joylashgan joyi.
7	Loyihalashtirish va texnologiya.
8	Ishlab chiqarishni tashkil etish va qo'shimcha xarajatlar.
9	Mehnat resurslari.
10	Loyihani amalga oshirish sxemalari.
11	Loyihani amalga oshirish variantlarini moliyaviy baholash.
12	Xulosalar (Loyihaning asosiy afzalliklari va kamchiliklari, qabul qilingan variantning muqobil variantlardan

	afzalliklari, noaniqlik tавakkalchiliklari va jihatlari, loyihani amalga oshirish imkoniyatini baholash).
13	Milliy va xorijiy valyutada (xarajatlar alohida aks ettirilgan holda) moliyaviy va iqtisodiy ko'rsatkichlar aks ettirilishi kerak, ularning sxema ko'rinishlari mavjud bo'lishi kerak.
14	Tasdiqlovchi hujjatlar nusxalari, shu jumladan quyidagilar mavjud bo'lishi kerak: -yuridik hujjatlar; -kontrakt hujjatlari; -smeta hujjatlari va moliyaviy hujjatlar; -ekspert hujjatlari va boshqa hujjatlar; -tayyor mahsulotni sotish va xom ashyo, materiallar xarid qilish marketing tadqiqotlari bo'yicha hujjatlar.

Ishchilar malakasini statistik o'rganish ularning o'z mahorat va bilimlarini turli ishlab chiqarishda qay darajada ishlata bilish bo'yicha zaruriy ma'lumotlar beradi. Malaka darajasining statistik o'rni ko'rsatmada xodimlar soni yoki ularning nisbiy miqdori shu darajadagi yoki razryaddagi xodimlar umumiy sonining tarifi turida namoyon bo'ladi.

6.2. Xodimlar soni va investitsiyalar bilan ta'minlanishini statistik o'rganish

Xodimlar tarkibini o'rganish ularning sonini aniqlash bilan o'zviy bog'liq. Xodimlar soni quyidagi kategoriyalar bo'yicha ajratiladi: **ro'yxatdagi ishchilar soni, ishga kelganlar soni, amalda ishlagan ishchilar soni.** Oxirgi ikki kategoriya ko'pincha ishchilar uchun qo'llaniladi.

Ro'yxatdagi ishchilar soniga shu kungacha va bir necha kunga ishga qabul qilingan doimiy, vaqtinchalik, mavsumiy ishlardagi hamma ishchilar kiradi. Ishchilarning ro'yxati ularning ishga chiqqan va ishlagan-ishlamaganidan qat'i nazar tuziladi. Tashkilotda asosiy ish joyidan tashqari ishlaydiganlar ro'yxatga kiritilmaydi, sababi, ishchilar ikki marta hisobga olinadi.

Ishga kelganlar soni ishga chiqqan xodimlar sonini ko'rsatadi.

Amaldagi ishlagan ishchilar soni ularning ishga chiqib, ishlarini bajarganliklarini bildiradi. Oxirgi ikki kategoriya orasidagi farq investitsiyalardagi kunlik to'xtab turishlardan darak beradi. Ishchilar soni kategoriyalari bo'yicha hisobga har kuni tabel asosida olib boriladi. Bayram va dam olish kunlarida esa ro'yxatdagi ishchilar soni bir kun oldingi kun hisobiga teng qilib olinadi.

Ishchi kuchlarini o'rganishda har xil malakadagi ishchilar darajasini ish joyi kabilar bo'yicha solishtirish qiziqarlidir. Ishchilarni bajaradigan vazifasi va malakasi darajasiga qarab ajratishda kombinatsion jadval yoki matritsa chuqurroq tasavvur beradi. Bunday ajratish 284 ishchi misolida keltirilgan (6.2.1-jadval).

6.2.1-jadval

Korxonada ishchilarining malaka va ish razryadlari bo'yicha taqsimlanishi

Ishchilar razryadi	Ishlar razryadi						Jami
	1	2	3	4	5	6	
1	18						18
2	3	17	11				31
3		10	64	12	1		87
4			8	58	9		75
5			1	13	24		38
6					13	22	35
jami	21	27	84	83	47	22	284

Jadvaldagi ma'lumotlarga ko'ra:

$$R_{\text{umumiy}} = \frac{1 \cdot 18 + 2 \cdot 31 + 3 \cdot 87 + 4 \cdot 75 + 5 \cdot 38 + 6 \cdot 35}{284} = 3,67$$

$$R_{\text{umumiy}} = \frac{1 \cdot 21 + 2 \cdot 27 + 3 \cdot 84 + 4 \cdot 83 + 5 \cdot 47 + 6 \cdot 22}{284} = 3,61$$

Ya'ni, o'rtacha ishchilar malaka darajasi ular bajaradigan ishlarining o'rtacha darajasidan yuqoridir. Ular bajaragan ish razryadlarining malakalariga nisbatan yuqori salmog'i:

$$\frac{(11+12+9)}{284} \cdot 100 = \frac{33 \cdot 100}{284} = 11,61.$$

Bajargan ish razryadlarining ishchilarga nisbatan quyi salmog'i:

$$\frac{3+10+8+1+13+13}{284} \cdot 100 = 16,9\%$$

Bajargan ishlar malakalariga to'g'ri kelmasligining ishchilarga nisbatan umumiy salmog'i:

$$\frac{33+48}{284} \cdot 100 = 28,5\%$$

Ishchilarning malakasi va bajaragan ishlar malakasining umumiy nisbatini **korrelyasiya** yoki **korrelyasiya koeffitsienti**, deb atash mumkin. Bu ko'rsatkichlar natural sonlar sifatida keltirilgan, ya'ni ular bir qatorlashgan. Misolimizda korrelyasiya koeffitsienti Spirmen formulasi orqali aniqlangan:

$$P = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)} = 0,916$$

Bu yerda: d- ishchilar malakasi darajasi va bajaragan ishi orasidagi farq; n- o'xshash juftlar soni.

Korrelyasiya koeffitsienti ishchilar malakasi va ular bajaragan ishlar darajasining qanchalik yuqori ekanligini ko'rsatadi.

Xodimlar malakasining umumiy ko'rinishini o'rtacha tarif razryadiga qarab, ularning kasbi va ish joylari asosida topish mumkin, ya'ni:

$$R = \frac{\sum R_n}{\sum n}$$

Bu yerda: R-tarif razryadi; n-ushbu razryadli xodimlari soni.

Xodimlarning ma'lum davrdagi sonini aniqlash uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar sonidan foydalanamiz (oy, chorak, yil). Oylik o'rtacha xodimlar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$C = \frac{\sum C_i}{\sum Tk}$$

Bu yerda: Si-har kungi ro'yxatdagi ishchilar soni;

Tk-kalendar kunlar soni.

Ruyxatdagi xodimlar soni ishga chiqqanlar (Sch) va chiqmaganlar soni (Sx)ning yig'indisiga teng bo'lgani uchun o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha bo'ladi:

$$C = \frac{\sum C_n + C_u}{\sum T_n}$$

Uzoqroq davr uchun (chorak, yil) o'rtacha ro'yxatdagi xodimlar soni quyidagicha aniqlanadi:

$$C_i = \frac{\sum C_i T_i}{\sum T_i}$$

Bu yerda: T_i - davrning kalendar soni.

Ish kunining uzunligini hisoblash uchun korxonada ishlangan barcha kishi-soat soni ishlangan kishi kunlar soniga bo'linadi.

6.3. Ish vaqti hisobi va undan foydalanish ko'rsatkichlarini aniqlash

Ish vaqti va undan foydalanishni statistik o'rganishda mehnat sarfi hisobi zarurdir. Bajarilgan mehnat miqdori to'g'ridan-to'g'ri sarf qilingan ish vaqti bilan o'lchanadi. Ish vaqti asosan xodimlar kategoriyasi uchun qo'llaniladi va u **ish-kuni** va **ish-soatlarida** ifodalanadi.

Ish-kuni eng avval xodimlarning ishga chiqqan yoki chiqmaganliklarini bildiradi. Ishga chiqmagan ishchilarning ishga chiqmaslik sabablari (navbatdagi dam olish, kasallik va boshqalar) hisobga olib boriladi. **Ishlangan ish kuni** deb, xodimning ishga kelib, vazifasini bajarishi yoki xizmat safarida bo'lishiga aytiladi. Xodimning ishga kelib, lekin unga bog'liq bo'lmagan sabablarga ko'ra, vazifasini bajara olmasligi bekor turgan ish kunlari deyiladi.

Ish oyi uzunligini hisoblash uchun korxonada ishlagan barcha ish kunlari soni o'rtacha ro'yxatdagi ishchilar soniga bo'linadi.

Ish kunining uzunligini hisoblash uchun korxonada ishlagan barcha kishi-soatlar soni ishlangan kishi-kunlar soniga bo'linadi.

Ish vaqtini ishchi-kuni asosida hisoblash sababi berilishiga qarab har xil ish vaqti fondlariga bo'linadi.

Ularning bir-biri bilan aloqasi va mazmunini 1-sxemadan ko'rish mumkin. Har xil sabablarga ko'ra, ishga chiqqanligi va chiqmaganligining yig'indisi ishchilarning kalendar ish vaqti fondini tashkil etadi.

Misol, korxonada bo'yicha chorakda 64246 ishchi-kuni, dam olish va bayram kunlari – 20104 ishchi-kuni, navbatdagi dam olishlar – 4683 ishchi-kunini, boshqa ishga chiqilmagan kunlar – 1168 ishchi-kunini, kun bo'yicha turib qolishlar – 34 ishchi-kunini tashkil etgan. Korxonaning choraklik jami ish vaqti foizda: $64246+20104+4683+1168+34=90235$ ishchi-kuni,

6.3.1-sxema

Ishlangan ishchi-kuni	To'xtab turishlar		
Ishga kelishlar		MIFhisobidan ishga kelmaslik	
Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi (MIF)		Navbatdagi dam olish	
Tabel ish vaqti fondi			Bayram va dam olish kunlari
Kalendar ish vaqti fondi			

Kalendar ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti:

$$\frac{64246}{90235} = 0,712$$

CHorakdagi maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi:

$$90235-20104-4683=65448 \text{ ishchi kuni}$$

maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti:

$$\frac{64246}{65448} = 0,98$$

Yuqoridagi misoldan kelib chiqqan holda foizlardan foydalanish koeffitsientini ko'rib chiqamiz:

Ish vaqtdan to'liq foydalanishni ifodalash uchun esa shu ikki ko'rsatkich bir-biriga ko'paytiriladi.

Investitsiyalar statistikasida ish vaqtdan foydalanishni o'rganishda ish vaqti fondi strukturasi tahlil qilinadi. Shu maqsadda umumiy kalendar vaqt fondi ichida quyidagi elementlar ajratiladi:

bayram va dam olish kunlari;
navbatdagi dam olish;
amalda ishlangan ish kunlari;
dekret ta'tillari;
kasalligi tufayli ishga kelmaslik;
qonunga binoan ishga kelmaslik;
ma'muriyat ruxsati bilan ishga kelmaslik;
ishga sababsiz kelmaslik.

Fondlardan foydalanish koeffitsientlari:

1. Kalendar ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti:

amaldagi ishlangan ish vaqti fondi;

kalendar ish vaqti fondi.

2. Tabel ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti:

amaldagi ishlangan ish vaqti fondi;

tabel ish vaqti fondi.

3. Maksimal imkoniyatli ish vaqti fondidan foydalanish koeffitsienti:

amalda ishlangan ish vaqti;

maksimal imkoniyatli ish vaqti fondi.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar statistikasi asosiy e'tiborni eng ko'p sonli investitsiyalarda katta rol o'ynaydigan xodimlarga qaratadi.

Ishchilar malakasini statistik o'rganish ularni mahorat va bilimlarini turli ishlab chiqarish jarayonlarida qay darajada ishlata bilishlari o'rtasida zaruriy ma'lumotlar beradi.

Xodimlar malakasi tarkibini yaratishda yangi texnologiyaning ta'siri, ish vaqti fondidan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Globallashuv jarayoniga qo'shilish - bu dunyoning etakchi davlatlari bilan hamkorlikda bo'lish, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohadagi davlat siyosatining o'zaro manfaatli asosda bu davlatlar siyosatiga mos kelishidir. Globallashuv jarayoniga iqtisodiyotni erkinlashtirish, ilmiy-texnik taraqqiyotning tezlashishi, raqobatning kuchayishi va boshqa bir qator omillar ham xosdir.

2. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakat iqtisodiyotida xorijiy investitsiyalarning tutgan o'rni, salmog'i mazkur davlatdagi investitsion muhitning qanchalik qulayligini belgilaydi. Bu muhit ko'p jixatdan xorijiy investitsiyalarga nisbatan davlat olib borayotgan siyosatini va tashqi iqtisodiy faoliyatining davlat tomonidan tartibga solishning xususiyatlari bilan baholanadi.

3. Investitsiya loyihasi (loyiha) - iqtisodiy, ijtimoiy va boshqa manfaat ko'rish maqsadida investitsiyalar kiritgan holda oldindan belgilangan muddat mobaynida amalga oshiriladigan o'zaro bog'liq tadbirlar va ishlar majmuasidir.

4. Xalqaro kapitallar migratsiyasi xalqaro iqtisodiy munosabatlarda etakchi o'rinlardan birini egallar ekan, u o'z navbatida jahon xo'jaligi rivojiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Bu ta'sir, avvalombor, kapitallar migratsiyasining jahon iqtisodiyotini o'sish sur'atlarida o'z aksini topadi. Kapital ishlab chiqarishning kulay investitsiya muhiti mavjud sohalarni izlab, chegaralarni kesib o'tadi. Xalqaro investitsiyalar ko'pchilik mamlakatlar uchun ishlab chiqarishdagi kapital etishmasligi muammosini hal etish, investitsiya salohiyatini oshirish va iqtisodiy o'sish sur'atlarini tezlatish imkonini beradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiyalar statistikasida xodimlar qay tarzda taqsimlanadi?
2. Xodimlar nima uchun kasb va malakasiga qarab bo'linadi?

3. Xodimlarni o'rtacha tarif razryadlari qanday aniqlanadi?
4. Ma'lum davrdagi xodimlar soni qanday aniqlanadi?
5. Uzoq davr uchun ro'yxatdagi xodimlar sonini aniqlash tamoyillari nimalardan iborat?
6. Ish vaqti fondi tarkibi qanday tuziladi?

VII bob. INVESTITSİYALARNI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI STATISTIK TAHLILI

- 7.1. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini statistik tahlilida mehnat unumdorligining ahamiyati
- 7.2. Mehnat unumdorligi darajalarini hisoblash usullari
- 7.3. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari dinamikasini statistik o'rganish

7.1. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalarini statistik tahlilida mehnat unumdorligining ahamiyati

Mehnat unumdorligi – aniq jonli mehnatning samaradorlik darajasini, ya'ni vaqt birligi ichida mahsulot yaratish qobiliyatini bildiradi. Statistika mehnat unumdorligini ikki yo'nalishda:

- 1) tirik, aniq mehnatning unumdorligi;
- 2) jonli va buyumlashgan mehnatlarning unumdorligi tarzida o'rganadi.

Investitsiyalar amaliyotida asosan birinchi yo'nalish muhimdir, chunki investitsiyalar tashqilotlari va uning bo'limlarida jonli mehnatning unumdorligi aniqlanadi. Buyurtmalarning bajarilishi va mehnat unumdorligi dinamikasi ham shu yo'nalishda aniqlanadi.

Mehnat unumdorligini statistik o'rganish butun xalq xo'jaligi tarmoqlari, shuningdek, investitsiyalar uchun katta ahamiyatga ega. Shunga ko'ra, investitsiyalarning mehnat unumdorligi statistikasi vazifalari quyidagilardan iborat:

- mehnat unumdorligi darajasini aniqlash usullarini takomilashtirish;
- mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish;
- investitsiyalar ishlab chiqarishining natijaviy ko'rsatkichlariga mehnat unumdorligining ta'sirini tahlil qilish va uni oshirish zahiralari aniqlash.

7.2. Mehnat unumdorligi darajalarini hisoblash usullari

Mehnat unumdorligi ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi va uni ishlab chiqarishga sarflangan ish vaqti ko'rsatkichlarining nisbatidan hosil bo'ladi. Amaliyotda mehnat unumdorligini aniqlashning ikki ko'rsatkichi mavjud:

1) mehnat unumdorligining to'g'ri ko'rsatkichi:

$$W = q/T(t)$$

Bunda: q-investitsiyalar mahsulotining hajmi; T - uni ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt.

2) teskari ko'rsatkich – mahsulot birligining mehnat talabchanligi, ya'ni ishlab chiqarish uchun sarflangan vaqt hajmi ;

$$T = T/q$$

Bu ko'rsatkichlar orasida o'zaro teskari bog'lanish mavjud:

$$W = 1 / t. Tq1/W$$

Investitsiyalar statistikasida mehnat unumdorlik darajasini hisoblashda quyidagi usullardan foydalaniladi:

1. **Natural usul.** Bunda bajarilgan investitsiyalar-mantaj ishlarining hajmi natural o'lchov birliklarida berilgan bo'ladi. Masalan, bir ishlangan kishilar kunida montaj qilingan konstruksiyalarning hajmi (tonna). Bu usul faqat alohida ishlarni bajarganda qo'llanadi (suvoq ishlari, er qazish ishlari).

$$W_u = \frac{Q}{T}$$

q-natural o'lchov birligidagi ishlar hajmi.

2. **Mehnat usuli.** Bunda ishlab chiqarishga sarflangan vaqt investitsiyalar mahsulotining hajmiga bo'linadi.

Bu usulning muhim xususiyati shundaki, bunda sarflangan ish vaqtining hisoboti yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lishi lozim va uni faqatgina bir investitsiyalar tashkiloti miqyosida qo'llash mumkin. Umumiy investitsiyalar tarmog'i bo'yicha bu ko'rsatkichlarni qo'llab bo'lmaydi.

3. **Qiymat usuli.** Bu usul bilan mehnat unumdorligining darajasi o'zgarmas smeta baholarida olingan investitsiyalar-montaj ishlari hajmini investitsiyalarda band

bo'lgan xodimlar soni yoki sarf qilingan ish vaqtiga bo'lish yo'li bilan topiladi.

$$W_p = \frac{q \cdot P_{cm}}{T}$$

Bunda: P_{sm}- bajarilgan ishlarning smeta bahosi.

Bulardan tashqari sarf qilingan ish vaqtining o'lchov birligiga qarab, o'rtacha soatlik, kunlik, oylik mehnat unumdorligini hisoblash mumkin.

$$W = \frac{q}{\text{сарфланган}} \text{ k/soat}$$

Bu ko'rsatkich kun bo'yi to'xtab turishsiz va smena ichida ish vaqtini yo'qotmasdan ishlagan ishchining mehnat unumdorligi darajasini bildiradi.

$$\bar{W}_{\text{кун}} = \frac{q}{\text{сарфланган киши / кунлар}}$$

Bu ko'rsatkich ish kunining uzunligidan foydalanish va mehnat unumdorligiga bog'liq.

$$\bar{W}_{\text{кун}} = \frac{q}{\text{даврдаги хходимлар инг Ёртача сони}}$$

Bu ko'rsatkich esa, o'rtacha kunlik mehnat unumdorligi darajasiga bog'liq va ish oyining uzunligidan foydalanish darajasini ko'rsatadi.

Bu o'rtacha mehnat unumdorligi darajalari o'rtasida o'zaro bog'lanish mavjud.

$$W_{\text{айл.}} = W_{\text{соат}} \times \bar{T}_{\text{иш кунин}} \times \bar{T}_{\text{сум}} = W_{\text{кун}} \times \bar{T}_{\text{кун}}$$

Bunda: $\bar{T}_{\text{иш кунин}}$ -ish kunining o'rtacha uzunligi;

$\bar{T}_{\text{кун}}$ - bir ishchining o'rtacha ish kunlari.

7.3. Investitsiyalarni moliyalashtirish manbalari dinamikasini statistik o'rganish

Mehnat unumdorligi dinamikasi indekslar yordamida statistik o'rganiladi.

1. Mehnat unumdorligining natural usuli asosida mehnat unumdorligining

o'rtacha darajasi indeksi hisoblanadi: a) individual indeks $i = W_1/W_0$

o'zgaruvchan tarkibli indekslar $I = \Sigma W_1 T_1 / \Sigma T_1 : \Sigma W_0 T_0 / \Sigma T_0$

Doimiy tarkibli $I = \Sigma W_1 T_1 / \Sigma T_1 : \Sigma W_1 T_0 / \Sigma T_1$

Bu indeks ishchilar soni yoki sarflangan ish vaqti o'zgarishida holda mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishini ko'rsatadi.

2. Mehnat usuli asosida mehnat unumdorligi normasini bajarish va ishchilar mehnat unumdorligi dinamikasi ko'rsatkichlari hisoblanadi.

a) Agar bir ishchi bir turdagi ishni bajarsa, mehnat unumdorligi normasini bajarish quyidagicha aniqlanadi:

$$i_t = t_H : t_x$$

b) turli ishlarni bajaruvchi ishchilarning mehnat unumdorligi normasini bajarishi quyidagicha aniqlanadi.

$$I = \Sigma q_x t_H / \Sigma q_x t_x$$

Bunda: q_x - haqiqatda bajarilgan ish;

t_x - haqiqatda sarflangan ish vaqti.

Mehnat unumdorligi dinamikasini o'rganish uchun agregat indeks qo'llanadi.

$$I_{agr} = \frac{\Sigma q_1 t_0}{\Sigma q_1 t_1};$$

Bu agregat indeksning maxraji joriy davrda bajarilgan investitsiyalar ishlari uchun sarflangan umumiy vaqt hajmini ifodalasa, surati joriy davrdagi ishlarni bajarish uchun bazis davr mehnat talabchanligi bo'yicha qancha vaqt sarflanganligini ko'rsatadi.

Indeksning surati bilan maxraji ayirmasi mahsulot unumdorligi ortishi (kamayishi) natijasida tejalgan (ortiqcha sarflangan) vaqt hajmini aniqlash imkonini beradi.

$$\Delta = \Sigma q_1 t_0 - \Sigma q_1 t_1$$

3) Qiymat usuli asosida quyidagi indeks hisoblanadi:

$$I_{yuzarivchan} = \frac{\Sigma q_1 P_{cm}}{\Sigma T_1} = \frac{\Sigma q_0 P_{cm}}{\Sigma T_0} = \bar{W}_1 : \bar{W}_0$$

Bunda: q_0, q_1 - bazis va hisobot davrlarida bajarilgan ishlarning natural hajmi;

T_0, T_1 - shu davrlardagi ishchilarning o'rtacha ro'yxatdagi soni;

R_{sm} - smeta bahosi.

Bunda ikki davrdagi mehnat unumdorligining o'rtacha darajalari solishtiriladi va uning hajmiga ikkita omil bir vaqtning o'zida ta'sir ko'rsatadi:

a) ayrim olingan ishchilar mehnat unumdorligi o'zgarishi darajasi uni hisoblash uchun doimiy tarkibdagi indeks hisoblanadi:

$$I_{doimiy} = \frac{\Sigma \left(\frac{q_1 P_{cm}}{T_1} \div \frac{q_0 P_{cm}}{T_0} \right) \cdot T_1}{\Sigma T_1} = \frac{\Sigma i_w T_1}{\Sigma T_1}$$

b) joriy davrda bazis davriga nisbatan yuz bergan struktura o'zgarishlari ta'sirini ko'rish uchun struktura siljishlari indeksi hisoblanadi:

$$I_{str} = I_{yuz} \div I_{doimiy}$$

Bajarilgan ish hajmi, mehnat unumdorligi va ishchilar soni orasidagi bog'lanish.

$$I_d = I_w \cdot I_r$$

$$\Delta q_1 = (W_1 - W_0) T_1 Q(T_1 - T_0) W_0$$

a) ekstensiv omil, ya'ni joriy davrda bazis davrdagiga nisbatan ishchilar sonining o'zgarishi hisobiga bajarilgan ishlar hajmi qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi:

$$\Delta q_1 = (T_1 - T_0) W_0$$

b) intensiv omil, davrlar orasida mehnat unumdorligi darajasining o'zgarishi hisobiga, ishlar hajmining qanchaga o'zgarishini ko'rsatadi:

$$\Delta q_1 q(W_1 - W_0) T_1$$

Misol

7.3.1-jadval ma'lumotlari asosida dinamika ko'rsatkichlarini

hisoblaymiz (O'zbekiston investitsiyalar-montaj tashkilotlari misolida).

7.3.1-jadval

QMT	Bajarilgan ishlar hajmi (mln. so'm)		Investitsiyalarda band bo'lgan xodimlarning o'rtacha yillik soni (ming kishi)		Bir xodimning mehnat unumdorligi darajasi (ming so'm)		i _w
	2017y	2018y	2017 y	2018 y	2017 y	2018 y	
	q ₀ R _{sm}	q ₁ R _{sm}	T ₀	T ₁	W ₀	W ₁	
1	1791	1524	220,1	188,4	8,137	8,889	0,994
2	1280	1632	192,8	218,9	6,950	7,455	1,073
3	1226	1028	112,6	108,0	20,355	9,518	0,919
Jami	4297	4184	525,5	515,3	8,119	8,177	

$$I_{\text{важаруван}} = \frac{\sum q_1 P_{cm}}{\sum T_1} \div \frac{\sum q_0 P_{cm}}{\sum T_0} = \bar{W}_1 \div \bar{W}_0 = \frac{4184}{515,3} \div \frac{4297}{525,5} = 8,119 \div 8,177 = 0,993 \text{ ёки } 99,3\%$$

Demak, 2018 yilda mehnat unumdorligining o'rtacha darajasi 2017 yildagiga nisbatan 0,7 % ga kamaygan.

$$I_{\text{доим}} = \frac{\sum \left(\frac{q_1 P_{cm}}{T_1} \div \frac{q_0 P_{cm}}{T_0} \right) \cdot T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum i_w T_1}{\sum T_1} = \frac{0,994 \cdot 188,4 + 1,073 \cdot 218,9 + 0,919 \cdot 108,0}{515,3} = 1,012 \text{ ёки } 101,2\%$$

Doimiy tarkibdagi indeksni boshqacha yo'l bilan ham hisoblash mumkin.

$$I_{\text{доим}} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum T_1} \div \frac{\sum W_0 T_1}{\sum T_1} = \frac{\sum W_1 T_1}{\sum W_0 T_1} = \frac{4184}{8,137 \cdot 188,4 + 6,95 \cdot 218,9 + 108,0 \cdot 10,355} = 1,012 \text{ ёки } 101,2\%$$

Demak, joriy davrda bazis davridagiga nisbatan ayrim olingan ishchilarning mehnat unumdorligi 1,2 % ga oshgan.

$$I_{\text{стр.снж}} = I_{\text{узгн}} \div I_{\text{доим}} = 0,993 \div 1,012 = 0,981 \text{ ёки } 98,1\%$$

Struktura siljishlari natijasida mehnat unumdorligi 1,9 %ga kamaygan.

$$I_q = \frac{I_w \cdot I_r}{100} = \frac{101,2 \cdot 98,1}{100} = 99,3\%$$

Bajarilgan ishlar hajmining kamayishiga ishchilar soni va mehnat unumdorligi bo'yicha yuz bergan o'zgarishlar ta'sir etgan:

$$\Delta q = 4184 - 4297 = -113 \text{ mln so'm}$$

$$\Delta q_r = (T_1 - T_0) W_0 = (515,3 - 525,5) \cdot 8,119 = -82,81 \text{ mln so'm}$$

$$\Delta q_w = (W_1 - W_0) T_1 = (8,177 - 8,119) \cdot 515,3 = -29,89 \text{ mln so'm}$$

$$\Delta q = \Delta q_r + \Delta q_w = (-82,81) + (-29,89) = -113 \text{ mln so'm}$$

Demak, joriy davrda bazis davridagiga nisbatan ishchilar sonining 10,2 ming kishiga kamayishi hisobiga bajarilgan ishlar hajmi 82,81 mln. so'mga ozaygan, mehnat unumdorligi darajasi 0,058 ming so'mga oshgan bo'lsada, bu omil hisobiga bajarilgan ishlar hajmi 29,89 mln. so'mga kamaygan.

Mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi o'rtasidagi bog'lanish. Mehnat unumdorligi darajasining ortishi ishlovchilarga bog'liqdir.

Binobarin, mehnat unumdorligining ortishi bilan o'rtacha ish haqi ham ortishi kerak. Vaholanki, mehnat unumdorligining ortishi bilan ish haqining ortishi orasida ma'lum nisbat bo'lishi shart. Bu umumiy iqtisodiy qonundir. Bu qonun talabiga binoan, mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqining o'sish sur'atiga nisbatan tezroq amalga oshadi.

Agar mehnat unumdorligi va o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlari barobar bo'lsa, demak, mehnat unumdorligining o'sishi natijasida tejalgan ijtimoiy mehnat butunlay ishlab chiqarish qatnashchilari ish haqining darajasini oshirish uchun safarbar qilingan bo'lsa, u vaqtda jamiyat, davlatga tejalgan ijtimoiy mehnatning hech qanday qismi qoldirilmagan.

Agarda mehnat unumdorligining o'sish sur'ati o'rtacha ish haqi darajasining o'sish sur'atlaridan past bo'lsa, u paytda mehnat unumdorligining oshishi natijasida tejalgan ijtimoiy mehnat ham, shuningdek, jamiyatning jamg'arish fondining bir

qismi ham mehnatkashlarning o'rtacha ish haqi darajasini ko'paytirish uchun sarf qilingan bo'ladi.

Mehnat unumdorligini oshirish omillarini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruh o'z ichiga investitsiyalarning texnik darajasini oshirish omillarini oladi, ya'ni:

- ilmiy texnika taraqqiyoti yutuqlarini tarmoqda qo'llash tadbirlari;
- qo'l mehnatini qisqartirib, mexanizatsiya darajasini oshirish, investitsiyalar ishlarini kompleks mexanizatsiyalash;
- samaradorligi yuqori bo'lgan investitsiyalar materiallari va konstruksiyalarini qo'llashni kengaytirish va boshqa tadbirlar.

Ikkinchi guruh o'z ichiga investitsiyalar ishlab chiqarishini tashkil qilishni yaxshilash omillarini oladi, ya'ni:

- ish vaqtini yuqotishni kamaytirish;
- mehnatni ilmiy tashkil qilish;
- jamoa va brigada pudratini qo'llash;
- ishchilar unimsizligini qisqartirish;
- boshqarishni takomillashtirish va boshqa tadbirlar.

Qisqacha xulosalar

Investitsiyalar samaradorligi – kishi mehnatidan ma'lum vaqt birligi ichida qandaydir miqdordagi iste'mol qiymatini yaratish qobiliyatidir. Mehnat unumdorligi darajasi va kishilar mehnatini sarflash bilan iste'mol qiymati hajmini oshirish mumkin. U investitsiyalardagi iqtisodiy faoliyatning muhim sifat ko'rsatkichi hisoblanadi. Bozor sharoitida faqat mehnat unumdorligini ko'tarish yo'li bilan ish hajmini oshirish mumkin.

1.Xorijiy investitsiyalar O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, tayyor mahsulot ishlab chiqarish ko'lamini kengaytirish, eksport hajmini oshirishga imkon yaratayotganligiga amin bo'lish mumkin.

2.Rivojlangan mamlakatlar orasida chet el investitsiyalarini o'z milliy iqtisodiyotiga jalb etishning raqobat shakli yildan-yilga kuchayib bormoqda. SHU bois, chet ellik investorlarga yaratilgan qulaylik qaysi davlatda ustun darajada bo'lsa, ya'ni foyda olish ehtimoli kattaroq bo'lsa, tabiiyki, ularning aynan o'sha davlat iqtisodiyotiga sarmoya kiritishga qiziqishi ortadi. Bu esa, bozor iqtisodiyotining nisbiy samaradorlik qonuniga mos keluvchi echim hisoblanadi, ya'ni qaerda samara (foйда) olish imkoniyati nisbatan yuqori bo'lsa, tadbirkorlar o'sha erdagi bozorga ko'proq intiladi.

3.Prezidentimizning mamlakat iqtisodiyoti rivoji uchun o'ta muhim bo'lgan «To'g'ridan-to'g'ri xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish borasidagi qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-3594-son Farmoni ishlab chiqarish sohalariga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyani jalb etish, yurtimizning eksport salohiyatini yanada yuksaltirishda muhim dasturilamal bo'lib xizmat qilish bilan bir qatorda, iqtisodiyotni erkinlashtirish borasida qo'yilgan yana bir muhim qadamdir.

4. Respublikamizda yaratilgan qulay investitsion muhitning asosiy omillari - respublikamizdagi qulay siyosiy barqarorlik, boy xom ashyo resurslarining mavjudligi, qo'shma tadbirkorlikning huquqiy asosi yaratilganligidir.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiyalarda mehnat unumdorligiga qanday erishiladi?
2. Statistikaning vazifalari nimalardan iborat?
3. Mehnat unumdorligi qanday usullar yordamida hisoblanadi?
4. Mehnat unumdorligini aniqlashning nechta usuli bor?
5. Mehnat unumdorligi nima uchun indeks usulida hisoblanadi?

VIII bob. INVESTITSIYA LOYIHALARIDA XARAJATLARNI INDEKS TAHLILI

- 8.1 Investitsiya loyihalarida mahsulot tannarxi haqida tushuncha
- 8.2. Investitsiya loyihalarida tannarxi turlari va uning tarkibini statistik o'rganish
- 8.3. Investitsiya loyihalarida tannarxi darajasi va dinamikasining statistik ko'rsatkichlari

8.1. Investitsiya loyihalarida mahsulot tannarxi haqida tushuncha

Mahsulot tannarxi – pul shaklida ifodalangan mahsulotni ishlab chiqarish va iste'molchiga yetkazib berish bilan bog'liq xarajatlardir.

Mahsulot tannarxi – korxonalar va birlashmalarining ish samaradorligini belgilovchi ko'rsatkich. Xalk xo'jaligi sohasining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi xarajat ayrim elementlarining o'zaro nisbati mahsulot tannarxining tuzilishini tashkil qiladi.

Ishlab chiqarish tannarxi sexning mahsulot tannarxini va umumzavod chiqimlarini o'z ichiga oladi.

Ayrim korxonalar xarajatlarini ifodalab, yakka bo'lishi, shuningdek, tarmoqlarda mahsulot tayyorlashga ketgan o'rtacha xarajatlarni belgilovchi tarmoqning o'rtacha tannarxi mahsulotning ulgurji bahosini o'rnatish uchun asos bo'ladi.

Tannarxning kamayishi moddiylashgan mehnat iqtisodini ifodalaydi, foydaning ko'payishini ta'minlaydi, ulgurji va chakana baholarning kamayishi imkoniyatlarini keltirib chiqaradi. Ishlab chiqarish hajmlarining ortib borishi bilan tannarxning kamayishi muhim ahamiyat kasb etmoqda va katta samara bermoqda.

Tannarxni kamaytirishning asosiy yo'llari: mehnatni tashkil qilish usullarini takomillashtirish, ishlab chiqarish kuchlari va jamg'armalaridan foydalanishni yaxshilash, har bir ish joyida, bo'limlarda moddiy manbalarni iqtisod qilish, boshqarish va xizmat ko'rsatish xarajatlarini kamaytirish hamda yo'qotish, ishlab chiqarishdan tashqari sarflanadigan xarajatlarni qisqartirish. SHuningdek:

1. Zarar bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlari darajasi va dinamikasini aniqlash.
2. Tannarx darajasining tarkibi va dinamikasini o'rganish.
3. Tannarx tarkibini tahlil qilish va uning darajasiga ta'sir etuvchi omillarni statistik baholash.

8.2. Investitsiya loyihalarida tannarxi turlari va uning tarkibini statistik

o'rganish

Investitsiyalar mahsuloti tannarxini o'rganishda guruhlash usulidan keng foydalanamiz. Mahsulot tannarxi iqtisodiy elementlar va kalkulyasiya moddalari bo'yicha guruhlanadi.

Iqtisodiy elementlar bo'yicha xarajatlarni guruhlashda ularni ishlab chiqarish, mahsulot qiymatini yaratish jarayonlarida qatnashish roliga e'tibor beriladi. SHunga binoan buyumlashgan mehnat xarajatlari alohida, jonli mehnat xarajatlari alohida ko'rsatiladi.

A. Buyumlashgan mehnat xarajatlari

I. Aylanma fondlar.

1. Xom ashyo va materiallar.
2. Yordamchi materiallari.
3. Yoqilg'i.
4. Ishlab chiqarish xizmatlari uchun to'lovlar.

II. Asosiy fondlar.

1. Amortizatsiya.
2. Tez eskiruvchi asosiy uskunalarning amortizatsiyasi.

B. Jonli mehnat xarajatlari:

1. Asosiy va qo'shimcha ish haqi.
2. Mehnat haqi.

V. Sof daromaddan ajratmalar.

1. Ijtimoiy sug'urta fondiga ajratmalar.
2. Mutaxassislar (kadrlar) tayyorlash uchun xarajatlar.
3. Uy-joy va kommunal xo'jalikda ko'rilgan zararni qoplash.

4. Qo'shimcha mahsulot xarajatlaridan to'lanadigan va mahsulot tannarxiga qo'shiladigan xarajatlar (investitsiyalar mahsuloti tannarxining iqtisodiy tarkibi).

Ishlab chiqarish faoliyatini nazorat qilish uchun qancha narsa ishlatilgani va nima uchun ishlatilganini bilish lozim. Bu vazifalar, xarajatlarni kalkulyasiya moddalarini bo'yicha guruhlash orqali amalga oshiriladi. Kalkulyasiya moddalarini bo'yicha investitsiyalar tannarxi to'g'ri va kompleks (bilvosita) xarajatlarga bo'linadi. To'g'ri xarajatlar to'g'ridan-to'g'ri mahsulotlarga qilingan xarajatlardir.

Kompleks xarajatlar esa butun ishlab chiqarishga tegishli bo'lib, ular, odatda, to'g'ri xarajatlarning mahsulot tannarxi salmog'iga qarab taqsimlanadi.

Investitsiyalar tannarxi tarkibi kalkulyasiya moddalarini bo'yicha quyidagilar kiradi:

I. To'g'ri xarajatlar.

1. Xom ashyo va matiriallar.
2. Sotib olingan yarimfabrikatlar.
3. Chiqindilar.
4. Turli shakldagi yoqilg'i.
5. Barcha turdagi elektr energiyasi.
6. Ishchilarning asosiy ish haqi.

II. Kompleks xarajatlar.

1. Ishchilarning qo'shimcha ish haqi.
2. Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar.
3. Ishlab chiqarishni tayyorlashtirish xarajatlari.
4. Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari.
5. Umumsex xarajatlari.
6. Umumkorxonalar xarajatlari.
7. Sifatsiz mahsulotlarni yo'qotish.
8. Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari.
9. Ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar.

8.3. Investitsiya loyihalarida tannarxi darajasi va dinamikasining statistik ko'rsatkichlari

Ma'lumki, tannarx dinamikasini tahlil qilishda juda ko'p xil va turli-tuman indekslar sistemasidan foydalanish mumkin. Lekin bular orasida muhimlari quyidagilardir:

1. Alohida indeks - bundan bir xil mahsulot ishlab chiqaradigan investitsiyalar korxonalarida yoki mahsulotning ayrim turlari bo'yicha dinamikasini hisoblashda foydalanilishi mumkin.

$$Z_{din} = Z_1 / Z_0$$

Z_1 - joriy davr investitsiyalar mahsuloti tannarxi. Z_0 - bazis davr investitsiyalar mahsuloti tannarxi.

2. Reja bajarilishi indeksi:

$$I_{reja} = Z_1 / Z_r$$

Z_p - investitsiyalar mahsuloti tannarxining reja bajarilishi.

3. Reja topshirilgan indeks:

$$Z_{din} = Z_p / Z_0$$

Bir xildagi mahsulot ishlab chiqaruvchi investitsiyalar korxonalarini bo'yicha taqqoslama tovar mahsuloti indekslari hisoblanadi. Taqqoslama tovar mahsulotiga ham bazis, hisobot davridagi ishlab chikarilgan investitsiyalar mahsuloti deyiladi. Bu investitsiyalar mahsuloti bo'yicha quyidagi umumiy indekslari hisoblanadi:

$$I_{din} = \sum Z_1 q_1 / \sum Z_0 q_1$$

Haqiqatda iqtisod qilingan miqdor:

$$E_{xak} = \sum Z_1 q_1 / \sum Z_0 q_1$$

2. Reja bajarilish indeksi:

$$I_{r,b} = \sum Z_1 q_1 / \sum Z_r q_1$$

Rejadan ortiqcha iqtisod qilingan miqdor:

$$E_{r,ort} = \sum Z_1 q_1 - \sum Z_r q_1$$

3. Reja topshirig'i indeksi:

$$I_r = \sum Z_r q_r / \sum Z_0 q_r$$

Rejalashtirilgan iqtisod summasi:

$$E_{reja} = \sum Z_r q_r - \sum Z_0 q_r$$

4. O'zgaruvchan tarkibli indeks:

$$I_{uzg.} = \sum Z_1 q_1 / q_1 : \sum Z_0 q_0 / q_0 = q Z_1 / Z_0.$$

Ma'lumki, bu indeksga bir vaqtda 2 ta omil ta'sir ko'rsatadi.

a) ayrim olingan investitsiyalar korxonalaridagi mahsulot tannarxining o'zgarishi;

b) joriy davrda va bazis davrga nisbatan yuz bergan struktura o'zgarishi.

Bu omillarning ta'sirini o'rganish uchun quyidagi doimiy tarkibli indeksi hisoblanadi:

$$I_{doim} = \frac{\sum Z_1 \cdot q_1}{\sum Z_0 \cdot q_1}$$

Bu omillarning ta'sirini o'rganish maqsadida struktura siljishli indeksi hisoblanadi.

$$I_{str} q_1 : I_{doim}$$

Bu formulalar asosida quyidagi misolni ko'rib chiqamiz:

Korxonalar	2017- yil		2018- yil	
	mahsulot miqdori q	mahsulot tannarxi, ming so'm Z	mahsulot miqdori q	mahsulot tannarxi, ming so'm Z
1	400	10	850	9
2	600	13	650	11

Topish kerak. 1). Individual indeks.

2). O'zgaruvchan tarkibli indeks.

3). Doimiy tarkibli indeks.

4). Struktura siljishli indeks.

Yechish: Individual indeks.

$$1) i_z = \frac{Z_1}{Z_0} = \frac{9}{10} = 0,9$$

$$2) i_z = \frac{Z_1}{Z_0} = \frac{11}{13} = 0,77$$

3. O'zgaruvchan tarkibli indeks.

$$I_{yuz} = \frac{\sum Z_1 q_1}{\sum q_1} : \frac{\sum Z_0 q_0}{\sum q_0} = \frac{9 \cdot 850 + 11 \cdot 650}{850 + 650} : \frac{10 \cdot 400 + 13 \cdot 600}{400 + 600} = \frac{14800}{1500} : \frac{11800}{1000} = 9,86 : 11,8 = 0,92 \text{ ёки } 92,0\%$$

4. Doimiy tarkibli indeks.

$$I_{doim} = \frac{\sum Z_1 q_1}{\sum Z_0 q_1} = \frac{9 \cdot 850 + 11 \cdot 650}{10 \cdot 850 + 13 \cdot 650} = \frac{14800}{16950} = 0,873 \text{ ёки } 87,3\%$$

5. Struktura siljishli indeks.

$$I_{cusp.} = I_{yuz} : I_{doim}$$

$$\Delta K = \sum q_1 t_1 - \sum q_1 t_0 = 14800 - 16950 = -2150$$

Investitsiyalar tannarxi darajasiga juda ko'p omillar ta'sir etadi. Asosiy omillarga quyidagilar kiradi.

- mehnat unumdorligining o'sishi;
- xom ashyo, material;
- yoqilg'i va elektro energiyalardan oqilona foydalanish.
- ishlab chiqarishda har xil braklarni va yo'qotishlarni bartaraf qilish;
- mehnat sarflari va boshqaruv xarajatlarini kamaytirish;
- asosiy fondlardan samarali foydalanish.

Investitsiyalar tannarxi darajasiga ta'sir etuvchi omillarni statistik indekslar yordamida baholash uchun quyidagi ko'rsatkichlar qo'llaniladi:

- moddiy xarajatlar indeksi;
- mahsulot birligiga sarf qilinadigan moddiy xarajatlar indeksi;
- baho indeksi.

1-omil: moddiy xarajatlar indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{\text{sx}} = \frac{\sum h_1 P_1 q_1}{\sum h_0 P_0 q_1}$$

2-omil: mahsulot birligiga sarf qilinadigan moddiy xarajatlar indeksi quyidagicha hisoblanadi:

$$I_{\text{m6}} = \frac{\sum h_1 P_0 q_1}{\sum h_0 P_0 q_1}$$

3-omil: baho indeksi quyidagicha hisoblandi:

$$I_p = \frac{\sum h_1 P_1 q_1}{\sum h_1 P_0 q_1}$$

$$I_{\text{xarajamat}} = I_{\text{m6}} \cdot I_p = \frac{\sum h_1 P_1 q_1}{\sum h_0 P_0 q_1} = \frac{\sum h_1 P_0 q_1}{\sum h_0 P_0 q_1} \cdot \frac{\sum h_1 P_1 q_1}{\sum h_1 P_0 q_1}$$

Bu yerda: h_1 va h_0 – davrlar bo'yicha mahsulot birligi sarf qilingan moddiy xarakat;

R_1 va R_0 – davr bo'yicha moddiy xarajatlarning birinchi bahosi;

q_1 - hisobot davridagi moddiy xarajatlar birligi.

Investitsiyalar tannarxi darajasiga bu omillardan tashqari ishchi kuchi sarfi ham ta'sir etadi. Bu ta'sirni aniqlash uchun quyidagi hisoblardan foydalaniladi:

$$I = I_t \cdot I_u = \left(\frac{T_1}{q_1} \div \frac{T_0}{q_0} \right) \cdot \left(\frac{\Phi_1}{T_1} \div \frac{\Phi_0}{T_0} \right)$$

Bu yerda: T_1 va T_0 – joriy va bazis davrlar bo'yicha ish vaqti sarflari;

F_1 va F_0 – joriy va bazis davrlar bo'yicha ish haqi fondlari.

Qisqacha xulosalar

Tannarx statistikasi vazifalarini aniqlashtirish investitsiyalarda mahsulot tannarxiga ta'sir etuvchi omillarni chuqur va har tomonlama o'rganishdan iboratdir. Investitsiyalarda mahsulotni rejalashtirish hajmini bajarish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish xarajatlarning umumiy miqdori o'tgan yilgi sarflardan tamomlangan ishlab chiqarish qiymati shaklida va joriy sarflardan kelgusi yil mahsulotlari uchun bo'ladigan xarajatlarni chiqarib tashlashdan iborat. Mahsulot tannarxini kamaytirish uchun mehnat unumdorligini oshirish, asosiy fondlardan

samarali foydalanish, material sarflarini kamaytirish va ishlab chiqarishda tejamkorlikka qat'iy rioya qilish zarur.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Investitsiyalarda mahsulot tannarxining shakli qanday tuziladi?
2. Investitsiyalar tannarxining nechta turi bor?
3. Investitsiyalar tannarxining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
4. Nima uchun tannarx dinamikasini aniqlashda indeks usulidan foydalaniladi?
5. Investitsiyalar tannarxiga qanday omillar ta'sir etadi?

IX bob. INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI INDEKS TAHLIL

ASOSIDA BAHOLASH.

9.1. Loyiha-qidiruv faoliyatining obyekti va statistika tashkilotlarininloyiha-qidiruv faoliyatida muhimligi

9.2. Loyiha mahsuloti va uning tayyorlanishi to'g'risida tushuncha

9.3. Loyiha mahsulotlari hajmini hisoblovchi ko'rsatkichlar tizimi

9.1. Loyiha-qidiruv faoliyatining obyekti va statistika tashkilotlarining loyiha-qidiruv faoliyatida muhimligi

9.1. Loyiha-qidiruv faoliyatining obyekti va statistika tashkilotlarininloyiha-qidiruv faoliyatida muhimligi

Investitsiyalarda yangi korxonalar binolarini loyihalashtirish kapital investitsiyalarning muhim vazifasi hisoblanadi.

Kapital investitsiyalar statistikasi loyiha-qidiruv faoliyatini o'zining muhim obyekti sifatida o'rganadi.

O'z navbatida, bu tarmoq tarkibida ish jarayoni va natijasidan qidiruv va loyiha-smeta faoliyatini ajratib ko'rsatish mumkin.

Loyiha-qidiruv faoliyati statistikasi quyidagi muhim vazifalarni o'z ichiga oladi: loyiha-qidiruv tashkilotlari tarkibi, soni, moddiy-texnika bazasi, loyiha-qidiruv tashkilotlari mahsulotlari hajmini aniqlash, loyiha-qidiruv mahsuloti rejasi bajarilishiga baho berish, loyiha-qidiruv tashkilotlaridagi ishchilar va mehnat resurslari tarkibini o'rganish, loyiha-qidiruv mahsuloti tannarxi va moliyaviy holatini o'rganish.

Loyiha-qidiruv faoliyati kapital investitsiyalari uchun loyihalashtirish va qidiruvga asoslanadi. Uning asosiy vazifasi:

- investitsiyalar loyihalarini ishlab chiqishdan;
- muhandislik-qidiruv ishlarini olib borishdan;
- qidiruv va loyihalashtirish ishlarini kompleks olib borishdan iborat.

Loyiha-qidiruv tashkilotlarining tarmoqlar yo'nalishi bo'yicha tarkibida alohida mayda tarmoqlari mavjud. Masalan, kimyo va metallurgiya korxonalarini

loyihalashtirish.

Qishloq xo'jaligi, turarjoy binolari, madaniy obyektlar va hokazalar.

Texnologik yo'nalish bo'yicha loyihalashtirish institutlari.

Masalan, arxitektura-investitsiyalari, sanoat texnologik,suv-issiqlik ta'minoti va hokaza.

Loyiha-qidiruvi tashkilotlari tarmoq va texnologik yo'nalishlar amaliyotda bir qancha guruh shaklida bo'ladi.

1. Guruh tashkilotlari loyiha-qidiruv tarmoqlari – iqtisodiyotningqaysi bir tarmog'ida korxonalar loyihasing texnologik qismini bajaruvchi tarmoqlardir. Masshtabi bo'yicha bular yirik tashkilotlar hisoblanadi. Ularning tarkibida bir qancha filiallari va unga bo'ysinuvchi tashkilotlari bo'ladi.

2. Guruh-investitsiyalarga taaluqli bo'lgan loyihalashtirish tashkilotlari. Bunday tashkilotlar tarkibida hududlari chegaralangan loyihalashtirish tashkilotlari sanoatlararo bog'lanishni ta'minlaydi.

3. Guruh tashkilotlari xalq xo'jaligida hududlar bo'yicha kompleks ishlarni olib boradi.

Loyiha-qidiruv tashkilotlarining quyidagi turlari mavjud:

- davlat;
- kooperativ;
- umumiy.

Loyiha-qidiruv tashkilotlari statistik kuzatishning obyekti hisoblanadi. Ularning faoliyatini svodkalash va guruhlashda tahlil qilib ko'rish mumkin.

9.2. Loyiha mahsuloti va uning tayyorlanishi to'g'risida tushuncha

Loyiha mahsuloti statistikasining asosiy vazifasiga quyidagilar kiradi: har bir loyiha va qidiruv tashkilotlari bo'yicha mahsulot hajmini aniqlash; jami vazirliklar, tarmoqlar bo'yicha va hokazo;

Loyiha mahsuloti bo'yicha reja bajarilishiga baho berish va tahlil qilish; loyiha mahsuloti hajmi dinamikasiga tavsif berish va uning o'zgarishiga ta'sir qiluvchi omillarni tahlil qilish; yaratilayotgan loyihaning sifati va texnik holatini

o'rganish, loyiha mahsuloti haqida to'g'ri ma'lumot olish uchun:

1. Loyiha mahsuloti tarkibini aniqlash;
2. Loyiha mahsulotiga aniq ta'rif berish;
3. Loyiha mahsulotining tayyorlov holatini o'rganish;
4. Loyiha mahsuloti hajmini o'lchash usullarini topish;
5. Loyiha mahsulotining natural tuzilishini ko'rib chiqamiz.

Yuqorida aytib o'tganimizdek, u o'rganilayotgan tarmoqdagi qidiruv ishlari va mustaqil loyiha ishlarini o'z ichiga oladi.

Investitsiyalar joyi haqida qidiruv faoliyatida mahsulot uchun muhandis-texnik ma'lumotlarga ega bo'ladi, ya'ni yangi korxonalar, bino, inshootlarning loyihasini qayta ishlash uchun.

Kelajakda investitsiyalar joyidagi qidiruv ishlari tarkibida dala ishlari ajralib turadi.

Investitsiyalarning aniq joyi uchun metrologik, geologik, topografik gidrologik sharoitlarini hisobga olish shart.

Loyiha ishlari qidiruv-loyiha faoliyati yakuniy mahsulotning loyihasini yaratish bilan tugallanadi. Loyihada texnik hujjatlar kompleksi, ishlab chiqarish komplekslari va alohida obyektlar hamda investitsiyalarning smeta bahosi haqidagi iqtisodiy hujjatlar va ularning iqtisodiy holati aks ettiriladi.

Loyihalashtirish amaliyotda individual va ko'p xilli loyihaga bo'linadi.

Individual loyihalar bir marta qo'llanishga mo'ljallanadi va odatda, kapital qo'yilmalar hisobiga moliyalashtiriladi.

Ko'p xilli loyihalar ko'p marta qo'llashga mo'ljallanadi va aniq investitsiyalar bilan aloqador bo'lmaydi. Bular davlat byudjeti hisobidan moliyalashtiriladi.

Loyiha hujjatlari tarkibida bir qancha mustaqil hujjatlar bo'ladi:

Loyihaning texnologik qismi (mahsulotning texnologik jarayoni, ishlab chiqarish va boshqa anjomlarga va hokazo tavsif beradi);

Loyihaning investitsiyalar qismi (binolar va inshootlarni o'lchash, suv ta'minotining sxemalari, elektr ta'minoti va hokazo);

9.3. Loyiha mahsulotlari hajmini hisoblovchi ko'rsatkichlar tizimi

Loyihaning iqtisodiy qismi (investitsiyalarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichi va kelajakda obyektlarning ekspluatatsiyasi, investitsiyalaridagi smeta).

Loyihaning iqtisodiy qismida investitsiyalardagi smeta muhim hujjat hisoblanadi. Bunda loyihalashtiriladigan va kelajakdagi investitsiyalar korxonalarining smeta bahosi, bino va inshootlari investitsiyalarining bahosi aniqlanadi.

Smeta bahosini to'g'ri aniqlash kapital investitsiyalarni yaratish va rejalashtirish uchun muhim hisoblanadi. Yuqorida hisoblangan loyiha mahsulotlari quyidagilarga bog'liq: 1-material baholari, ishchilar tomonidan tashkilotlarda olib borilgan ishlar. 2-mahsulot loyiha va qidiruv ishlarining yakuni hisoblanadi. 3-hisobimizda kursatilganidek, bu to'g'ri natijadir. U loyihani yaratish bilan yakunlanadi. 4-foydali natija, loyiha mahsuloti o'rnatilgan texnik holatga javob beradi. Loyiha mahsulotining hajmini aniq hisoblash uchun uning tayyor mahsulotdagi barcha holatlarini hisobga olish kerak.

Bu maqsadda mahsulotning quyidagi turlari hisobga olinadi:

Loyihaning tugallanmagan qismi tugallanmagan loyiha va qidiruv ishlarining hajmi bilan xarakterlanadi.

Loyiha mahsulotining tayyorligi to'g'risida muayyan tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi:

9.3.1-sxema

LOYIHA MAHSULOTI	
Tugallangan loyiha va ishlar	Tugallanmagan loyiha va ishlar
Loyiha va ishlarining tugallanmagan qismi	Loyiha va ishlarining tugallanmagan qismi
Tugallanmagan qism va boshqa ishlar	Loyihaning tugallanmagan qismi

Qisqacha xulosalar

Yangi inshootlarni loyihalashtirish loyiha-qidiruv faoliyatining asosi hisoblanadi. Loyiha-qidiruv faoliyati ko'rinishlari, loyihaning texnologik qismini takomillashtirish, smeta bahosini to'g'ri aniqlash kabi masalalar loyiha-qidiruv faoliyati statistikasida o'rganiladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Loyiha-qidiruv faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
2. Loyiha mahsuloti nima?
3. Loyiha-qidiruv faoliyati statistikasining vazifalari nimalardan iborat?
4. Loyiha mahsuloti to'g'risida ma'lumot olish uchun nimalarga e'tibor beriladi?
5. Samara bahosi qanday usullar yordamida to'g'ri aniqlanadi?

X bob. INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI STATISTIK BAHOLASH USLUBIYATI VA UNI OSHIRISH IMKONIYATLARI.

- 10.1. To'la mehnat xarajatlari va to'la fondtalab koeffitsientlarini hisoblash
- 10.2. Tarmoqlararo rejali balans tuzish
- 10.3. Yalpi mahsulot hajmini aniqlash

10.1. To'la mehnat xarajatlari va to'la fondtalab koeffitsientlarini hisoblash

Matritsali model tarmoqlararo balans usulining takomillashtirilgan usulidir. Bu modelni qo'llab, iqtisodiyot rivojlanishining ko'p variantli hisob-kitoblarini amalga oshirish, optimal tarmoqlararo aloqani takomillashtirish va muvofiqlashtirish mumkin.

Tarmoqlararo balans matritsali modelining tuzilishi va mazmuni nazariy jihatdan bo'limlar tavsianomasi (xususiy), chiziqli tenglamalar tizimi ko'rinishida asosiy bog'lanishlar orqali bayon etilgan.

Matritsali modellar asosida yotgan asosiy munosabatlar – bu, yalpi va pirvard mahsulot o'rtasidagi bog'lanishlardir. Bu bog'lanishlar quyidagi ko'rinishida bo'ladi:

$$X_i = \sum_{j=1}^n a_{ij} X_j + y_i; \quad i = \overline{1, u}$$

Bu yerda: X_i, Y_i – i tarmoqdagi yalpi va pirvard mahsulot; a_{ij} – i ishlab chiqaruvchi tarmoqning j iste'molchi tarmoqqa sarflagan bevosita moddiy xarajatlari koeffitsienti.

Moddiy xarajatlar koeffitsienti matritsali modellarda muhim rol o'ynaydi.

Tarmoqlar o'rtasida bevosita texnologik moddiy xarajat koeffitsientlari quyidagicha hisoblanadi: $a_{ij} = x_{ij} / X_j$, u erda tarmoqlararo oqimlar x_{ij} q $a_{ij} X_j$ orqali topiladi.

To'la xarajat koeffitsientlari matritsasi hisoblangan $a = \{ a_{ij} \}$ matritsasi (bevosita moddiy xarajat koeffitsientlari yordamida) quyidagi

ifodalar orqali hisoblanadi: A q $\{ a_{ij} \}$ q $(E - a)$

Bu yerda: A, a - to'la va bevosita moddiy xarajat koeffitsienti matritsalarini.
To'la moddiy xarajatlar koeffitsienti matritsasi yordamida rejalangan pirovard mahsulotning turli xil variantlari uchun yalpi mahsulotni hisoblash mumkin:

$XQ A \cdot U$

Tarmoq darajasidagi yalpi mahsulotning qiymat tartibi:

$$X_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} X_i + V_j + m_j; \quad j = \overline{1, n}, \quad i = \overline{1, n}$$

Bu yerda: V_j - j - iste'mol qiluvchi tarmoqning mehnat haqi;

m_j - j - tarmoqning sof daromadi.

V, Q m_j - j - tarmoqning sof mahsuloti; j - tarmoqning sof mahsuloti ko'rinishini tenglamalar tizimi yordamida aniqlash mumkin:

$$V_j + m_j = x_j - \sum_{i=1}^n a_{ij} \cdot x_j$$

Pirovard mahsulot (u) berilganda, to'la va bevosita xarajat koeffitsientlari, yalpi va sof mahsulot hajmini tajribada masalalar echish orqali o'rganish mumkin.

Mahsulotning bir birlikka sarflangan jonli mehnat xarajatlari koeffitsientlari iste'mol qiluvchi tarmoqning yalpi mahsuloti bilan sarflangan umumiy mehnat xarajatlari nisbatidan kelib chiqadi.

$$t_i = \frac{L_j}{x_j}$$

Bu yerda: L_j - iste'mol qiluvchi tarmoqning umumiy mehnat xarajatlari;

t_j - tarmoqda bir birlik mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan jonli mehnat xarajatlari koeffitsientlari.

To'la mehnat xarajat koeffitsientlari quyidagi ko'rinishida bo'ladi:

$$T_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} T_i + t_j \quad \text{ёки} \quad T_j = \sum_{i=1}^n A_{ij} \cdot t_i$$

Bevosita fond koeffitsientlari j - iste'mol qiluvchi tarmoqning yalpi mahsuloti hajmini asosiy fondlarning umumiy xarajatlariga bo'lib topiladi va quyidagi ko'rinishida bo'ladi:

$$f_j = \frac{\Phi}{x_j}$$

Bu yerda: F_j - j - tarmoq asosiy fondlarining umumiy darajasi; f_j - j - tarmi; f_j - j - tarmoq bevosita fond talabligi koeffitsientlari.

To'la fond talabligi koeffitsientlari quyidagicha aniqlanadi:

$$F_j = \sum_{i=1}^n a_{ij} F_i + f_j, \quad j = \overline{1, n}, \quad i = \overline{1, n} \quad \text{ёки} \quad F_j = \sum_{i=1}^n A_{ij} f_i$$

Yuqoridagi formulalarga asosan masalalar echamiz.

1-masala. Iqtisodiyotning tarmoqlararo hisobot balansi (9-jadval) va reja davridagi pirovard mahsulot hajmi.

10.1.1-jadval

Ishlab chiqaruvchi tarmoqlar	Iste'mol qiluvchi tarmoqlar			Mahsulot (ming sum)	
	1	2	3	pirovard mah-t	yalpi mah-t
1	36	44	9	11	100
2	20	11	0	79	110
3	10	22	18	40	90
Asosiy i.ch fondlarining qiymati yoki bahosi (ming so'm)	200	275	135		
Mehnat xarajatlari, kishi-soat	150	220	99		
Yalpi mahsulot (ming so'm)	100	110	90		

Berilgan: $Y_{rej}=(80, 20, 60)$. SHular asosida quyidagilar hisoblansin:

1. Bevosita va to'la moddiy xarajatlarning koeffitsientlari topilsin va ularning iqtisodiy mohiyati aniqlansin;
2. Pirovard mahsulot hajmi ma'lum bo'lganda rejalangan davrda ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot hajmini aniqlang;
3. Tarmoqlarning sof mahsulot hajmini;
4. Mahsulot bir birligining bevosita va to'la fondtalabliligi ser- mehnatligi koeffitsientlari;
5. Mahsulot bir birligining bevosita va to'la fondtalabliligi koeffitsientlari;
6. Tegishli tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarilishi uchun zarur bo'lgan mehnat va asosiy ishlab chiqarish fondlarining miqdori;
7. Rejalashtiriladigan davrdagi tarmoqlararo balans tuzilsin. Bevosita va to'la moddiy xarajati koeffitsientlarini hisoblash:

a) Bevosita moddiy xarajat koeffitsientlarini hisoblash quyidagicha aniqlanadi:

$$\begin{aligned} a_{11} &= X_{11}/X_1 = 36/100 = 0,3; & a_{21} &= X_{21}/X_1 = 20/100 = 0,2; \\ a_{31} &= X_{11}/X_1 = 10/100 = 0,1; & a_{12} &= X_{12}/X_2 = 44/110 = 0,4; \\ a_{22} &= X_{22}/X_2 = 11/110 = 0,1; & a_{32} &= X_{32}/X_2 = 22/110 = 0,2; \\ a_{13} &= X_{17}/X_3 = 9/90 = 0,1; & a_{23} &= X_{23}/X_3 = 0/90 = 0; \\ a_{33} &= X_{33}/X_3 = 18/90 = 0,2; \end{aligned}$$

Natijada bevosita moddiy xarajat koeffitsientlarini matritsa ko'rinishida quyidagicha ifodalash mumkin:

$$a = \begin{pmatrix} 0,3 & 0,4 & 0,1 \\ 0,2 & 0,1 & 0 \\ 0,1 & 0,2 & 0,2 \end{pmatrix}$$

b) To'la moddiy xarajat koeffitsientlarini hisoblash. To'la moddiy xarajat koeffitsientlarini aniqlashda ko'pincha teskari matritsa va Jordano - Gauss usullari

qo'llaniladi. SHuning uchun berilgan masalaning to'la moddiy xarajat koeffitsientlarini aniqlashda ikki xil usulni qo'llaymiz:

I. TESKARI MATRITSA USULI

1. Birinchi usul bilan to'la moddiy xarajat koeffitsientlarini aniqlash uchun yukorida topilgan $a = \{ a_{ij} \}$ matritsaga asosan $A = (E-a)^{-1}$ matritsaning elementlarini topish kerak. Buning uchun oldin $(E-a)$ matritsa elementlarining qiymatlarini topamiz, so'ngra $(E-a)$ - ning determinantini hisoblaymiz.

Echish:

$$E - a = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 0,3 & 0,4 & 0,1 \\ 0,2 & 0,1 & 0 \\ 0,1 & 0,2 & 0,2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,7 & -0,4 & -0,1 \\ -0,2 & 0,9 & -0 \\ -0,1 & -0,2 & 0,8 \end{pmatrix};$$

Endi $(E-a)$ – determinantni hisoblaymiz:

$$|\Delta| = |E - a| = 0,7(-1) \begin{vmatrix} 0,9 & 0 \\ -0,2 & 0,8 \end{vmatrix} - 0,4(-1) \begin{vmatrix} 0,2 & 0 \\ 0,1 & 0,8 \end{vmatrix} - 0,1(-1) \begin{vmatrix} -0,2 & 0,9 \\ -0,1 & -0,2 \end{vmatrix} = 0,7 \cdot 0,72 - 0,4 \cdot 0,16 - 0,1 \cdot 0,13 = 0,504 - 0,064 - 0,013 = 0,504 - 0,077 = 0,427;$$

$|\Delta| = |E - a| = 0,427$ bo'ladi.

Demak, $|E-a|$ matritsaning barcha elementlarini topish uchun algebraik to'lduruvchilarni hisoblaymiz va uni T_{ij} bilan belgilaymiz:

$$T_{11} = (-1) \begin{vmatrix} 0,9 & 0 \\ -0,2 & 0,8 \end{vmatrix} = 0,72; \quad T_{12} = -1 \begin{vmatrix} -0,2 & 0 \\ -0,1 & 0,8 \end{vmatrix} = 0,16$$

$$T_{13} = (-1) \begin{vmatrix} -0,2 & 0,9 \\ -0,1 & -0,2 \end{vmatrix} = 0,04 + 0,04 = 0,08;$$

$$T_{21} = (-1) \begin{vmatrix} -0,4 & -0,1 \\ -0,2 & 0,8 \end{vmatrix} = 0,32 + 0,02 = 0,34;$$

$$T_{22} = (-1) \begin{vmatrix} 0,7 & -0,1 \\ -0 & 0,8 \end{vmatrix} = 0,56 - 0,01 = 0,55;$$

$$T_{31} = (-1) \begin{vmatrix} -0,4 & -0,1 \\ 0,9 & 0 \end{vmatrix} = 0,09;$$

$$T_{31} = (-1) \begin{vmatrix} -0,4 & -0,1 \\ 0,9 & 0 \end{vmatrix} = 0,09;$$

$$T_{32} = (-1) \begin{vmatrix} 0,7 & -0,1 \\ -0,2 & 0 \end{vmatrix} = 0,02;$$

$$T_{33} = (-1) \begin{vmatrix} 0,7 & -0,4 \\ -0,2 & 0,9 \end{vmatrix} = 0,63 - 0,08 = 0,55;$$

Hisoblab chiqilgan algebraik to'ldiruvchilarni matritsa ko'rinishida T orqali ifodalaymiz:

$$T = \begin{pmatrix} 0,72 & 0,16 & 0,13 \\ 0,34 & 0,55 & 0,18 \\ 0,09 & 0,02 & 0,55 \end{pmatrix}$$

Hosil bo'lgan (T) matritsani transponlaymiz:

$$(E - a) = \begin{pmatrix} 0,72 & 0,34 & 0,09 \\ 0,16 & 0,55 & 0,02 \\ 0,13 & 0,18 & 0,55 \end{pmatrix}$$

Natijada shu formulaga asosan

$A \cdot q (E-a) \cdot q^{-1} = 1 / (E-a) \cdot (E-a)^{-1}$ teskari bo'lgan matritsa elementlarining qiymatlarini topamiz.

$$A = 1/0,427 \begin{pmatrix} 0,72 & 0,34 & 0,09 \\ 0,16 & 0,55 & 0,02 \\ 0,13 & 0,18 & 0,55 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,2107 \\ 0,3747 & 1,2880 & 0,0468 \\ 0,3044 & 0,4215 & 1,2880 \end{pmatrix}$$

natijada, $A = (E - a)^{-1} = \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,2107 \\ 0,3747 & 1,2880 & 0,0468 \\ 0,3044 & 0,4215 & 1,2880 \end{pmatrix}$ ko'rinishidagi matritsa ifodalandi.

Topilgan (A) matritsa elementlari qiymatlari to'la moddiy xarajat koeffitsientlarining teskari matritsa usuli bilan aniqlanadi.

II Jordanoo - Gauss Usuli.

To'la moddiy xarajat koeffitsientlarining ikkinchi usul Jordano - Gauss usuli bilan ham aniqlash mumkin. Buning uchun quyidagilarni beramiz:

$$Xq \cdot Xq; EXq \cdot Xq;$$

$$(E-a) \cdot Xq \cdot u; Xq \cdot (E-a)^{-1} \cdot u; A \cdot q (E-a)^{-1};$$

$$(E - a|E) = \left(\begin{array}{ccc|ccc} 0,7 & 0,4 & -0,1 & 1 & 1 & 0 \\ -0,2 & 0,9 & 0 & 0 & 1 & 0 \\ -0,1 & -0,2 & 0,8 & 0 & 0 & 1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{ccc|ccc} 1 & -0,571 & -0,143 & 1,428 & 0 & 0 \\ 0 & 0,786 & -0,29 & 0,286 & 1 & 0 \\ 0 & -0,257 & 0,786 & 0,143 & 0 & 1 \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{ccc|ccc} 1 & 0 & -0,164 & 1,636 & 0,726 & 0 \\ 0 & 1 & -0,037 & 0,364 & 1,272 & 0 \\ 0 & 0 & 0,776 & 0,2362 & 0,327 & 1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{ccc|ccc} 1 & 0 & 0 & 1,6858 & 0,7956 & 0,211 \\ 0 & 1 & 0 & 0,3752 & 0,2876 & 0,0468 \\ 0 & 0 & 1 & 0,3041 & 0,421 & 1,288 \end{array} \right)$$

$$A = \{A_g\} = (E - a)^{-1} = (1,686)$$

Shunday qilib, to'la moddiy xarajat koeffitsientlarining matritsasini

quyidagicha ifodalaymiz:

$$A = \{A_g\} = (E - a)^{-1} = \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,21 \\ 0,375 & 1,288 & 0,047 \\ 0,3041 & 0,421 & 1,288 \end{pmatrix}$$

Demak, xulosa qilib aytganimizda ikki xil usul bilan topilgan A q ($E - a$) matritsa elementlarining qiymatlari bir birlik mahsulotni ishlab chiqarishi kerak va taqsimlash uchun sariflangan to'la moddiy xarajatlardir.

A q $\{A_{ij}\}$ va a q $\{a_{ij}\}$ matritsalarini taqqoslaganda a q $\{a_{ij}\}$ matritsaning hamma elementlarini A q $\{A_{ij}\}$ matritsaning elementlaridan farqlab, birdan kichikligi va a q $\{a_{ij}\}$ matritsada a_{23} elementi nolga teng (a_{23} q 0) **(2-tarmoq mahsuloti 3-tarmoqda iste'mol qilinmaydi)**, to'la moddiy xarajatlar A q $\{A_{ij}\}$ matritsasida esa nolga teng element yuqligiga pirovard mahsulotini ishlab chiqarish uchun 3-tarmoqda boshqa tarmoq mahsulotlar ishlatiladi. Bunga e'tibor berish kerak.

2. Berilgan pirovard mahsulot u_i buyicha hisobot davrida tarmoqning yalpi ishlab chiqarish xajmi X_i - ni aniqlash.

X_i - ni aniqlashda (1.1) ko'rinishidagi tarmoqlararo balansda mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqsimlashning chiziqli ko'rinishidagi iqtisodiy-matematik modeli yoki (1.2) orqali ifodalovchi tarmoqlararo balansda mahsulotlarni ishlab chiqarish va taqsimlashning matritsa ko'rinishidagi modeli ishlatiladi.

(1.1) ga asosan quyidagi tenglamalar tizimini tuzamiz:

$$\begin{cases} X_1 = 0,7X_1 + 0,4X_2 + 0,1X_3 + 80 \\ X_2 = 0,2X_1 + 0,1X_2 + 0X_3 + 20 \\ X_3 = 0,1X_1 + 0,2X_2 + 0,8X_3 + 60 \end{cases}$$

Tuzilgan tenglamalar tizimida pirovard mahsulotni tenglamaning o'ng tomonida qoldirib, tenglamalar tizimining quyidagi ko'rinishini yozamiz:

Tuzilgan tenglamalar tizimi asosida yalpi mahsulotni topish uchun Gauss, Kramer, Jordan-Gauss va boshqa usullarni ham qo'llash mumkin.

a). Kramer usuli bo'yicha echish:

Kramer usuli buyicha echish uchun tenglamalar tizimining determinantlarini topamiz:

$$|\Delta| = \begin{vmatrix} 0,7 & -0,4 & -0,1 \\ -0,2 & 0,9 & 0 \\ -0,1 & -0,2 & -0,8 \end{vmatrix}; \quad |\Delta_1| = \begin{vmatrix} 80 & -0,4 & -0,1 \\ 20 & 0,9 & 0 \\ 60 & -0,2 & 0,8 \end{vmatrix}$$

$$|\Delta_2| = \begin{vmatrix} 0,7 & 80 & -0,1 \\ -0,2 & 20 & 0 \\ -0,1 & 60 & 0,8 \end{vmatrix}; \quad |\Delta_3| = \begin{vmatrix} 0,7 & -0,4 & 80 \\ -0,2 & 0,9 & 20 \\ -0,1 & -0,2 & 60 \end{vmatrix};$$

Topilgan $|\Delta|$, $|\Delta_1|$, $|\Delta_2|$ va $|\Delta_3|$ larini echamiz:

$$|\Delta| = (-1)0,7 \begin{vmatrix} 0,9 & 0 \\ -0,2 & 0,8 \end{vmatrix} - 0,4(-1) \begin{vmatrix} -0,2 & 0 \\ -0,1 & 0,8 \end{vmatrix} - 0,1(-1) \begin{vmatrix} -0,2 & 0,9 \\ 0,1 & -0,2 \end{vmatrix} = 0,7 \cdot 0,72 - 0,4 \cdot 0,16 - 0,1 \cdot 0,13 = 0,427$$

$$|\Delta_1| = \begin{vmatrix} 80 & -0,4 & -0,1 \\ 20 & 0,9 & 0 \\ 60 & -0,2 & 0,8 \end{vmatrix} = 69,8; \quad |\Delta_2| = \begin{vmatrix} 0,7 & 80 & -0,1 \\ -0,2 & 20 & 0 \\ -0,1 & 60 & 0,8 \end{vmatrix} = 25,0$$

$$|\Delta_3| = \begin{vmatrix} 0,7 & -0,4 & 80 \\ -0,2 & 0,9 & 20 \\ -0,1 & -0,2 & 60 \end{vmatrix} = 47 \quad X_1 = |\Delta_1|/|\Delta|, \quad X_2 = |\Delta_2|/|\Delta|, \quad X_3 = |\Delta_3|/|\Delta|$$

Demak, Kramer formulasiga asosan yalpi mahsulotning hajmini topamiz:

$$X_1 - 163,466; \quad X_2 - 58,5; \quad X_3 - 110$$

b). Agar (1.2) tenglamadan va X_i q $\sum A_{ij} X_j$, iqj formuladan foydalansak, quyidagi natijani olamiz:

$$X = \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,211 \\ 0,375 & 1,288 & 0,047 \\ 0,304 & 0,421 & 1,288 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 80 \\ 20 \\ 60 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 163,466 \\ 58,5 \\ 110,0 \end{pmatrix}$$

$$\begin{aligned} \text{ёку } X_1 &= 1,686 \cdot 80 + 0,796 \cdot 20 + 0,211 \cdot 60 = 134,8 + 15,92 + 12,66 = 163,5 \\ X_2 &= 0,375 \cdot 80 + 1,288 \cdot 20 + 0,047 \cdot 60 = 30 + 25,76 + 2,82 = 58,5 \\ X_3 &= 0,304 \cdot 80 + 0,421 \cdot 20 + 1,288 \cdot 60 = 24,32 + 8,42 + 77,28 = 110,0 \end{aligned}$$

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi usullar yordamida topilgan yalpi mahsulotlarning hajmi bir - biriga tengdir: $X_1 = 163,5$; $X_2 = 58,5$; $X_3 = 110,0$.

3. Tarmoqlararo sof mahsulot hajmini aniqlaymiz:

Sof mahsulot birinchi tarmoq uchun:

$$V_1 + m_1 = X_1 - \sum a_{ij} X_j = 163,5 - (0,3 \cdot 163,5 + 0,2 \cdot 163,5 + 0,1 \cdot 163,5) = 65,4;$$

Ikkinchi tarmoq uchun:

$$V_2 + m_2 = X_2 - \sum a_{i2} X_j = 58,5 - 0,4 \cdot 58,5 - 0,1 \cdot 58,5 - 0,2 \cdot 58,5 = 17,6;$$

Uchinchi tarmoq uchun:

$$V_3 + m_3 = X_3 - \sum a_{i3} X_j = 110 - (0,1 \cdot 110 + 0,2 \cdot 110 + 0,2 \cdot 110) = 77$$

4. Mahsulot bir birligining bevosita va to'la sermehnatlilik koeffitsientlarini aniqlaymiz:

a). Bevosita sermehnatlilik koeffitsientlari:

$$t_1 \text{ q } L/X_1 \text{ q } 150/100 \text{ q } 1,5; \quad t_2 \text{ q } L_2/X_2 \text{ q } 220/110 \text{ q } 2,0; \quad t_3 \text{ q } L_3/X_3 \text{ q } 99/90 \text{ q } 1,1$$

b). To'la sermehnatlilik koeffitsientlari (1,4) va (1,5) tenglamalar tizimlari yordamida aniqlanishi mumkin.

(1,4) - tenglamalar tizimini tuzamiz:

$$\begin{cases} T_1 = 0,3T_1 + 0,2T_2 + 0,1T_3 + 1,5 \\ T_2 = 0,4T_1 + 0,1T_2 + 0,2T_3 + 2,0 \\ T_3 = 0,1T_1 + 0T_2 + 0,2T_3 + 1,1 \end{cases}$$

Bu sistemani echib, har bir tarmoqning to'la sermehnatlilik koeffitsientlarini hosil qilamiz: T_1 q $t_1 A_1$; T_2 q $t_2 A_2$; T_3 q $t_3 A_3$. To'la moddiy xarajatlar matritsasidan foydalanib, mehnatning to'la xarajat koeffitsientlarini hisoblaymiz:

$$T_j = t \cdot A = (1,5; 2,0; 1,1) \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,211 \\ 0,375 & 1,288 & 0,047 \\ 0,304 & 0,421 & 1,288 \end{pmatrix} = (3,613 \quad 4,233 \quad 1,827)$$

5. Tarmoqlar mahsulot bir birligining to'g'ri fond va to'la fond- talabliligi koeffitsientlarini aniqlash:

a) To'g'ri fond talabliligi koeffitsientlari quyidagicha aniqlanadi: f_1 q f/x_1 q $200/100$ q $2,0$; f_2 q f_2/x_2 q $275/110$ q $2,5$; $f_3 = f_3/x_3$ $135/90$ q $1,5$

b) To'la fondtalabliligi koeffitsientlarini (1,6) (1,7) tenglamalar tizimlar yordamida hisoblaymiz. (1,6) tenglamalar tizimini tuzamiz:

$$\begin{cases} F_1 = 0,3F_1 + 0,2F_2 + 0,1F_3 + 2,0 \\ F_2 = 0,4F_1 + 0,1F_2 + 0,2F_3 + 2,5 \\ F_3 = 0,1F_1 + 0F_2 + 0,2F_3 + 1,5 \end{cases}$$

Tizimni echib quyidagi natijani olamiz:

$$F_1 \text{ q } 4,76 \quad F_2 \text{ q } 5,44 \quad F_3 \text{ q } 1,47$$

(1,7) tenglikni qo'llab quyidagi hisoblashni amalga oshiramiz:

$$F = f \cdot A = (2,0; 2,5; 1,5) \begin{pmatrix} 1,686 & 0,796 & 0,211 \\ 0,375 & 1,288 & 0,047 \\ 0,304 & 0,421 & 1,288 \end{pmatrix} = (4,756; 5,443; 3,471);$$

6. Tegishli tarmoqlarda mahsulot ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan mehnat va asosiy ishlab chiqarish fondlarining miqdorini aniqlash:

a) Yalpi ishlab chiqarishga mutanosib bo'lgan mehnat xarajatlari hajmini tarmoqlar bo'yicha mos ravishda aniqlash:

$$L_1 = t_1 X_1 = 1,5 \cdot 163,5 = 245,25$$

$$L_2 = t_2 X_2 = 2,0 \cdot 58,5 = 117,0$$

$$L_3 = t_3 X_3 = 1,1 \cdot 110,0 = 121,0$$

b) Asosiy fondlar hajmini aniqlash:

$$F_1 = f_1 X_1 = 2 \cdot 163,5 = 327,0$$

$$F_2 = f_2 X_2 = 2,5 \cdot 58,5 = 146,25$$

$$F_3 = f_3 X_3 = 1,5 \cdot 110,0 = 165,0$$

7. Rejali tarmoqlararo balansning oqimlari quyidagi $X_{ij} = a_{ij} X_j$ formula bilan aniqlanadi, agar $i = j$ bo'lganda:

10.2. Tarmoqlararo rejali balans tuzish

Ishlab chiqarish tarmoqlari	Iste'mol qiluvchi tarmoqlar			Mahsulot (ming so'm)	
	1	2	3	pirovard mahsulot	yalpi mahsulot
1.	49,0	23,4	11	80	163,5
2.	32,7	5,8	0	20	58,5
3.	16,3	11,7	22	60	110,0
Sof mahsulot, ming so'm	65,4	17,6	77	-	-
Asosiy ishlab chiqarish fondlarining qiymatlari (bahosi), ming so'm.	327,0	14,6	165,0	-	-
Mehnat xarajatlari, ming kishi-soat.	245,25	117,0	121,0	-	-
Yalpi mahsulot, ming so'm.	163,4	58,5	110	-	-

TOPSHIRIQLAR

1- MASALA. Iqtisodning shartli ravishda: investitsiyalar, qishloq xo'jaligi, transport va h.k. ko'rinishidagi to'rtta tarmoqqa bo'linishi asosida to'g'ri xarajat koeffitsientlari matritsasi va pirovard mahsuloti berilgan bo'lsin:

$$a = \begin{pmatrix} 0,10 & 0,15 & 0,09 & 0,12 \\ 0,00 & 0,30 & 0,00 & 0,08 \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ 0,10 & 0,16 & 0,06 & 0,10 \\ 0,15 & 0,05 & 0,20 & 0,20 \end{pmatrix}; \quad y = \begin{pmatrix} 80 \\ 20 \\ 12 \\ 9 \end{pmatrix};$$

Tarmoqlar bo'yicha ishlab chiqarish hajmi va ishlab chiqarish vositasining tarmoqlararo oqimi hisoblanishi shart. Olingan natijalar balans tarkibiga sof mahsulot qatorlarining kiritilishi asosida ifodalansin.

2- MASALA. Boshlang'ich ma'lumotlarni 1-masaladan olib va berilgan

$U = (60, 30, 12, 9)$ pirovard mahsulot vektori bo'yicha eching.

3- MASALA. Boshlang'ich ma'lumotlarni 1- masaladan olib va berilgan $U = (70, 30, 12, 18)$ pirovard mahsulot vektori bo'yicha eching.

4- MASALA. Boshlang'ich ma'lumotlarni 1- masaladan olib va berilgan $U = (70, 30, 24, 18)$ pirovard mahsulot vektori bo'yicha Kramer usulini qo'llab eching,

5- MASALA. Moddiy xarajat koeffitsientlar matritsasi tarmoqlararo balansning hisobot ma'lumotlari bo'yicha bevosita olingan.

$$1. \begin{pmatrix} 0,9 & 0,8 & 0,1 \\ 0,0 & 0,27 & 0,34 \\ 0,4 & 0,7 & 0,4 \end{pmatrix} \quad 2. \begin{pmatrix} 0,3 & 0,45 & 0,1 \\ 1,0 & 0,2 & 0,1 \\ 0,12 & 0,7 & 0,2 \end{pmatrix}$$

$$3. \begin{pmatrix} 0,1 & 0,6 & 0,3 \\ 0,8 & 0,6 & 0,0 \\ 0,4 & 0,17 & 0,2 \end{pmatrix} \quad 4. \begin{pmatrix} 0,3 & 0,3 & 0,3 \\ 0,25 & 0,2 & 0,2 \\ 0,2 & 0,1 & 0,16 \end{pmatrix}$$

$$5. \begin{pmatrix} 0,2 & 0,1 & 0,2 \\ 0,4 & 0,2 & 0,3 \\ 0,1 & 0,4 & 0,1 \end{pmatrix} \quad 6. \begin{pmatrix} 0,23 & 0,27 & 0,23 \\ 0,17 & 0 & 0,19 \\ 0,18 & 0,1 & 0,07 \end{pmatrix}$$

Talab: Matritsalarining istalgan usuli orqali to'la moddiy xarajat koeffitsientlarining matritsalarini hisoblash kerak.

6-MASALA. 1- masala asosida va berilgan mehnat xarajatlari $I_j = (813, 724, 512, 624)$ ming odam-soatga fond xarajatlari $F_j = (903, 611, 540, 912)$ mln. so'mga ishlab chiqarish tarmog'i oralig'ida olingan mahsulotlarga ko'ra, to'g'ri va to'la sermehnatlilikga fondtalabiligi koeffitsientlari hisoblansin. Olingan natijalarga iqtisodiy tahlil berilsin.

1- va 6- masalalarning shartlariga ko'ra, quyidagi masalalar echilsin:

7-masala. $I_j = (100, 85, 110, 115)$ 8-masala. $I_j = (35, 60, 40, 50)$

$F_j = (45, 90, 110, 112)$ $F_j = (65, 80, 90, 95)$

9-masala. $I_j = (20, 50, 45, 50)$ 10-masala. $I_j = (40, 60, 120, 125)$

$F_j = (25, 30, 40, 50)$ $F_j = (200, 180, 80, 90)$

11-masala. $I_j = (20, 40, 25, 30)$ 12-masala. $I_j = (40, 60, 50, 55)$

$F_j = (100, 60, 30, 40)$ $F_j = (80, 30, 40, 45)$

13-masala. $I_j = (70, 30, 60, 70)$ 14-masala. $I_j = (30, 15, 25, 40)$

$F_j = (40, 80, 70, 75)$ $F_j = (70, 40, 30, 35)$

15-masala. $I_j = (50, 45, 55, 60)$ 16-masala. $I_j = (60, 30, 50, 65)$

$F_j = (50, 95, 115, 120)$ $F_j = (75, 45, 35, 40)$

17-masala. $I_j = (80, 40, 70, 75)$ 18-masala. $I_j = (40, 25, 35, 50)$

$F_j = (50, 90, 80, 85)$ $F_j = (80, 50, 40, 60)$

19-masala. $I_j = (30, 50, 35, 40)$ 20-masala. $I_j = (50, 70, 60, 90)$

$F_j = (110, 70, 40, 45)$ $F_j = (90, 40, 50, 60)$

10.3. Yalpi mahsulot hajmini aniqlash

Yalpi mahsulot hajmini aniqlash uchun /1.8/ formuladan foydalanib, quyidagi tenglamalar sistemasini tuzamiz:

$$\begin{cases} X_1 = 0,15x_1 + 0,10x_2 + 0,05x_3 + 0,06x_4 + 8,5 \\ X_2 = 0,20x_1 + 0,30x_2 + 0,10x_3 + 0,50x_4 + 15,0 \\ X_3 = 0,30x_1 + 0,50x_2 + 0,40x_3 + 0,22x_4 + 0 \\ X_4 = 0,10x_1 + 0,15x_2 + 0,20x_3 + 0,30x_4 + 0 \end{cases}$$

$$\begin{cases} 0,85x_1 - 0,10x_2 - 0,05x_3 + 0,08x_4 = 8,5 \\ -0,20x_1 - 0,70x_2 - 0,10x_3 - 0,50x_4 = 15,0 \\ -0,30x_1 - 0,50x_2 - 0,60x_3 - 0,30x_4 = 0 \\ -0,10x_1 - 0,15x_2 - 0,20x_3 - 0,70x_4 = 0 \end{cases}$$

Tuzilgan tenglamalar sistemasidan yalpi mahsulotni topish uchun istalgan usulni qo'llash mumkin: Masalan, $Aq(E-a)^{-1}$ yoki $(E-a)/E/A$ usullari.

Echish:

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} 0,85 & -0,10 & -0,05 & -0,80 & 1 & 0 & 0 & 0 & 8,5 \\ -0,20 & -0,70 & 0,10 & -0,50 & 0 & 1 & 0 & 0 & 15,0 \\ -0,30 & -0,50 & 0,60 & -0,22 & 0 & 0 & 1 & 0 & 0 \\ -0,10 & -0,15 & -0,20 & 0,70 & 0 & 0 & 0 & 1 & 0 \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} 1 & -0,1176 & -0,058 & -0,0941 & 1,1765 & 0 & 0 & 0 & 10 \\ 0 & 0,6765 & -0,1118 & -0,5118 & 0,2353 & 1 & 0 & 0 & 17 \\ 0 & -0,5353 & 0,5824 & -0,2482 & 0,3529 & 0 & 1 & 0 & 3 \\ 0 & -0,1618 & -0,2059 & 0,6906 & 0,1176 & 0 & 0 & 1 & 1 \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} 1 & 0 & -0,0782 & -0,1843 & 1,2140 & 0,1738 & 0 & 0 & 12,9552 \\ 0 & 1 & -0,1653 & -0,7669 & 0,3478 & 1,4782 & 0 & 0 & 25,1293 \\ 0 & 0 & 0,4939 & -0,6587 & 0,5391 & 0,7913 & 1 & 0 & 16,4517 \\ 0 & 0 & 0,2326 & 0,5665 & 0,1739 & 0,2392 & 0 & 1 & 5,06591 \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} 1 & 0 & 0 & 0 & -0,2886 & 1,2993 & 0,2991 & 0,1583 & 0 & 15,56 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & -0,9874 & 0,5282 & 1,7430 & 0,3347 & 0 & 30,6354 \\ 0 & 0 & 1 & 0 & -1,3337 & 1,0915 & 1,6021 & 2,0247 & 0 & 33,3098 \\ 0 & 0 & 0 & 1 & 0,2563 & 0,4278 & 0,6052 & 0,4709 & 1 & 12,8138 \end{array} \right)$$

$$\left(\begin{array}{cccc|cccc} 1 & 0 & 0 & 0 & 1,7810 & 0,9806 & 0,6885 & 1,1260 & 29,998 \\ 0 & 1 & 0 & 0 & 2,1763 & 4,0745 & 2,1488 & 3,8525 & 80,004 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 3,3176 & 4,7514 & 4,4751 & 5,2037 & 99,998 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 1,6691 & 2,3613 & 1,8373 & 3,9017 & 49,995 \end{array} \right)$$

Natijada yalpi mahsulotlar quyidagicha bo'ladi:

$$X_1 = 29,998 = 30; X_2 = 80; X_3 = 100; X_4 = 49,995 = 50$$

2. Tsexlararo mahsulot oqimlarini quyidagi formula bilan aniqlanadi ($X_{ij} = O_{ij}$).

X_j bunda: $X_j = X_j$ agar $i=j$ bo'lsa):

$$X_{11}=0,16 \quad 30,0=4,5; \quad X_{21}=6,0; \quad X_{31}=9,0; \quad X_{41}=3,0$$

$$X_{12}=8,0; \quad X_{22}=24,0; \quad X_{32}=40; \quad X_{42}=12,0$$

$$X_{13}=5,0; \quad X_{23}=10,0; \quad X_{33}=40; \quad X_{43}=20,0$$

$$X_{14}=4,0; \quad X_{24}=25,0; \quad X_{34}=11; \quad X_{44}=15,0$$

3. Tsexlar bo'yicha moddiy resurslarga bo'lgan iste'molni aniqlash. U (1.9) tenglamaga nisbatan aniqlanadi:

$$D = dx = \begin{pmatrix} 2,0 & 1,5 & 0,8 & 0,4 \\ 1,0 & 0,8 & 0,3 & 0,5 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 30 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 80 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 100 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 50 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 60 & 120 & 80 & 20 \\ 30 & 64 & 30 & 25 \end{pmatrix}$$

Butun yalpi mahsulot hajmiga sarflanadigan birinchi turdagi mahsulotning miqdori mos ravishda shu birliklarga teng.

$$D_1=60+120+80+20=280 \text{ birlik}; \quad D_2=30+64+30+25=149 \text{ birlik.}$$

4. Ishchi kuchiga bo'lgan talabni aniqlash. Hisoblash (1.10) ga nisbatan olib boriladi.

$$T = t \cdot x = \begin{pmatrix} 2,7 & 3,2 & 3,8 & 4,0 \\ 1,0 & 4,0 & 1,5 & 2,0 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 30 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 80 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 100 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 50 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 81 & 256 & 380 & 20 \\ 30 & 320 & 150 & 100 \end{pmatrix}$$

Yalpi mahsulotning butun hajmiga birinchi va ikkinchi turdagi mehnat xarajatlari soni.

$$T_1=81+256+380+20=737 \text{ birlik.} \quad T_2=30+320+150+100=600 \text{ birlik.}$$

5. Tegishli guruhlarining asbob-uskunalariga bo'lgan talabni aniqlash.

Hisoblash uchun (1.11)-ifodani aniqlaymiz:

$$F = f \cdot x = \begin{pmatrix} 2,5 & 1,3 & 2,0 & 2,8 \\ 1,0 & 1,5 & 1,8 & 1,3 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 30 & 0 & 0 & 0 \\ 0 & 80 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 100 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 50 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 75 & 104 & 200 & 140 \\ 30 & 120 & 180 & 65 \end{pmatrix}$$

Korxonada yalpi mahsulotning butun hajmiga sarflanadigan birinchi va ikkinchi guruhlardagi asbob-uskunalarining ishlashi uchun kerak bo'lgan mashinalar soni:

$$=75+104+200+140=519 \text{ birlik.} \quad =30+120+180+65=395 \text{ birlikni tashkil}$$

qiladi.

Yuqoridagi topilganlarga asosan reja davriga matritsali modelini tuzamiz.

1. Reja davriga matritsali modeli

Ishlab chiqarish bo'limlari mahsuloti	Iste'mol qiluvchi bo'limlari mahsuloti				Mahsulot, ming so'm	
	asosiy ishlab chiqarish	yordamchi ishlab chiqarish	pirovard tovar	yalpi mahsulot		
	P ₁	P ₂	P ₃	P ₄		
Asosiy ishlab chiqarish						
P ₁	4,5	8,0	5,0	4,0	8,5	30,0
P ₂	6,0	24,0	10,0	25,0	15	80,0
Yordamchi ishlab chiqarish						
V ₁	9,0	40,0	40,0	11,0	0	100,0
V ₂	3,0	12,0	20,0	15,0	0	50,0
Xom ashyo, materiallar, yarim tayyor mahsulotlar va hokazo	60	120	80	20	-	-
S ₁ =D ₁	30	64	30	25	-	-
S ₂ =D ₂						

Mehnat xarajatlari						
R ₁	81	256	380	20	-	-
R ₂	30	320	150	100	-	-
Asbob-uskuna xarajatlari						
O ₁	75	104	200	140	-	-
O ₂	30	120	180	65	-	-

Masala:

Rejali davrga to'rtta sexdan iborat bo'lgan investitsiyalar korxonasi uchun quyidagi matritsalar berilgan:

a-to'g'ri moddiy xarajat koeffitsientlarining matritsasi

$$a = \begin{pmatrix} 0 & 0 & 0,1 & 0,2 \\ 0 & 0 & 0,2 & 0,3 \\ 0 & 0 & 0 & 0,4 \\ 0 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

d-bir birlik mahsulotdagi xom ashyo va materiallar xarajatlari normativlari.

$$d = \begin{pmatrix} 0,1 & 0,2 & 0,3 & 0,3 \\ 0,2 & 0,2 & 0,2 & 0,1 \\ 0,3 & 0,1 & 0,4 & 0,2 \end{pmatrix}$$

f- bir birlik mahsulotga texnika turlari bo'yicha sarflanadigan vaqt.

$$f = \begin{pmatrix} 0,7 & 0,5 & 0,3 & 0,6 \\ 0,5 & 0,4 & 0,3 & 0,1 \\ 0,3 & 0,2 & 0,5 & 0,4 \end{pmatrix}$$

t-bir birlik mahsulotga ma'lum ishchilar guruhi tomonidan sarflanadigan ish vaqti.

$$t = \begin{pmatrix} 0,2 & 0,1 & 0,3 & 0,5 \\ 0,4 & 0,3 & 0,1 & 0,2 \end{pmatrix}$$

Korxonaning asosiy sexlarida ishlab chiqariladigan tovar mahsulotlari rejasi $U_1=1000$; $U_2=4000$; $U_3=0$; $U_4=0$. Topish kerak: reja davriga sexlarning yalpi mahsulot ishlab chiqarish rejasini va sexlararo mahsulot oqimlarini, sexlarning xom ashyoga, materiallarga, asbob-uskunalarga va ish kuchiga bo'lgan iste'mol talablari hisoblanadi.

Qisqacha xulosalar

Amaliyotda balans modeli har bir ifoda qilinuvchi mahsulot miqdori, alohida ishlab chiqarish iqtisodiy obyekti, mahsulotga bo'lgan ehtiyoji orasidagi tenglik talabini tenglama tartibi ko'rinishida ifodalaydi.

Iqtisodiy tizimda balanslararo o'zaro aloqador va bog'liq tarmoqlar yig'indisidir. U hamma moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini o'z ichiga olish mumkin. Tarmoqlararo balanslar mamlakat iqtisodiyotidan tashqari barcha hududlar orasida ishlab chiqarish aloqalari va hududlararo balanslarda ta'riflanishi mumkin.

Asosiy va qo‘shimcha o‘quv adabiyotlar hamda axborot manbaalari

Asosiy adabiyotlar

1. Investment Statistics Locator// Revised and Expanded. //Linda Holman Bentley and Jennifer J. Miesi// USA, 2014 year.
2. Marcelo Fernandes Statistics for Business and Economics, USA, 2009year-150 p.
3. Abduraxmonov M.A. Qurilish statistikasi. – T.: Adabiyot jamg‘armasi. 2004. – 96 bet
4. Azimov M.Ya. Qurilish statistikasi. – T.: TDIU, 2007 – 87 b.
5. Bekmurodov A.SH., Qorieva YO.K. va boshqalar. Xorijiy investitsiyalar. O‘quv qo‘llanma. - T.: TDIU, 2011. - 196 b.
6. Karrieva Yo., Kamalova E., Ochilova N., Abdulakimov G. Innostrannye investitsii. Uchebnoe posobie. – T.: TGEU. 2011. – 250 s

Qo‘shimcha adabiyotlar

7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. //Xalq so‘zi, 29.12.2018 yil, №271-272 (7229-7230).
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha xarakteristik strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-4947-sonli Farmoni
9. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017- yil 20- apreldagi “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori.
10. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2016- yil yakunlari va 2017- yil istiqbollari bag‘ishlangan majlisidagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining nutqi. //Xalq so‘zi, 2017- yil 16- yanvar, №11
11. Mario F. Triola Essentials of Statistics. Textbook. USA, 2014year.
12. James McClave, Terry Sincich Statistics. Textbook. USA. 2013 year.-900 p.

13. Ayubjonov A.H. “Statistika” fanidan o‘quv uslubiy qo‘llanma. – T.: TDIU, 2007. – 145 bet.

14. Nabiyev X., Ayubjonov A.H., Sayfullaev S.N.. Iqtisodiy statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 324 bet.

15. Soatov N.M., Nabiev X., Nabiev D.X., Tillaxo‘jaeva G.N. Statistika. Darslik. – T.: TDIU, 2011. – 548 bet.

16. Soatov N.M. Statistika. Darslik. – T.: Abu Ali ibn Sino, 2003.– 743 bet.

17. Foreign Direct Investment Trends and Statistics// Prepared by the Statistics Department In consultation with other departments // Approved by Carol S. Carson// 2003 year.

Internet saytlari

18. www.mf.uz – O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi sayti.
19. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi.
20. www.mineconomu.uz – O‘zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligi sayti.
21. www.mehnat.uz – O‘zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligining sayti.
22. www.stat.uz – O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi rasmiy sayti.

MUNDARIJA

KIRISH	4
I bob. «INVESTITSİYALAR STATISTİKASI» FANINING PREDMETI, USULLARI VA VAZIFALARI	8
1.1. Investitsiyalar statistikasi haqida tushuncha.....	8
1.2. «Investitsiyalar statistikasi»ning vazifalari.....	17
1.3. Investitsiyalar natijasida yaratilgan mahsulot statistikasi.....	17
Qisqacha xulosalar.....	19
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	19
II bob. KAPITAL QO‘YILMALAR VA ULARNING TARKIBI STATISTİKASI	20
2.1. Kapital qo‘yilmalar qoplanish muddatini aniqlash.....	20
2.2. Asosiy kapitalga investitsiyalarni jalb etish uchun yaratilgan shart-sharoitlarni statistik tahlili.....	24
2.3. Mamlakat investitsion muhitini statistik tahlil qilish.....	28
2.4. Investitsiya loyihalarini kreditlashning statistik tahlili.....	36
Qisqacha xulosalar.....	46
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	47
III bob. INVESTITSIYA BOZORI STATISTİKASI	48
3.1. «Investitsiya» tushunchasi.....	48
3.2. Investitsiya statistikasi ko‘rsatkichlar tizimi.....	63
3.3. Investitsiya xatarini baholash.....	74
Qisqacha xulosalar.....	78
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	79
IV bob. INVESTITSİYALAR IQTISODIY SAMARADORLIGINI STATISTİK O‘RGANISH	80
4.1. Umumiy iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari.....	80
4.2. Hissali kapital qo‘yilmalarni hisoblash.....	83

4.4.3. O‘zbekiston iqtisodiyotiga asosiy kapitalga investitsiyalar jalb qilish muammolari va ularni bartaraf etish yo‘llari.....	86
4.4. Mamlakat iqtisodiyotiga jalb etilgan asosiy kapitalga investitsiyalar samaradorligini oshirish yo‘nalishlari.....	93
Qisqacha xulosalar.....	105
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	106
V bob. INVESTITSİYALARINING MOLIYAVIY SAMARADORLIGINI STATISTİK BAHOLASH	107
5.1. Asosiy fondlar va quvvatlarni ishga tushirish statistikasi, uning asosiy vazifalari.....	107
5.2. Obyektlarni va quvvatlarni ishga tushirishning natural ko‘rinishdagi hisobi.....	109
5.3. Asosiy fondlar tasnifi va ularni baholash usullari.....	110
5.4. Asosiy fondlarning eskirishi, amortizatsiya va ulardan foydalanishni ifodalovchi ko‘rsatkichlar.....	113
Qisqacha xulosalar.....	118
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	119
VI bob. INVESTITSİYALARNI STATISTİK BAHOLASHDA MOLIYAVIY TAHLILNING ROLI	120
6.1. Investitsiyalarda mehnat resurslarining soni va tuzilishini xarakterlash.....	120
6.2. Xodimlar soni va investitsiyalar ishlab chiqarishi ishchilar bilan ta‘minlanishini statistik o‘rganish.....	129
sh vaqti hisobi va undan foydalanish ko‘rsatkichlarini aniqlash.....	132
Qisqacha xulosalar.....	134
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	135
VII bob. INVESTITSİYALARNI MOLIYALASHTIRISH MANBALARI STATISTİK TAHLILI	136
7.1. Investitsiyalarda mehnat unumdorligining ahamiyati va uni o‘rganishda statistikaning vazifalari.....	136

7.2. Mehnat unumdorligi darajalarini hisoblash usullari.....	137
7.3. Investitsiyalarda mehnat unumdorligi dinamikasini statistik o'rganish.....	138
Qisqacha xulosalar.....	143
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	144
VIII bob. INVESTITSIYA LOYIHALARIDA XARAJATLARNI INDEKS TAHLILI.....	145
8.1. Investitsiyalarda mahsulot tannarxi haqida tushuncha.....	145
8.2. Investitsiyalar tannarxi turlari va uning tarkibini statistik o'rganish.....	146
8.3. Investitsiyalar tannarxi darajasi va dinamikasining statistik ko'rsatkichlari.....	148
Qisqacha xulosalar.....	151
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	152
IX bob. INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI INDEKS TAHLIL ASOSIDA BAHOLASH.....	153
9.1. Loyiha-qidiruv faoliyatining obyekti va statistika tashkilotlariniloyiha qidiruv faoliyatida muhimligi.....	153
9.2. Loyiha mahsuloti va uning tayyorlanishi to'g'risida tushuncha.....	154
9.3. Loyiha mahsulotlari hajmini hisoblovchi ko'rsatkichlar tizimi.....	156
Qisqacha xulosalar.....	157
Nazorat va muhokama uchun savollar.....	157
X bob. INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI STATISTIK BAHOLASH USLUBIYATI VA UNI OSHIRISH IMKONIYATLARI.....	158
10.1. To'la mehnat xarajatlari va to'la fondtalab koeffitsientlarini hisoblash.....	158
10.2. Tarmoqlararo rejali balans tuzish.....	168
10.3. Yalpi mahsulot hajmini aniqlash.....	171
Qisqacha xulosalar.....	175
ASOSIY VA QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR HAMDA AXBOROT MANBAALARI.....	176

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ.....	4
Глава I ПРЕДЛОЖЕНИЕ, МЕТОДЫ И ЗАДАЧИ СТАТИСТИКИ ИНВЕСТИЦИЙ.....	8
1.1. Концепция инвестиционной статистики.....	8
1.2. Задачи «Инвестиционная статистика».....	17
1.3. Статистика продукта в результате инвестиций.....	17
Резюме.....	19
Вопросы для контроля и обсуждения.....	19
Глава II КАПИТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И СТАТИСТИКА ИХ СОСТАВА.....	20
2.1. Определение сроков капитальных вложений.....	20
2.2. Статистический анализ условий для инвестиций в основной капитал.....	24
2.3. Статистический анализ инвестиционного климата страны.....	28
2.4. Статистический анализ кредитования инвестиционных проектов.....	36
Резюме.....	46
Вопросы для контроля и обсуждения.....	47
РАЗДЕЛ III СТАТИСТИКА ИНВЕСТИЦИОННОГО РЫНКА.....	48
3.1. Понятие «инвестиции».....	48
3.2. Система показателей инвестиционной статистики.....	63
3.3. Оценка инвестиционного риска.....	74
Резюме.....	78
Вопросы для контроля и обсуждения.....	79
РАЗДЕЛ IV. СТАТИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭФФЕКТОВ ИНВЕСТИЦИЙ.....	80
4.1. Показатели общей экономической эффективности.....	80
4.2. Расчет собственного капитала.....	83
4.3. Проблемы инвестирования в основной капитал экономики Узбекистана и пути их устранения.....	86

4.4. Направления повышения эффективности инвестиций в основной капитал, привлекаемый в экономику страны.....	93
Резюме	105
Вопросы для контроля и обсуждения	106
РАЗДЕЛ V. Статистическая оценка финансовой эффективности инвестиций	107
5.1. Статистика основных средств и загрузки мощностей, его основные задачи	107
5.2. Естественное использование объектов и мощностей видимый счет	109
5.3. Классификация основных средств и методы их оценки	110
5.4. Износ и амортизация основных средств показатели использования	113
Резюме	118
Вопросы для контроля и обсуждения	119
РАЗДЕЛ VI. Роль финансового анализа в статистической оценке инвестиций.....	120
6.1. Характеристика численности и структуры трудовых ресурсов в инвестициях.....	120
6.2. Статистическое исследование кадрового обеспечения и инвестиций в производительность труда работников	129
6.3. Определение рабочего времени и показателей эффективности.....	132
Резюме	134
Вопросы для контроля и обсуждения	135
РАЗДЕЛ VII. СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННОГО ФИНАНСИРОВАНИЯ.....	136
7.1. Важность производительности труда в инвестициях и статистические цели в его исследовании	136
7.2. Методы расчета уровня производительности труда	137
7.3. Статистическое исследование динамики производительности труда в инвестициях.....	138
Резюме	143

Вопросы для контроля и обсуждения	144
РАЗДЕЛ VIII. УКАЗАТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ	145
8.1. Понятие себестоимости продукции в инвестициях	145
8.2. Статистическое исследование видов инвестиционных затрат и их структуры	146
8.3. Статистические показатели уровня и динамики инвестиционных затрат.....	148
Резюме	151
Вопросы для контроля и обсуждения	152
РАЗДЕЛ IX. ОЦЕНКА эффективности ИНВЕСТИЦИЙ на основе анализа ИНДЕКС	153
9.1. Объект проектно-изыскательских работ и значение статистических органов в проектно-изыскательских работах	153
9.2. Понимание продукта проекта и его производства	154
9.3. Система показателей для расчета объема выпуска проекта	156
Резюме	157
Вопросы для контроля и обсуждения	157
РАЗДЕЛ X. СТАТИСТИЧЕСКИЙ МЕТОД ОЦЕНКИ ИНВЕСТИЦИЙ И ВОЗМОЖНОСТЕЙ.....	158
10.1. Рассчитать стоимость полных затрат на оплату труда и полный запас... ..	158
10.2. Планирование баланса	168
10.3. Определение размера валового продукта	171
Резюме	175
ОСНОВНЫЕ И ДОПОЛНИТЕЛЬНЫЕ УЧБНИКИ И КРАТКОЕ ИЗЛОЖЕНИЕ ИСТОЧНИКОВ	176

CONTENTS

INTRODUCTION	4
Chapter I PREDMED, METHODS AND OBJECTIVES OF THE STATISTICS OF INVESTMENTS	8
1.1. The concept of investment statistics	8
1.2. Tasks of «Investment statistics»	17
1.3. Product statistics as a result of investment	17
Summary	19
Questions for control and discussion	19
Chapter II CAPITAL INVESTIGATIONS AND STATISTICS OF THEIR COMPOSITION.....	20
2.1. Determining the maturity of capital investments	20
2.2. Statistical analysis of conditions for investment in fixed assets	24
2.3. Statistical analysis of the investment climate of the country	28
2.4. Statistical analysis of investment projects lending	36
Summary	46
Questions for control and discussion	47
Chapter III INVESTMENT MARKET STATISTICS.....	48
3.1. The concept of “investment”	48
3.2. System of Investment Statistics Indicators	63
3.3. Assessment of Investment Risk	74
Summary	78
Questions for control and discussion	79
SECTION IV. STATISTICAL INVESTIGATION OF THE ECONOMIC EFFECTS OF INVESTMENTS	80
4.1. Indicators of total economic efficiency	80
4.2. Calculation of equity capital	83
4.3. Problems of investment in fixed assets of the economy of Uzbekistan and ways of their elimination.....	86

4.4. Directions to increase the efficiency of investment in fixed assets attracted to the country's economy.....	93
Summary	105
Questions for control and discussion	106
SECTION V. STATISTICAL ASSESMENT OF THE FINANCIAL EFFICIENCY OF INVESTMENTS.....	107
5.1. Statistics on fixed assets and capacity utilization, its main tasks	107
5.2. The natural use of facilities and capacities visible account.....	109
5.3. Classification of fixed assets and methods of their evaluation.....	110
5.4. Depreciation and amortization of fixed assets Indicators of use.....	113
Summary	118
Questions for control and discussion	119
SECTION VI. THE ROLE OF FINANCIAL ANALYSIS IN THE STATISTICAL ASSESMENT OF INVESTMENTS.....	120
6.1. Characteristics of number and structure of labor resources in investments.....	120
6.2. Statistical study of staffing and investment in employee productivity.....	129
6.3 Determination of working hours and performance indicators.....	132
Summary	134
Questions for control and discussion	135
SECTION VII. STATISTICAL ANALYSIS OF INVESTMENT FINANCING SOURCES.....	136
7.1. The importance of labor productivity in investments and statistical objectives in its study	136
7.2. Methods of calculating labor productivity levels	137
7.3. Statistical study of labor productivity dynamics in investments.....	138
Summary	143
Questions for control and discussion	144
SECTION VIII. INDEX ANALYSIS OF INVESTMENT PROJECTS.....	145
8.1. The concept of product cost in investments	145
8.2. Statistical study of investment cost types and their structure	146

8.3. Statistical indicators of the level and dynamics of investment cost	148
Summary	151
Questions for control and discussion	152
SECTION IX. EVALUATION OF INVESTMENT EFFICIENCY ON THE BASIS OF INDEX ANALYSIS	153
9.1. The object of design and survey activities and the importance of statistical agencies in the design and exploration activities	153
9.2. An understanding of the project product and its production	154
9.3. System of indicators to calculate project output volume	156
Summary	157
Questions for control and discussion	157
SECTION X STATISTICAL EVALUATION METHOD OF INVESTMENT AND POSSIBILITIES.....	158
10.1. Calculate the cost of full labor costs and full stock.....	158
10.2. Balance Sheet Planning	168
10.3. Determining the Gross Product Size	171
BASIC AND SUPPLEMENTARY TEXTBOOKS AND SOURCES	
SUMMARY	176

@TDIU - ARM